В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ

Гетьмани України

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Володимир Замлинський

Гетьмани України

Монографія

Луганськ
ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»
2008

УДК 94(477) «16/17»
ББК 63. 3(4Укр) 46
З-26

Замлинський В.

З-26 Гетьмани України : монографія / Володимир Замлинський ; підгот. С. Севрюк ; [вступ. ст. І. Войцехівської, С. Севрюка] ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». -- Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 288 с.

ISBN 978-966-617-190-3

Багатовікова історія України породила козацтво – спільність мужніх, волелюбних людей, патріотів. Саме з ними пов'язане становлення українського народу як нації. Формування державності, складання національно-культурних інститутів України, демократичних засад її розвитку – усе те, що певною мірою перекликається з нашим сьогоденням.

У книзі розповідається про гетьманів України, починаючи від Венцеслава Світольдовича й кінчаючи останнім з них – Павлом Скоропадським. Через їх біографії розкриваються маловідомі широкій громадськості сторінки історії України.

Видання містить повну хронологію гетьманів України.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться українською історією.

Текст друкується в авторській редакції, без змін та скорочень.

УДК 94(477) «16/17»
ББК 63. 3(4Укр) 46

Рекомендовано до друку Вченою радою Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 3 від 31 жовтня 2008 р.)

ISBN 978-966-617-190-3

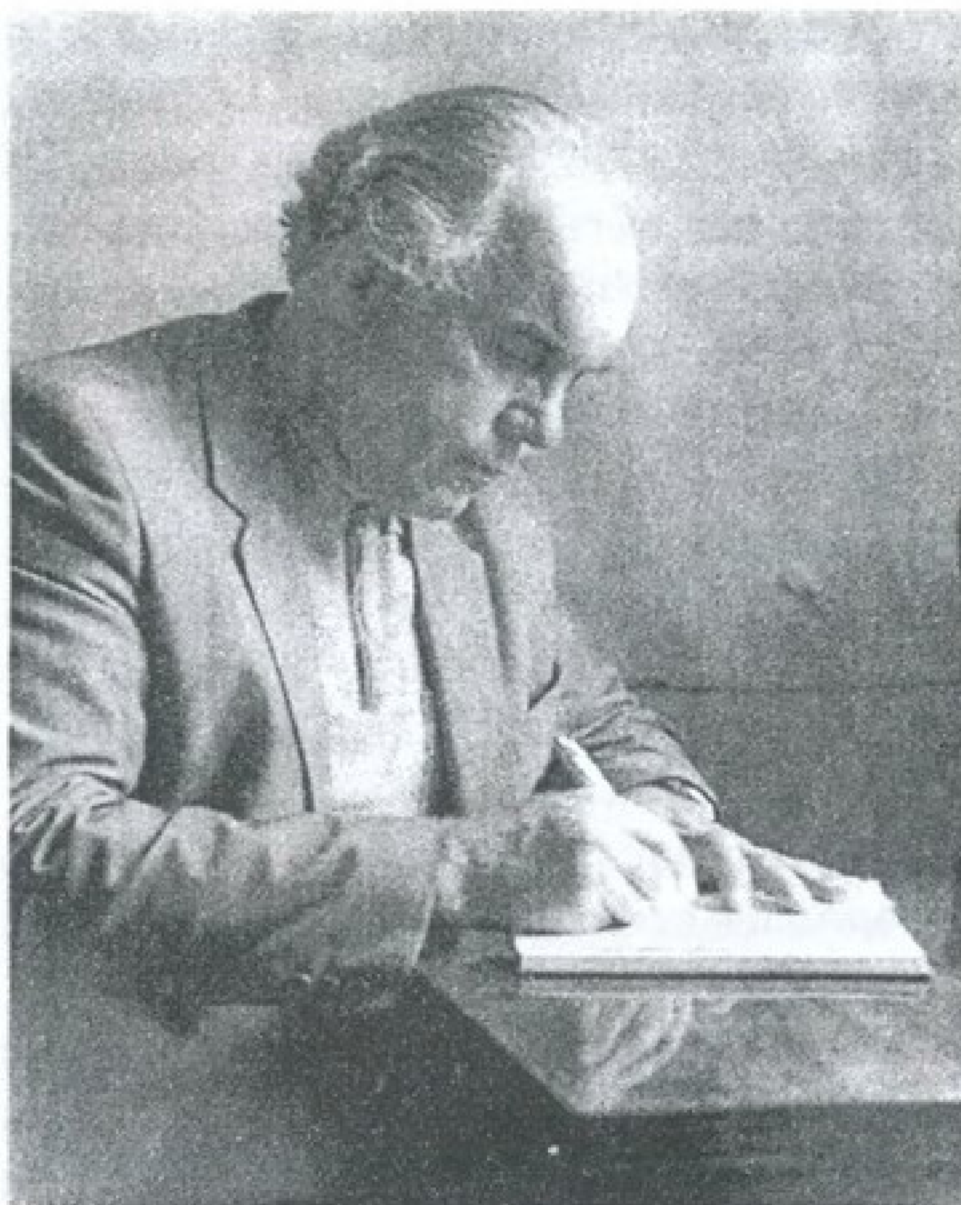

Володимир Замлинський

24.06.1930—23.12.1993

Про автора і долю його книги

Цього року минають 15-ті роковини з дня смерті українського історика, джерелознавця, архівіста, педагога Володимира Олександровича Замлинського (1930—1993).

Наукова спадщина вченого, велика і різнопланова, ще при житті історика вражала і викликала захоплення у його колег своєю багатоаспектністю, ґрунтовністю досліджень, сміливістю аргументації та науковим передбаченням. Його науковий та публіцистичний доробок налічує близько 350 праць і охоплює найрізноманітніші напрями та галузі історичної науки: джерелознавства[1], архівознавства[2],

біографістики[3], краєзнавства[4], геральдики[5] тощо. Відомий він і як грунтовний дослідник козацької доби, зокрема періоду Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького[6], історії Другої світової війни[7], партизанського руху в Україні[8] та багатьох інших проблем вітчизняної історії.

Становлення В. О. Замлинського як вченого-історика та архівіста, формування його наукових та світоглядних позицій припадає на роки навчання в Московському Історико-архівному інституті та роботи в архівних установах.

Народився майбутній вчений 24 червня 1930 р. у містечку Андрушівка на Житомирщині. Його батьки – мати Франціска Францівна Грабовська (1911—1986) та Олександр Всеволодович Замлинський (1903-1942) мали п'ятьох дітей: трьох доньок і двох синів, старшим з яких був Володимир. Батько родини був кадровим військовим. На час народження старшого сина він працював у районному військоматі на посаді воєнкома та інструктора з фізичної культури. Мати була домогосподаркою та займалась вихованням дітей.

Дитинство і юність Володимира Замлинського припали на важкі роки в історії нашого народу. Зачепив його родину і голодомор 1932—1933 років, і сталінські репресії., і війна 1941—1945 рр., і повоєнна розруха. У 1942 р. родина Замлинських отримала повідомлення, що Олександр Всеволодович під час проведення військової операції зник без вісті. Вже будучи відомим істориком, Володимир Олександрович намагався дізнатися про долю батька. Посилав численні запити в усі архівні установи, що могли надати хоч якусь інформацію. Адже, досить часто за записом «зник без вісті» міг бути і полон, і поранення, а, інколи, і помилка писаря. На превеликий жаль, він так і не отримав ніяких підтверджень про долю батька, або місце його поховання.

Війна застала 11-річного Володю Замлинського у місті Коростень. У зв'язку з хворобою матері евакуюватися сім'я Замлинських не змогла. Під час наступу німецьких військ місто постійно бомбардували і, як згадує сестра В. О. Замлинського – Лідія, – «ми весь час ховалися у бомбосховищах. А однієї ночі під час нальоту

фугасна бомба впала на наш будинок і зруйнувала його вщент. І коли ми вранці повернулися з бомбосховища, то побачили на його місці лише руїни і велику яму»[9]. Згодом, як дружину офіцера Червоної армії, заарештували і Франціску Францівну. На численних допитах її сильно побили, вибили передні зуби, поламали щелепи. Вимагали зізнатися куди зник батько. І хоча доля зберегла матір, випробування для родини були ще попереду.

Відступаючи, німці погнали людей аж до лінії фронту, зробивши з них для себе живий заслон. На ніч колону, де перебувала вся родина, загнали до порожньої колгоспної стайні. «Випадково з нами був знайомий учитель, – згадує Лідія Замлинська, – який непогано розумів німецьку мову. Почувши від німців, що на світанку вони будуть підпалювати конюшню з людьми, Володя, мама, той чоловік та ще люди, що були поруч з нами, за ніч вигребли руками, ножами, ложками в землі, біля самої стіни, діру, через яку вибралися. Потім ми всі бачили як горіли ці конюшні з людьми»[10].

Джерельна база для вивчення юнацьких років В. О. Замлинського – невелика. Окрім уривчастих власних споминів вченого та його рідних, нами виявлено архівні матеріали, які проливають світло на цей період. Так, у паспорті В. О. Замлинського датою народження зазначено 24 червня. Однак у довідці Андрушівської середньої школи № 1 Житомирської області, яка зберігається у Державному архіві міста Києва в Особовому фонді В.Замлинського, наводиться виписка з метричної книги, де вказано, що він народився 29 липня. Цей документ було знайдено товариством юних слідопитів «Шляхами героїв» при Андрушівський школі[11].

Після закінчення війни В. Замлинський почав працювати учнем слюсаря на Житомирському заводі «Прогрес». Маючи за плечима тільки чотирирічну освіту (з 1937 по 1941 рік він навчався у початковій школі м. Андрушівка) та розуміючи необхідність підвищення професійної кваліфікації, Володимир Олександрович у 1947 р. поступив у Бердичівське ремісниче училище № 2 і одночасно навчався у вечірній школі. Того ж року його було прийнято до лав ВЛКСМ. Згодом він був обраний секретарем комсомольської орга-

нізації. Після закінчення училища в 1949 р. його, як відмінника навчання, було направлено на танкоремонтний завод у м. Житомирі, де він і став справжнім майстром своєї справи.

У 19 років В. О. Замлинський вже настільки опанував обрану професію, що став слюсарем шостого розряду. А через рік його призначили майстром виробничої ділянки, а потім й начальником експериментального цеху.[12] «Вже в ті роки виявилася одна з головних рис його вдачі: повністю, без останку, віддавати себе тій справі, якою займався. До речі, вже будучи поважним професором, Замлинський завжди пишався тим, що «сам, без допомоги жеківських майстрів, все в домі може зробити власними руками – полагодити розетку чи водопровідний кран, або зробити полиці для книг…» – писали колеги у збірці наукових праць, присвяченій його пам'яті[13].

За комсомольською путівкою 1951 р. він був відряджений до Литви у невелике місто Кедайняй (Каунаська обл.), де працював з 16 травня 1951 р. по 13 жовтня 1951 р. техніком п'ятої дистанції шляху станції Кедайняй Литовської залізниці. Саме там, у 1951 р. Володимира Олександровича було прийнято кандидатом у члени КПРС. В листопаді цього ж року В. О. Замлинський переїжджає до м. Риги, де влаштовується працювати на Ризький військовий завод № 145 на посаду начальника відділу технічного контролю[14].

Восени 1952 року Володимира Замлинського було призвано на строкову військову службу у Військово-морський флот. 23 листопада 1952 р. він приймає присягу й стає матросом Північного флоту. Мабуть, саме в період служби в бригаді кораблів Североморська прийшло усвідомлення необхідності оволодіння знаннями, бо раніше на це просто не вистачало часу.

Після двох років служби в армії Володимира Олександровича Замлинського приймають у лави КПРС. Переносити тяготи матроської служби допомагали Володимиру Замлинському його товариська вдача та життєвий оптимізм. Він займався спортом, регулярно тренуючись у секції боксу, чудово грав на баяні, писав вірші та музику. В Родинному архіві Замлинських зберігаються написані

ним пісні «Карельська береза», «Матроська лірична», «Чайка», «Українська полька» та ін.[15]

Любов до пісні Володимир Олександрович проніс через усе життя. В Особовому архіві Замлинського нами віднайдена програма концерту, присвяченого врученню Волинській області ордена Леніна у 1967 р., де виконувалася пісня на слова луцького поета О. Богачука, музику до якої написав В. О. Замлинський.[16] До речі, дружба цих двох творчих особистостей тривала все життя.

У 1956 р. закінчився термін строкової служби і В. О. Замлинського було звільнено з лав Військово-морського флоту. Саме ці роки загартували характер майбутнього вченого і принесли впевненість у подальшому житті.

З морською службою пов'язана ще одна неймовірна історія його життя. Зі своєю майбутньою дружиною, Наталією Іванівною Ткаченко, яка згодом стала його вірним другом у житті й надійним помічником у роботі, Володимир Олександрович познайомився заочно, за листуванням. Вперше побачили один одного на фотокартках – що, врешті, не завадило їм прожити довге подружнє життя, виховати сина та доньку та стати щасливими бабусею і дідусем.

Після демобілізації, у віці 27 років Володимир Замлинський знову сідає за шкільну парту. У 1957 р. він стає учнем Кам'янець-Каширської середньої школи. За рік опановує програму старших класів загальноосвітньої школи і у тому ж 1957 р. екстерном складає іспити та одержує атестат зрілості про повну середню освіту.[17]

Наступного року В. Замлинський був зарахований студентом І курсу заочного відділення юридичного ф-ту Львівського університету і влаштувався на роботу у Волинський обласний державний архів (м. Луцьк). В Особовому фонді В. О. Замлинського зберігається витяг з трудової книжки із записом, що він «Наказом УВС вих. 54 від 9.V.1958 р. прийнятий на посаду ст. наукового співробітника архівного відділу УВС Волинського облвиконкому з 30.IV.1958 р.».[18] Вже через три місяці, 1 серпня 1958 р., його переводять на посаду начальника відділу загальних фондів.

Поринувши в архівний світ документів, Замлинський, як цілісна

особистість, повністю вирішує присвятити себе дослідженню історії. Саме тому через рік, після закінчення на «відмінно» першого курсу юридичного факультету Львівського державного університету, він переводиться на заочне відділення Московського державного Історико-архівного інституту, що славився своєю науковою школою.[19]

Вирішальним фактором, на нашу думку, що вплинув на це рішення були його перші наукові спроби. Так, в особовій справі Замлинського-студента зберігаються численні листи, довідки, накази, які свідчать про його активну наукову роботу. У листі начальника Державного архіву Волинської області, направленому проректору по заочному навчанню Львівського держуніверситету від 10.01.1959 р. зазначається, що В. Замлинський є співавтором книги «Луцьк. Нарис історії міста», співпрацює з редакцією «Волинського перцю» та публікується у газеті «Радянська Волинь» (м. Луцьк).[20] На її шпальтах виходять його перші статті: «В єднанні з Тарасом»[21], «Один з перших»[22], «З тьми до світла»[23], «Народжені в борні»[24] та ін. Вірогідно їх неможливо кваліфікувати як наукові, однак, саме в них виявився журналістський та публіцистичний хист початкуючого вченого.

В Державному архіві м. Києва зберігається повідомлення про те, що наказом ректора Московського Історико-архівного інституту Л. А. Никифорова за № 176 від 10 жовтня 1962 р. за успішне навчання у 1961-1962 навчальному році В. Замлинському оголошується подяка із відповідним записом в особову справу та повідомленням за місцем праці.[25]

Першим консультантом, а згодом і науковим керівником Володимира Замлинського стала відома вчена-історик, джерелознавець Ольга Михайлівна Медушевська (1922—2007), яка, безперечно, відіграла виняткову роль у становленні Замлинського-історика. Зберігаються два невеличких листи та рецензії О. М. Медушевської на його курсову роботу «Судово-слідчі матеріали буржуазно-поміщицької Польщі – важливе джерело вивчення революційної боротьби трудящих західних областей України» та на дипломну роботу «Партизани Волині (З історії партизанського руху на Волині в роки Великої

Вітчизняної війни 1941—1945 рр.)».[26] Обидві рецензії позитивні. В них підкреслюється використання автором значної кількості неопублікованих джерел, газетних матеріалів, що свідчило про грунтовне опанування вченим джерельної та історіографічної бази проблеми.

У 1964 році Володимир Замлинський закінчив Історико-архівний інститут і став дипломованим істориком. Ми можемо констатувати, що за роки навчання в Історико-архівному інституті науковий доробок студента складав 7 окремих видань, 46 статей, 3 рецензії. Це красномовно свідчить не тільки про неабиякий талант вченого, але й про його журналістський хист, величезну працездатність.

1961 р. він стає членом Спілки журналістів України, а наступного 1962 р. його обрали до нового складу бюро Волинського відділення.[27]

Журналістська кар'єра вченого вражає. Володимир Олександрович публікувався не тільки під своїм прізвищем, а й мав літературний псевдонім. За матеріалами Родинного архіву Замлинських нами виявлений лише один псевдонім – В. Трудний. У газеті «Радянська Волинь» від 26 серпня 1960 р. під цим псевдонімом Замлинський опублікував статтю «З тьми до світла» з підзаголовком «Розповідь старого шахтаря» про життя почесного шахтаря шахти № 4 «Нововолинська» Григорія Феодосійовича Осьмакова. Крім цієї статті в Особовому фонді Замлинського зберігається три редакції нарису «Коли приходить радість» російською мовою з автографом автора «Вл. Трудный», датованого 1955 роком.[28]

За нашими підрахунками, з 1958 р. вчений співпрацював з редакціями 14-ти газет: 9 – центральних видань та 5 – міських газет. Бібліометричний підрахунок публікацій свідчить, що більшість з них, а це 65 відсотків, припадає на газету «Радянська Волинь» (м. Луцьк) – 51 публікація; 48 статей були надруковані у 1958—1967 рр. Цьому є цілком логічне пояснення. По-перше, це період формування Володимира Олександровича як вченого та журналіста, обрання ним наукових інтересів, апробація яких проходила на газетних шпальтах. По-друге, це десятиріччя наукової та публіцистичної діяльності вченого відноситься до Волинського періоду життєдіяльності В.О. Зам-

линського. Це вже після переїзду до Києва, маючи наукову ступінь кандидата, а згодом доктора історичних наук він друкується здебільшого у центральній пресі та у спеціалізованих журналах та часописах. Але свою любов до Волині, її історії, її людей вчений проніс через усе життя. Він і з Києва продовжував час від часу надсилати свої матеріали до «Радянської Волині». Остання стаття «Щирість поетичного слова» присвячена 50-літтю його друга, поета О. Богачука.[29]

По-третє, Володимир Олександрович стає високо кваліфікованим фахівцем-істориком, архівознавцем та джерелознавцем. Ще на студентській лаві він обирається членом Волинського обласного відділення товариства «Знання». У 1961 р. членом Всесоюзного товариства поширення політичних і наукових знань. З 1962 р. є членом Українського національного об'єднання істориків науки і техніки, куди був прийнятий після виходу у світ праць «Він проклав шлях у всесвіт»[30], «Його чекали зорі»[31] та «Астронавт»[32]. Його ім'я стає відомим серед наукової громадськості на Волині, з його авторитетом як вченого рахуються.

Ще у 1960 р. Володимиру Олександровичу запропонували очолити обласний партійний архів Волинського обкому КП України у м. Луцьку. На той час це була висока номенклатурна посада, кандидатура на яку затверджувалась на засіданні бюро обкому партії, а претендентом на неї виявився всього-то студент другого курсу заочного відділення. Однак, рішенням бюро ОК № ст.-7/3- від 4.04.1960 р. кандидатуру Замлинського було затверджено.[33] На цій посаді вчений працював вісім років – з 1960 р. до 1968 р.

Стали у нагоді знання, здобуті у Московському Історико-архівному інституті. Робота на відповідальній посаді директора архіву не завадила Замлинському наполегливо займатися освітньою та науковою діяльністю. У 1966 р. він захищає дисертацію й отримує науковий ступінь кандидата історичних наук.[34] Захист проходив за монографією «Караюча земля. Боротьба трудящих Волині проти німецько-фашистських загарбників», яка була надрукована у Львівському видавництві «Каменяр» у 1965 р. Ця робота обсягом 257 сторінок

присвячена народній боротьбі з гітлерівцями на Волині в роки війни.

Аналізуючи творчість В. Замлинського 1950-х – 1970-х рр. можна чітко прослідкувати вірність обраній тематиці ще в студентські роки, послідовність в опануванні глобальної проблематики Великої Вітчизняної війни, партизанського та підпільного руху на окупованій території. І його дипломна робота, і кандидатська, і докторська дисертації були присвячені цій проблемі. Загалом тема історії Другої світової війни була у нього провідною до кінця 70-х рр.

У 1968 р. починається новий період у житті вченого. Йому запропонували посаду старшого наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК КП України. Родина Замлинських переїжджає до Києва. В ці роки Володимир Замлинський обіймає посаду першого заступника головного редактора єдиного на той час в Україні спеціалізованого часопису істориків – «Українського історичного журналу»; є членом редколегій журналів «Архіви України», «Пам'ятки України» тощо. У 1978 р. він захищає докторську дисертацію, яка, по суті, підвела підсумок усієї багаторічної праці в галузі проблематики Великої Вітчизняної війни.

1982 став переломним роком в житті вченого. Його запросили очолити кафедру архівознавства та спеціальних історичних дисциплін[35] на історичному факультеті Київського університету. Наказом № 861-к від 23.08.1982 р. він був зарахований на посаду завідуючого кафедрою. Це останній, двадцять третій запис у трудовій книжці вченого.[36] Одинадцять років, що залишило йому життя, пов'язані з Київський університетом, архівознавчою кафедрою, яка мала давні традиції і була відома своєю науковою школою. Володимиру Олександровичу вдалося не тільки зберегти традиції, що були закладені його попередниками, а й вивести кафедру на якісно новий рівень, перетворити її на один з провідних в Україні осередків ґрунтовної підготовки фахівців з архівної справи і спеціальних історичних дисциплін, налагодити творчі зв'язки з науковцями інших країн і республік Радянського Союзу.

1985 року В. Замлинському було присвоєне вчене звання професора. Своєрідним визнанням високої кваліфікації власне вченого і

роботи кафедри, яку він очолював, стало проведення у Києві V Всесоюзної конференції «Перебудова в історичній науці і проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін», яка відбулася у Київському університеті 30 травня – 1 червня 1990 р.

Викладачі кафедри на чолі з професором В. Замлинським, разом з науковцями Інституту історії України НАН України підготували ряд вагомих видань з проблем джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Серед них слід відзначити навчальний посібник, в якому студентство відчувало нагальну потребу – «Специальные исторические дисциплины»[37] та бібліографічний довідник «Исторические дисциплины».[38]

Ці роки стали апогеєм наукової творчості вченого, жодна подія в царині дослідження вітчизняної історії не проходила повз його уваги та за безпосередньої участі, адже професор Володимир Замлинський був членом редакційних колегій багатьох історичних часописів, що виходили й виходять в Україні: «Архіви України», «Пам'ятки України», «Український історичний журнал», «Вісник Київського університету. Серія історія». Крім того він був одним з ініціаторів та автором концепції заснування часопису «Пам'ять століть», що нині об'єднує і гуртує навколо себе національно свідому інтелігенцію, котра вболіває за долю України та розвиток вітчизняної історичної науки.

У часі збігається і перегляд усталених поглядів, і переоцінка, здавалося б, непохитних догм, які виявилися далеко не ідеальними, а скоріше, випадковими і скороминущими. Часто-густо і об'єктивність у висвітленні події, і жива людина з її світоглядом, думками, мріями залишалась поза увагою вченого, на узбіччі історії. Цей жахливий компроміс був у багатьох працях справжніх чесних істориків, бо без цього не було б можливості служити історичній науці, публікувати свої праці, досліджувати історію свого народу. До речі, більшість істориків зі щирою наївністю вірила в ідеали, які нав'язувалися пануючою ідеологією.

На шляху України до незалежності та зміни політичної системи руйнувались головні ідеологічні стереотипи, на яких тримався

державний тоталітаризм і багато вчених-гуманітаріїв, особливо старшого покоління, опинилися на ідейному роздоріжжі, просто розгубилися, оскільки важко людині розлучатися із власним минулим. Прозріння приходило не зразу і не до всіх…

Володимир Олександрович Замлинський був одним із перших українських істориків, хто рішуче перейшов, образно кажучи, на бік національної історіографії. Його наукові інтереси сконцентрувались навколо дослідження героїчного періоду Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., особистостей гетьманів України, зокрема, постаті Богдана Хмельницького, неповний рукопис книги про якого (560 с.) та машинопис (509 с.) зберігаються в Особовому фонді вченого.[39] Книга побачила світ у 1989 р.

На цей період припадає і копітка робота В.О. Замлинського над «Портретами» гетьманів, зокрема нарисами про Северина Наливайка, Самійла Кішку, Марка Жмайла, Петра Сагайдачного та ін. Це була пошуково-дослідницька робота, яка приносить справжню насолоду вченому. Робота над «гетьманами», віднайдення нових документів відкривала героїчні сторінки боротьби українського народу, найкращих її представників за свободу і незалежність своєї країни, за державність України. Вченого полонила ідея видати узагальнюючу книгу «Гетьмани України», в якій були б у хронологічній послідовності представлені портрети найяскравіших представників українського козацтва. Так народилася мрія про цю книгу… Книгу, що увінчала його життя.

В Особовому фонді вченого та Родинному архіві Замлинських зберігаються рукописи, машинописи, і, навіть, гранки з обкладинкою книги «Гетьмани України».[40] У рукописному варіанті В.Замлинський дає таку робочу назву книзі: «Документально-історичний роман про Богдана Хмельницького та біографічні нариси про деяких інших гетьманів України». Тут же зберігається декілька рукописних списків-підрахунків кількості гетьманів з вказівкою на період і місце їх гетьманування. Окремі теки з Родинного архіву Замлинського містять виписки і нотатки вченого про діяльність гетьманів України. Характерною особливістю цих нарисів є те, що їх

автор використовує багато джерел, цитує літописи, зокрема «Слово о полку Ігоревім», вірші Тараса Шевченка, народний епос тощо.

Вивчення їх життєдіяльності обумовило зацікавленість В.Замлинського історією походження та хронологією інституту гетьманства. Відомо, що перші спроби скласти перелік осіб, які займали посаду гетьманів, датуються XVII століттям. Найбільш відомі джерела цього часу – літопис Самійла Величка, «Хронология высокославных и ясновельможных гетманов», укладена ченцем Густинського монастиря (сер. XVIII ст.), «Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще» О. Рігельмана, переліки гетьманів останнього київського козацького полковника О. Безбородька, київського митрополита Євгенія Болховитінова та інші. Більш ґрунтовно це питання розроблялося наприкінці XIX — на початку XX ст., у час формування української історичної школи. До вищезазначених джерел, які дають перелік гетьманів, критично підійшов М. Максимович, але найбільш повний, уточнений і вивірений список дає в своїх працях з історії України М. Грушевський.

Незважаючи на великий авторитет цих учених-істориків, В. Замлинський наважується на укладання власної хронології гетьманів. Проаналізувавши, за нашими підрахунками, понад 150 першоджерел, вчений публікує працю «Стисла хронологія козацьких гетьманів»[41], в якій подає реєстр українських гетьманів. Всього автором представлено 93 особи, 66 з яких історик визнає за гетьманів України, 27 прізвищ не ввійшли до переліку.

Вчений дає пояснення, чому він виключив тих чи інших історичних осіб із переліку, хоча більшість з них є у хронології М. Грушевського та М. Максимовича. «За браком документальних свідчень, які б дозволяли розкрити зміст життя і діяльності окремих осіб, які зустрічаються в історичній літературі як гетьмани, вони не включені до хронології. Маються на увазі: Михайло Ружинський (1585), Лук'ян Чорницький (1586), Войтих Чаногвський (1590), Христофор Печковський (Кришто Печковський) (1596), Гнат Василевич (1596—1597), Іван Куцкович (1602—1603), Іван Косий (1603), Григорій Ізопович (1606—1610), Олевченко (1609), Тарас (1622), Бог-

дан Конча (1622), Жара (1622), Максим Григорович (1624), Дорош Коцкевич (1625), Пирський (1625), Костянтин Вовк (1626), Грицьків (1628), Семен Перевязка (1630, 1632), Гаврилович (1632), Арлам (1632), Карпо Півторакожуха (1638), Савалтович (1642), Гуцький (1650), Цюцюра (1660), Попович (1674), Остап (Остафій Гоголь) (1776-1677), Стецько (1689)».[42]

Принципова різниця між хронологіями гетьманів, укладеними В. Замлинським і його попередниками полягає у тому, що, по-перше, В. Замлинський значно розширює часові межі початку та закінчення існування гетьманства в Україні. Якщо М.Грушевський вважає першим гетьманом Дмитра Вишневецького (1550—1563 рр.), а М.Максимович – Предслава Лянцкоронського (1506 р.), то В.Замлинський визнає першим гетьманом Венцеслава Світольдовича (1401—1439 рр.). Останнім гетьманом України М.Грушевський та М. Максимович називають Кирила Розумовського (1750—1764 рр.), а В. Замлинський подовжує список гетьманів П. Скоропадським (1918 р.). Таким чином, В.Замлинський розширив межі існування інституту гетьманства України порівняно з М.Максимовичем на одне століття, а відносно хронології М. Грушевського на півтора століття.

По-друге, за нашими підрахунками, кількість діячів, які визнані гетьманами у М. Грушевського – 47 осіб, М.Максимовича – 59, а В. Замлинський розширює їх коло до 66 осіб. Можна констатувати, що гетьманство Богдана Ружинського, Якова Шаха, Самійла Зборовського, Гаврила Крутневича, Петра Сагайдачного не викликає сумніву у всіх трьох вчених. Усього їх налічується 37 осіб. Є такі, яких визнано гетьманами одним з істориків або двома. Так, В. Замлинський та М. Максимович визнають гетьманами Предслава Лянцкоронського, Євстафія Ружинського, Івана Підкову, а М. Грушевський – ні. Немає в списку М. Максимовича Григорія Лободи, Матвія Шаули, Самійла Кішки, які визнані В. Замлинським та М. Грушевським. В.Замлинський не включає до переліку гетьманів Михайла Ружинського, Івана Коцковича, Зборовського, які зазначені у хронологіях М. Грушевського та М. Максимовича. Враховуючи всі ці

прізвища, ми маємо загальний список з 89 осіб, визнаних гетьманами України.

По-третє, існують розбіжності щодо терміну обрання того чи іншого діяча гетьманом. Період гетьманування Якова Шаха В.Замлинський датує 1577—1579 рр., М. Грушевський 1576— 1577 рр., а М. Максимович 1577—1578 рр.; Самійла Зборовського — В. Замлинський 1584 р., М. Грушевський 1581 р., М. Максимович 1580 р. Криштоф Косинський — В. Замлинський 1591—1593 рр., М. Грушевський 1590—1593 рр., М.Максимович 1592— 1594 рр.

По-четверте, вчені по-різному трактують правопис імен деяких гетьманів. Одна і та сама особа у В.Замлинського – Іван Кулага-Петражицький, у М. Грушевського – Іван Петражицький-Кулага, у М.Максимовича – Іван Петражицький; у В. Замлинського – Яків Острянин, у М. Грушевського – Ясько Острянин, у М. Максимовича – Степан Остряниця; у В. Замлинського та М. Грушевського – Криштоф Косинський, у М.Максимовича – Христофор Косинський; у В. Замлинського та М. Грушевського – Іван Сулима, у М.Максимовича – Самійло Сулима.

По-п'яте, найбільша розбіжність серед авторів хронологій стосується періоду з початку існування інституту гетьманства до 20-30-х рр. XVII ст., що пояснюється відсутністю достовірних історичних джерел та незначною кількістю праць, присвячених цій проблематиці. Розбіжність щодо XVII—XVIII ст. полягає в обраних критеріях вченими щодо того, кого з зазначених діячів можна вважати гетьманом. В. Замлинський пояснює це так: «Найвищим органом на Запоріжжі була Січова Рада, що скликалася для вирішення найважливіших питань. На ній, як вождь козацтва, обирався кошовий або гетьман. Спочатку, коли ще не була вироблена структура козацького війська, ватажка називали «козацьким гетьманом», «гетьманом запорозьких козаків». На відміну від запорозьких козаків, які обирали гетьмана, король над реєстровими козаками наставляв свого гетьмана. Були часи, коли в Україні правили два гетьмани – запорозьких козаків і реєстрових, місцеперебуванням яких була центральна Україна. Першим гетьманом реєстрового козацт-

ва вважається Богдан Ружинський. На відміну від Ружинського, Петро Конашевич-Сагайдачний був одночасно гетьманом запо-розького і реєстрового козацтва. А вже Богдан Хмельницький започаткував назву «гетьман України». Після Богдана Хмельницького одна частина України опинилася під володінням російського царя, а друга – польського короля. Території по обидва боки Дніпра отримали назви Лівобережної і Правобережної України. На кожній з цих територій обиралися і відповідно затверджувалися царем і королем гетьмани Лівобережної та Правобережної України»[43]. Тому і виявляється така розбіжність у хронології цих вчених. Наприклад, у хронології В. Замлинського між Гаврилом Крутневичем (1600—1603 рр.) та Григорієм Тискиневичем (1610 р.), яких теж визнають М. Грушевський та М. Максимович, протягом 6 років відсутні гетьмани. В цей самий період у М. Максимовича два гетьмана – Іван Куцкович та Зборовський, а у М. Грушевського аж шість – Іван Куцкович, Іван Косий, Григорій Ізанович, Зборовський, Олевченко, Каленик Андрієвич. Між Григорієм Тискеневичем (1610 р.) і Петром Сагайдачним (1614 р.) у всіх трьох істориків відсутня інформація щодо осіб, які були обрані гетьманами. На початку XVIII століття всі визнають наявність одночасно двох гетьманів – Пилипа Орлика та Івана Скоропадського. В. Замлинський пропонує ще третього гетьмана – Петра Іваненка, як гетьмана так званої Ханської України. До речі, він не вважав укладену ним хронологію повною і остаточною.

Прикметним є те, що працюючи над гетьманською проблематикою, В.Замлинський займався вивченням іконографічних джерел, зокрема портретів гетьманів, їх гербів, створенням просопографічного образу козацьких керманичів. Він вважав, що саме гетьманська атрибутика проливає світло на витоки козацьких родоводів, їх походження, історію, еволюцію. Вчений представив нам 16 гербів гетьманів України: Михайла Дорошенка, Кирила Розумовського, Петра Сагайдачного, Івана Мазепи, Богдана Хмельницького, Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Івана Сулими, Богдана Ружинського (Богданка), Дмитра Вишневецького (Байди), Петра Дорошен-

ка, Івана Самойловича, Данила Апостола, Івана Брюховецького, Михайла Ханенка та Дем'яна Многогрішного. Так, вчений доводить, що Б. Хмельницький з 1648 р. почав офіційно, як гетьман, користуватися одним з найдавніших родових відзнак на сході Європи – гербом Абданк-Сирокомля, а після Богдана Хмельницького всі українські гетьмани вже мали власні герби, що було виявом їхньої незалежності та непідлеглості.[44]

В роботі з портретами гетьманів розкрився природний талант дослідника, вміння побачити головне, неординарне, що закріпило за істориком імідж майстра історичного портрета, знавця історії України Гетьманської доби.[45]

* * *

Недаремно в народі кажуть: людина живе доти, доки живе про неї пам'ять. Пам'ять про Володимира Замлинського продовжує жити в його працях, які автору вже не довелося побачити. У 1995 р. вийшла друком двотомна праця «Історія України в особах XIX—XX ст.»[46], котру авторський колектив присвятив світлій пам'яті професора В. Замлинського; і «Киев явился градом великим»[47] – про життя та українознавчу спадщину першого ректора Київського університету, відомого вітчизняного філолога, історика, етнографа, славіста Михайла Максимовича. Володимир Олександрович написав вступну статтю до цієї чудової книги, був її упорядником, членом редакційної колегії.

1994 р. вийшов у світ ілюстрований «Шевченківський календар»[48], текст до якого написав В.О. Замлинський. Він слугуватиме не один рік фахівцям-шевченкознавцям і всім, хто цікавиться українською історією та культурою.

Вінцем діяльності В. О. Замлинського в Київському університеті, а може і своєрідним прощанням, стало підготовлене до 160-річчя з дня заснування вузу видання «Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення (1834—1994)».[49]

Як данину пам'яті відомому історикові, непересічній людині волиняни підготували в Луцькому краєзнавчому музеї експозицію,

що розповідає про життя і творчість їхнього земляка. В. Замлинський народився на Волині, формувався тут як учений. Саме цьому мальовничому куточку України він присвятив більше 100 своїх наукових розробок («Волинський полк іде в революцію» (витримало 4 видання)[50], «Народнопісенні переробки творів Шевченка на Волині»[51], «Васюти»[52] та багато інших). В експозиції демонструються рукописи вченого, курси лекцій, фотографії, чернетки наукових праць, краєзнавчі нотатки тощо.

Матеріали, присвячені творчості В. Замлинського, опрацьовуються і Житомирським краєзнавчим музеєм. Там планується створити експозицію, де, окрім стендового матеріалу та турнікетів, поряд із книгами та рукописами будуть виставлені і професорська мантія вченого, його особисті речі.

Вирішена вже й доля архіву В. Замлинського: всі документи вченого, його рукописи, неопубліковані статті та книги (деякі з них у верстках), щоденникові записи, епістолярії та інші матеріали прийняті на постійне зберігання Державним архівом м. Києва, де сформований Особовий архівний фонд історика.

Якщо погодитись з висловлюванням давнього римського письменника Теренціана Мавра, що «книги, як і люди, мають свою долю», то зазначимо, що цю книгу спіткала нещаслива доля. Вичитка її верстки – остання наукова праця вченого. Дочитати її до кінця він не встиг; майже підготовлена до друку, вона 15 років чекала свого виходу у світ. Сподіваємося, що і сьогодні це видання буде сприйняте та поціноване науковою громадськістю як данина пам'яті видатному історикові, як свідчення тяглості і неперервності історичного процесу.

---

[1] Судово-слідчі матеріали буржуазно-поміщицької Польщі як джерело до вивчення революційної боротьби трудящих західних областей України // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1962. – № 5. – С. 21—28; Джерельна база партійних архівів з історії відродження і діяльності преси західних областей УРСР у 1944-1945 рр. // Архіви України. – 1985. – № 3. – С. 48-51; Документы великого созидания. Источники по истории Украинской ССР. – К.: Вища школа, 1986.

– 213 с. (у співавт.); Чернігівський літопис – цінне джерело з історії України кінця XVI – першої половини XVIII ст. // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 56-57 та ін.

[2] Научная информация и ее применение в архивном деле. Методические рекомендации. – К.: Изд-во КГУ, 1986. – 31 с. (у співавт.); Роль архівів України у підготовці кадрів істориків-архівістів у Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка // Архіви України. – 1986. – № 6. – С. 17-22; Підготовка кадрів архівістів на кафедрі джерелознавства та архівознавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка // Архіви України. – 1984. – № 4. – С. 7-11 та ін.

[3] Видатний і маловідомий водночас // Дніпро. – 1989. – № 4. – С. 60-87; Це був поет загальноруський // Знання та праця. – 1989. – № 3. – С. 6-8; Костомаров Николай Иванович. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во КГУ, 1989. – 735 с. (сост., авт. вступ. ст.); Героїня двох народів (Про Ж. Лябурб) // Київ. – 1990. – № 5. – С. 145-146; Михайло Максимович // Ранок. – 1995. – № 1. – С. 24-26, 34 та ін.

[4] Краєзнавство і дослідження історії України // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». Тези доповідей та повідомлень. – К.-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 634-635; Українське краєзнавство в контексті історичної культури // VI Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень. – Луцьк, 1993. – С. 67 та ін.

[5] Давні герби українських міст // Сільські обрії. – 1990. – №.9. – С. 21; № 10. – С. 21 (у співав.); Герби гетьманів України // Сільські обрії. – 1990. – №.11. – С. 21-22 (у співав.); Родові герби козацької старшини // Сільські обрії. – 1990. – №.12. – С. 28-30 (у співав.); Геральдика України // Україна. – 1992. – № 14. – С. 1-2 (у співав.) та ін.

[6] Богдан Хмельницкий. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 334 с.; Богдан Хмельницький. Біографічна хроніка // Ранок. – 1989. – № 3. – С. 24-28; № 4. – С. 25-28; № 5. – С. 26-30; № 7. – С. 26-29; № 9. – С. 33-35; № 10. – С. 24-28; № 11. – С. 24-27; № 12. – С. 15-19; Біля першовитоків слави запорозької // Дніпро. – 1989. – № 7. – С. 125-133; Гетьмани України // Сільські обрії. – 1991. – №. 2. – С. 13-15; Гетьмани України в національно-визвольній боротьбі українського народу // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). Тези доповідей Другої Всеукраїнської наук. теор. конференції. – К.-Миколаїв, 1992. – С. 69-71 та ін..

[7] Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині // Укр. істор. журн. – 1964. – № 5. – С. 74-78; Днепр – река героев. Свидетельства всенародного подвига. К. – 1983. – 369 с. (у співавт.); Великая Отечественная война: современные подходы и оценки. Метод. рекомендации в помощь лектору. – К.: Знание, 1990. – 24 с.; Трудящиеся Украины – победе. Вклад украинского народа в победу над фашистской Германией. – К. – 1991. – 217 с. (у співавт.); Несокрушимое единство. – К.: Вища школа, 1984. – 208 с.; Велич Перемоги // Знання та праця. – 1985. – № 5. – С. 5-7; Перемогу кували єдиною сім'єю. До 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій вітчизняній війні – К.: Знання. – 1985. – 52 с. (у співав.) та ін.

[8] Українська радянська історіографія про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. істор. журн. – 1971. – № 1. – С. 129-134;

Легендарний рейд (До 30-річчя Карпатського рейду) // Укр. істор. журн. – 1973. – № 6. – С. 123-127; Допомога партизанів радянським військам у боях за повне визволення України від німецько-фашистських загарбників //Архіви України. – 1974. – № 5. – С. 10-16; Вирушали в похід партизани // Знання та праця. – 1975. – № 5. – С. 8-9; Деякі питання методології дослідження історії партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. істор. журн. – 1977. – № 6. – С. 32-44 та ін.

[9] «Роде наш красний…» Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1999. – Т.3. – С. 350.

[10] Там само. – С. 352.

[11] Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.Р-1600. – оп. 1. – С. 10.

[12] Архів Київського університету імені Тараса Шевченка (Далі – Архів КНУ). Особова справа В.О. Замлинського. –ПВС-70. – Арк. 8-9.

[13] Войцехівська І., Дмитрієнко М. Серед нас, з нами – назавжди: В.О.Замлинський в житті та науці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. – Число 6 (7). – У 2-х част. – Част. 1. – К. – 2001. – С. 12.

[14] Там само. – С. 11.

[15] Родинний архів Замлинських. Тека 6. – Пісні. – Арк. 2-7.

[16] ДАК. – Ф.Р-1600. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 4.

[17] Там само. – Спр. 65. – Арк. 1.

[18] Там само. – Спр. 63. – Арк. 7.

[19] Архів КНУ. Особова справа В.О. Замлинського. – ПВС-70. – Арк. 12.

[20] ДАК. – Ф.Р-1600. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 9.

[21] Замлинський В. В єднанні з Тарасом // Радянська Волинь (Луцьк). – 1961. – 19 лютого. – № 37 (4702). – С. 3.

[22] Замлинський В. Один з перших // Радянська Волинь (Луцьк). – 1958. – 8 жовтня. – № 198 (4092). – С. 3. (у співав.).

[23] Замлинський В. З тьми до світла. Розповідь старого шахтаря // Радянська Волинь (Луцьк). – 1960. – 26 серпня. – № 170 (4577). – С. 3.

[24] Замлинський В. Народжені в борні // Радянська Волинь (Луцьк). – 1961. – 2 квітня. – № 67 (4732). – С. 2.

[25] ДАК. – Ф. Р-1600. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 13.

[26] Там само. – Спр. 50. – Арк. 161-162.

[27] Звітно-виборчі збори журналістів Волині // Радянська Волинь (Луцьк). – 1962. – 22 березня. – № 61 (4984). – С. 3.

[28] ДАК. – Ф. Р-1600. – Оп. 1. – Спр.27. – Арк. 21-34.

[29] Замлинський В. Щирість поетичного слова // Радянська Волинь (Луцьк). – 1984. – 12 грудня. – № 242 (10779). – С. 3.

[30] Замлинський В. Він прокладав шлях у Всесвіт // Дніпро. – 1961. – № 9. – С. 126-130.

[31] Замлинський В. Його чекали зорі // Молодь України. – 1965. – 3 квітня. – № 65 (10088). – С. 3; 4 квітня. – № 66 (10089). – С. 3.

[32] Замлинський В. Астронавт (Про Ю.В. Кондратюка (1900 1942). – Львів: Каменяр,1964. – 126 с.

[33] ДАК. – Ф.Р-1600. – Оп.1. – Спр. 63. – Арк. 8.

[34] Архів КНУ. – Особова справа В.О. Замлинського. – ПВС-70. – Арк. 13.

[35] Сучасна назва – кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки

[36] ДАК. – Ф.Р-1600. – Оп.1. – Спр. 63. – Арк.17.

[37] Специальные исторические дисциплины. – К.: НМК ВО, 1992. – 324 с.

[38] Исторические дисциплины. Краткий библиографический справочник-указатель. — К., 1990. – 157 с.

[39] ДАК. – Ф.Р-1600. – Оп.1. – Спр. 5. – Арк.1-172; Спр. 6. – Арк.1-161; Спр. 7. – Арк.1-176.

[40] Там само. – Спр. 8. – Арк. 1-112; Спр. 9. – Арк. 1-114; Спр. 10. – Арк. 1-138; Спр. 11. – Арк. 1-154; Спр. 12. – Арк. 1-159; Спр. 13. – Арк. 1-149; Спр. 14. – Арк. 1-231; Родинний архів Замлинських. Тека 3 та 4. «Гетьмани України», «Ілюстративний матеріал до «Гетьманів».

[41] Замлинський В. Стисла хронологія козацьких гетьманів // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 103-112; № 5. – С. 88-94.

[42] Там само. – № 5. – С. 94.

[43] Там само.

[44] Замлинський В. Джеджула Ю. Герби гетьманів України // Сільські обрії. – 1990. – № 11. – С. 22.

[45] Калакура Я.С. Майстер історичного портрета // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. – Число 6 (7). – У 2-х част. – Част. 1. – К. – 2001. – С. 33.

[46] Історія України в особах XIX-XX ст. – К.: Україна, 1995. – 321 с.

[47] Максимович М.О. Киев явился градом великим…Вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994. – 441 с. (В. Замлинський – упорядник та автор вступної статті).

[48] Шевченківський календар на 1994 рік. – К.: Довіра, 1994. – 13 с. (В.Замлинський – автор тексту).

[49] Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення. – К.: Вид.-поліграф. Центр «Київський університет», 1994. – 285 с. (В. Замлинський – автор вступної статті та член редколегії).

[50] Замлинський В. Волинський полк іде в революцію. Документальні повісті. К.: Дніпро, 1986. – 438 с.

[51] Замлинський В. Народнопісенні переробки творів Шевченка на Волині // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 2. – С. 70-72.

[52] Замлинський В. Васюти. (Про родину революціонерів-підпільників, активних учасників соціалістичного будівництва в західних областях України.) Нарис. – Львів: Каменяр. – 1973. – 116 с.

Ірина Войцехівська, Сергій Севрюк

Була колись гетьманщина,
Та вже не вернеться.
Було колись — панували,
Та більше не будем!
Тії слави козацької
Повік не забудем!

Т. Шевченко

Козацтво України та його гетьмани

В історії України період козаччини займає особливе місце. З ним пов'язані такі героїчні сторінки нашої минувшини, як боротьба за волю українського народу, центром і натхненником якої стала Запорозька Січ, становлення українського народу як нації, формування державності, запровадження адміністративного устрою України та ін. Саме в цей період складалися національно-культурні інститути України, демократичні засади її розвитку.

Може, не випадково саме у ці часи народилися і діяли в Україні герої, котрі, увібравши в себе найвікопомніші прагнення народу до волі і щастя, й до сьогодні живуть у пам'яті нашій, несуть сучасному поколінню відданість Вітчизні, любов і готовність відстояти її самобутність. Такі героїчні постаті, як Северин Наливайко, Самійло Кішка, Петро Конашевич-Сагайдачний, Яцко Остряниця, Богдан Хмельницький, Іван Богун, Іван Сірко і багато інших були славою і гордістю України.

Так склалося, що більшість із них грали найперші ролі у сучасному їм суспільному середовищі — були старшинами, отаманами, гетьманами. Адже козацтво і гетьмани — то поняття нерозривні. В них краса героїзму і величі нашого народу, його прагнення до свободи і волі. Виникнення в Україні козацтва сягає в глиб віків і пов'я-

зане з виявом народного протесту проти утисків чужоземних та й своїх «власних» феодалів.

До кінця XV століття віковічні українські землі, які протягом двох з половиною століть перебували під гнітом монголо-татар, виявилися поділеними між різними державами. В середині XIV століття Придніпров'я і Побужжя увійшли до складу Литовської держави, а згодом були захоплені Польщею. У 1387 році Польське королівство встановило своє панування в Галичині. На межі XV—XVI століть Молдавське князівство загарбало частину Поділії і Буковини, але невдовзі й саме стало здобиччю султанської Туреччини. Ще в XI столітті угорські феодали захопили Закарпаття. На загарбаних українських землях було запроваджено жорстокий економічний і національний гніт. Населення піддавалося нещадній експлуатації і пограбуванню. Швидко почали рости панські маєтки. Польсько-шляхетські магнати набували необмеженої влади над українським селянством, розпоряджаючись не лише його майном, а й життям.

Доведені до краю селяни з Волині, Галичини, Поділля, з північно-західної Київщини тікали у менш заселені степові райони України – на Брацлавщину, Канівщину, Черкащину, де був слабіший кріпосницький гніт і, осівши тут, займалися землеробством і «уходництвом» – мисливством, рибальством та бджільництвом.

Анонімний автор «Повести о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвою завладена» щодо причин виникнення козацтва зазначає, що «шляхтичи…посполього утеснять стали, налогами обирать, вольностей лишать, всячески безчестно поступали», тому й «гвалты народные зачалися», а «вольныи юнаки…в пустыи места на Днепр реку за Конку реку ушли».

Після Золотої Орди постійну загрозу для українського населення являло собою Кримське ханство, проголошене незалежним в середині XV ст. ханом Хаджі-Гіреєм. Його син Менглі-Гірей, з одного боку, перейшовши під зверхність турецького султана, а з другого, – заручившись підтримкою Москви, постійно нападав на українські землі, плюндрував Київщину, Поділля, Волинь. Це татарсь-

ке лихоліття тривало кілька століть і полишило глибокий слід у свідомості народу.

Сусідство татар, їхні напади змушували українське поспільство бути увесь час на чатах, озброюватися. Тому «уходництво» звичайно поєднувалося з обороною від татарських нападів. У цей час і виникло вільне озброєне населення — козацтво (слово «козак» означає «вільна людина»).

Треба сказати, що козаки не лише відбивалися від татар, а й самі нападали на них, здійснювали походи на татарські і турецькі міста і поселення, захоплювали здобич.

Самуїл Грондський, історик, дипломат на службі у Польщі, Швеції і Трансильванії, у своїй «Історії козацько-польської війни», виданій 1789 року, писав з приводу утворення козацтва: «Ті з руського народу, які не хотіли терпіти ярмо і владу місцевих панів, йшли у дальні краї, до того часу ще не заселені, і привласнювали собі право на свободу… і щоб відрізнитися від підданих, які належали руським панам, стали називати себе козаками».

Необхідно зауважити, що поява козаків на прикордонних землях оживила ці землі, сприяла розвитку землеробства, промислів. Серед козаків було чимало ткачів, ковалів, бондарів, шорників тощо. Вони селилися біля стін степових фортець Брацлава, Вінниці, Переяслава, Канева, Чигирина, засновуючи тут хутори, слободи, містечка.

Великим центром поселення козаків у ті часи були Черкаси — укріплене містечко на південних рубежах України. Тих козаків, які поселялися у місті і навколо нього, стали іменувати ще й черкасами, а у російських документах XVI—XVII століть черкасами називали усіх поспіль.

Десь біля цього часу на Дону, Яїку та інших окраїнних землях Росії також почало з'являтися козацтво, що складалося із втікачів-селян, які прагнули розірвати кріпосницьку залежність. Цю обставину підкреслював К. Маркс у своєму конспекті праці М. Костомарова «Бунт Стеньки Разина». Аналізуючи історію селянського повстання XVII століття в Росії, він писав: «Козацтво виникло тоді,

коли удільна стихія пала під тиском єдинодержавства, воно було протидією старого новому. Ряди козацтва поповнювалися невдоволеними елементами, які не уживалися у суспільстві, не могли переносити його уз. Русь тоді була розділена на дві держави: Москву і Литву. В обох половинах з'явилося козацтво. Тоді як у південній Русі заклалося славне Запоріжжя і дух козацтва розлився по всій Україні, відбувся такий же наплив народу з півночі на Дон. Україна надала допомогу цьому суспільству і населила береги Дону своїми дітьми».

Втім у середовищі козаків скоро почалося соціальне розшарування, розподіл на багату верхівку і середнє козацтво, бідняків, у яких не було нічого, крім рваної свитки. Все це викликало невдоволення у більшості незаможного козацтва.

На кінець XV століття польській шляхті вдалося підкорити своїй владі значну територію Придніпров'я і обернути більшу частину українського козацтва на феодально залежне або напівзалежне. Папа ім'ям Христа благословляв будь-які бузувірства і розправи над непокірними «хлопами схизматиками».

Бідніше козацтво разом з селянами-нетягами та міськими низами, шукаючи волі, дедалі нижче спускалося по Дніпру, аж за самі пороги – Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовнизький, Будильський (Будило), Лишній і Вольний. Це про них згадує Ярославна у своєму плачі о мужі у «Слові о полку Игоревім»:

О Дніпре – Славуто!
Пробив ти кам'яні гори
Крізь землю Половецьку.

Сюди не сягала рука феодала, тут панували воля і рівність. За порогами починалися Дніпрові плавні, які у народі звалися Великим Лугом. «Січ – мати, а Великий Луг — батько, отам треба й умирати», — казали козаки.

На Дніпрі та його пониззі розкинулися численні острови—Хортиця (Велика і Мала), Великий, Томаківка, Базавлук та ін. На них і поселялися перші козаки. Засновували окремі городки, або січі, що

слугували водночас укріпленнями. Кілька укріплень утворювали кіш—своєрідне об'єднання запорозьких козаків.

В історії залишилася пряма згадка про існування у козаків укріплень за дніпровськими порогами. Це свідоцтво їх сучасника Мартина Бельського, чия «Всесвітня хроніка» була закінчена його сином Йоахімом і видана у 1551 році у Кракові. У розділі «Про козаків» Мартин Бельський писав: «Ці люди постійно зайняті ловлею риби на Низу, там же сушать її на сонці без солі. Пробувши тут літо, розходяться на зиму по ближчих містах, як, наприклад, Київ, Черкаси та ін., полишивши на острові, у надійному місці на Дніпрі човни і кількасот чоловік на коші, як вони говорять, при стрільбі, оскільки мають у себе і гармати, захоплені у турецьких укріпленнях і відбиті у татар».

З розповіді Мартина Бельського випливає, що до 40-х років XVI століття у козаків за порогами вже існувала певна організація — кіш, а козаки, які перебували на коші, складали його озброєний гарнізон. Відомий дослідник козацтва В. Голобуцький твердить: «Заснування козаками коша за порогами слід вважати ні чим іншим, як утворенням Запорозької Січі. Зрозуміло, що це відбулося не раптово, а у процесі боротьби козаків проти польських і литовських феодалів, з одного-боку, татарських і турецьких — з іншого».

Знаменно, що Бельський не лише повідомив про існування першого козацького коша за дніпровськими порогами, але й вказав місце, де він знаходився. Це острів приблизно у шістдесяти кілометрах на південь від Хортиці, «називаємий Томаківкою, на якому частіше всього живуть низові козаки і який служить їм, по суті, наймічнішою фортецею на Дніпрі» (нині м. Марганець Дніпропетровської обл.).

Однак автор не зовсім правий. Уперше козацький кіш з'явився на острові Мала Хортиця, де гетьманом Дмитром Вишневецьким (Байдою) близько 1553 року було побудовано укріплення — замок для захисту від турецько-татарських наскоків — так звану Хортицьку Січ. Після того як замок зруйнували татари, Січ перебралася на острів Томаківка за шістдесят кілометрів від Хортиці. У 1593 році, після зруйнування кримськими татарами Томаківської Січі,

запорозькі козаки збудували на острові Чортомлик, або Базавлук, нову Січ, яка в історії козаччини носила назви Чортомлицької, Старої, Базавлуцької Січі (1593—1638 рр.). Згодом, у 1638—1652 роках, Січ перебувала на Микитовому Розі, а з 1652 року знову на Чортомлику. У 1709 році, після того як кошовий атаман Запорозької Січі Кость Гордієнко підтримав Івана Мазепу у його виступі проти Петра І, цар наказав зруйнувати Запорозьку Січ, що й було зроблено 14 травня цього ж року.

Після цього запорожці збудували Січ на річці Кам'янці, але згодом мусили відступити у володіння Кримського ханства, де з дозволу хана 1711 року заснували у пониззі Дніпра Олешківську Січ (1711—1734 рр.), а у березні 1734 року, повернувшись на Запоріжжя заснували на річці Підпільній, рукаві Дніпра, поблизу колишньої Старої Січі, Нову Січ.

1775 року Запорозька Січ за велінням Катерини II була зруйнована, Запорозьке Військо ліквідоване. Частина запорожців, невдоволена царським свавіллям, перейшла на підвладну Туреччині територію в гирлі Дунаю, де заснувала Задунайську Січ. Нелегко жилося тут козацтву. У кінці XVIII — початку XIX століть частина козаків переселилася на Кубань, на землю чорноморського козацького війська. А коли у 1828 році кошовий Задунайської Січі Йосип Гладкий під час російсько-турецької війни разом з козаками перейшов на бік російських військ, турки жорстоко розправилися з козаками, які ще лишалися за Дунаєм, а Січ ліквідували.

Однак, якою б трагічною не була історія Запорозької Січі, з її утворенням пригнічені й зубожілі маси українського народу набули міцної опори у боротьбі проти феодального і чужоземного гніту. Тим, хто пішов за пороги, здавалося, що вже ніколи не повернеться до них панська неволя, що настало життя, повне щастя і справедливості... Свої мрії вони втілили у пісні:

Зараз тая серед рая слобода засіла,
Там тишина, вся старшина не має к їм діла.
Тут хапуга, війт-п'янюга вже не докучає,
І в підводу тут із роду ніхто не хапає.

Та це була лише жадана мрія. І хоча Січ не знала феодальної власності на землю і формально всі вважалися рівними, однак і тут були заможна верхівка і сірома. Саме козацька верхівка обирала з свого середовища адміністративну владу і суддів, очолювала козацьке військо.

Поява на окраїнних землях України козацтва, яке не визнавало панської влади, справляла великий вплив на підневільний люд, що особливо виявилося під час народних повстань.

У боротьбі проти турецько-татарських загарбників і шляхетських поневолювачів формувався образ козака — сміливого і витривалого воїна. Турецький хроніст Наїма писав: «Можна з певністю сказати, що не знайти на землі людей більш сміливих, які б так мало дбали про своє життя і так мало боялися б смерті».

І як не згадати тут створений М. Гоголем образ Тараса Бульби, що повною мірою відбиває відданість козацтва своїй батьківщині, безмежну ненависть до її ворогів.

Запорозька Січ — явище унікальне, єдине у своєму роді. Вона була не лише опорою у відсічі турецько-татарської агресії, а й своєрідним національно-політичним центром боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі.

Варто сказати також про військову організацію Січі. Основною одиницею був полк, який ділився на сотні, а останні на десятки. Козацьке військо очолював гетьман, полки — полковники, сотні — сотенні, десятки — отамани. Місцевим органом адміністративної, судової та військової влади був кіш, на чолі якого стояв кошовий отаман.

Цікаво, що термін «гетьман» (нім. Hauptmann — ватажок, голова) уперше виявив себе як ознака воєначальника козацького війська ще з тих часів, коли українські козаки на чолі з потомком природних руських князів Венцеславом Світольдовичем брали участь у битвах на боці Ягайла і Вітовта проти хрестоносців, зокрема у Грюнвальдській битві 1410 року. І коли в XV столітті в низинах Дніпра з'явилися перші козацькі угруповання, то тих, хто їх очолював, називали гетьманами. Однак була тут і своя тонкість: гетьма-

нами у ті часи називали тих, кого наставляв над козаками польський король, адже саме йому підлягали українські землі.

У 1572 році за розпорядженням короля Сигізмунда II Августа було взято на державну службу 300 козаків. Їх занесли до спеціального списку-реєстру, звідки і пішла назва — «реєстрові козаки». Згодом кількість реєстровців збільшилася (треба зазначити, що до реєстру потрапляли переважно заможні козаки), їм була встановлена платня грішми або ж сукном. Так з'явилися гетьмани реєстрового козацтва і гетьмани нереєстрових запорозьких козаків (чи гетьмани запорозькі). Особа, що тимчасово займала цю посаду, називалася наказним гетьманом.

Та гетьмани, яких королі наставляли над козаками, не завжди втілювали їхні волю й прагнення. Частіше вони використовували козацтво в ім'я здійснення задумів короля, для утримання територій, боротьби із зовнішніми ворогами, насамперед з кримсько-татарськими феодалами та їх турецькими покровителями.

Говорячи про гетьманів наступних поколінь, український козацький літописець Григорій Граб'янка підкреслював, що, побачивши хоробрість запорожців, польські королі почали запрошувати їх на державну службу, і навіть представники найшляхетніших польських родин вважали за честь очолювати козацькі дружини. «И сих ради славных их военных дел… не возгнушались им быти Гетьманами великородных сенаторских домов знатные люди... Предслав Лянцкоронский... Дмитрий князь Вишневецкий... Евстафий князь Ружинский».

Значне місце гетьманам приділяє у своїй книзі і автор «Истории Русов или Малой Росіи», яких він вважає «організаторами» українського козацтва. Він пише, що «після возз'єднання Малої Росії з Державою Польською першими в ній гетьманами залишені потомки природних князів руських Світольдів, Ольговичів або Олельковичів та Острозьких, які за правом спадщини, визнаним і завше шанованим королями польськими та Великими князями литовськими, урядували своїм народом вже в якості гетьманів та воєвод....»

Від часу, коли гетьманство поширилося на Запоріжжя, гетьма-

ни обираються козацтвом. Свідок таких виборів французький військовий інженер на польській службі на Україні Гійом Левассер де Боплан у своєму «Описі України» відзначав, що гетьман обирався всім козацтвом на спеціально скликаній раді. «Ось як вони обирають свого старшого, — писав Боплан. Коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів… Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча додає, що недостойний і для такої посади не здатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе всіх зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони обирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Цей старший їхньою мовою називається гетьман ...».

Так обиралися і Самійло Кішка, і Петро Сагайдачний, і Михайло Дорошенко, і Марко Жмайло, і Богдан Хмельницький. Гетьмани, обрані на Запоріжжі, тут же і лишалися. На Україні, тобто на волості, гетьман здебільшого наставлявся польською владою або ж затверджувався нею. Це насамперед були гетьмани реєстрового козацького війська.

Влада гетьмана була необмежена, однак ніщо важливе не вирішували без ради, і кожен відчував велику відповідальність за свої дії. Гетьман мав очолювати походи козаків, показувати їм приклад у військових діях, турбуватися за підлеглих.

Символами його влади були булава, бунчук, прапор і печатка, які звалися гетьманськими клейнодами. Резиденціями гетьманів України були Чигирин, Батурин, Трахтемирів, Переяслав, Ніжин, Глухів, Гадяч.

Гетьман мав свою адміністрацію, яку складали військовий суд-

дя, військовий писар, обозний, осавул, перначий, хорунжий, бунчужний, булавичний та ін. Існували й інші посадові особи, які виконували строго визначені для них функції. Як правило, це були люди заможні, статечні, котрі користувалися авторитетом у козацтва. Та варто було виявити малодушність, чи нерозпорядність, чи боягузтво, чи зрадництво — як їх одразу ж скидали й іноді страчували.

Сказане великою мірою відноситься і до періоду приєднання України до Росії. Після цього виникли нові суспільно-політичні умови як для дальшого розвитку козацтва України, так і існування інституту гетьманства.

Переслідуючи власні цілі, московський уряд у нав'язаних згодом козацтву нових статтях прагнув обмежити владу гетьманів, а їх кандидатури мали затверджуватися царською владою. Згодом російський цар визначав гетьманів особисто. Козацька ж рада перетворилася на формальність. Постійно обмежувалися права козацтва, чия вільнолюбива сутність не вписувалася в кріпосницькі устої Росії. Обмеженість прав українського народу, у тому числі й козацтва, обумовлювалася сваволею царських воєвод і ратних людей, насаджених, крім Києва, у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані, а згодом і в інших містах. Їх пихатість, бундючність, зневага до місцевого люду, прагнення регламентувати найдрібніші сторони життя населення, утиски та визиски сприяли зростанню підозрілості і невдоволення мас. І коли у 1660 році між Москвою і Польщею спалахнула війна з-за України, народ поставився до неї неоднозначно. З'явилися поняття Лівобережна і Правобережна Україна, які ще більше утвердилися після Андрусівського перемир'я 1667 року між Польщею і Росією. Лівобережна Україна за його умовами лишалася у складі Російської держави, і у зв'язку з тим, що правління на цій території, яка користувалася відносною автономією, здійснювалося гетьманом, вона отримала напівофіційну назву «Гетьманщина». В офіційних же актах царської Росії Лівобережну Україну називали «Малоросією» (згодом цю назву було поширено на всю Україну). До Лівобережної України, або ж «Гетьманщини» входила територія сучасних Чернігівської, Полтавської, лівобережної части-

ни Київської і Черкаської областей, Київ з невеликою територією на Правобережжі та північна частина Дніпропетровської області.

Запроваджуючи політику централізації держави і посилення феодально-кріпосницького та національного гніту, царизм у 1722 і 1734 роках тимчасово, а 1764 року остаточно скасував гетьманське правління, й відтоді його функції виконувала Малоросійська колегія.

Щодо Правобережної України, яка охоплювала територію сучасних Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської і Волинської областей, то її після Андрусівського перемир'я було пошматовано на три частини: Туреччина захопила Західне Поділля, південна Київщина і Брацлавщина перейшли під владу гетьмана Петра Дорошенка, а решта території лишилася у складі шляхетської Польщі. На кожній з цих територій існував свій суспільно-політичний устрій.

Події, що відбувалися в Україні, звичайно, не обходили Запорозьку Січ, яка прагнула зберегти засади свободолюбства, демократії і волі, що склалися історично. І за це вона не раз зазнавала ударів, аж поки Петро І не видав 14 травня 1709 року указ про її ліквідацію. Як вже зазначалося вище, частина запорожців переселилася на територію Кримського ханства і заснувала Олешківську Січ. Лише у 1734 році членам її було дозволено повернутися до України, де на річці Підпільній вони заснували Нову Січ, яка за наказом Катерини II у 1775 році була остаточно зруйнована російськими військами.

Така вона, героїчна і водночас трагічна історія українського козацтва, його гетьманів та Січі.

На сьогодні вдалося встановити понад 80 прізвищ гетьманів. Хоча цифра ця відносна. Різні серед них були люди, які принесли своєму народові і велику користь, і чимало горя.

Однак оскільки насамперед це були особи історичні, то по-справжньому зрозуміти складні процеси, що відбувалися в Україні, без знання їхніх біографій, мабуть, неможливо.

Між тим, вивчення біографій українських гетьманів, як і пред-

ставників іншої козацької старшини, за радянського часу не велося, а те, що було написане до революції, поховано, та й самого слова «гетьман» уникали як націоналістичного, особливо коли йшлося про таких народних ватажків, як Наливайко, Косинський та ін. Взагалі, вивчаючи історію, ми мусили користуватися такими підручниками й матеріалами, що зосереджували увагу лише на соціально-політичному, класовому боці явищ, лишаючи в небутті людей з їхніми думками й вчинками, які, як вважалося, не відповідали настановам комуністичного виховання.

І як не згадати з цього приводу гірких слів Олександра Довженка, записаних у «Щоденнику» ще в роки війни: «Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років нема історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і в ім'я чого? Країна безбатченків! Безбатченків без роду, без племені. Де ж рости дезертиру, як не у нас...»

Далі Довженко описує досить прикрий випадок. Коли перед однією з атак хтось викрикнув, щоб били німців, рятували народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда, то солдати-українці почали питати, що це за люди.

«— А хто їх зна.

— Байда — та це ж наш старший лейтенант.

— А Сагайдачний?

— Це редактор німецької газети, читав його українські статті у звільнених селах. Страх, який ненавидний».

І далі пише: «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, — це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема».

Ці слова нашого визначного земляка сповнені не лише гіркотою жалю, а й звинуваченням на адресу тих, хто позбавив народ можливості знати свою історію. А вона — як і у кожного народу, складна й багатогранна. Є в ній і злети величі народного духу, і його нищівні спади, і населяють її люди дрібні и великі. Та все то — є наше минуле, знання якого тільки й дає нам право бути громадяна-

ми і патріотами своєї нації. А значить — поважати історію інших народів, їх прагнення і діла.

• • •

У цій книзі йдеться про життя і діяльність гетьманів України від початку їх існування до Богдана Хмельницького. Крім того, що цей період нашої історії надзвичайно мало вивчений у порівнянні з іншими, автор виходив і з тієї обставини, що він складає окремий етап у розвитку українського козацтва, коли його боротьба, спрямована проти іноземного поневолення, найбільшою мірою сприяла становленню української нації, її державності, розвитку мови і культури. І якщо участь українців у Грюнвальдській битві під проводом гетьмана Венцеслава Світольдовича показала народам Європи їхнє буття, героїзм і військову майстерність, а виступи козаків, очолюваних Петром Сагайдачним, засвідчили їхню здібність до державної творчості, значну військову, силу, з якою мусили рахуватися європейські уряди, то дії українського народу під проводом Богдана Хмельницького вже характеризували його як рівноправного чинника серед інших народів. Це й обумовило вибір автора висвітлити саме цей період в історії діяльності гетьманів України.

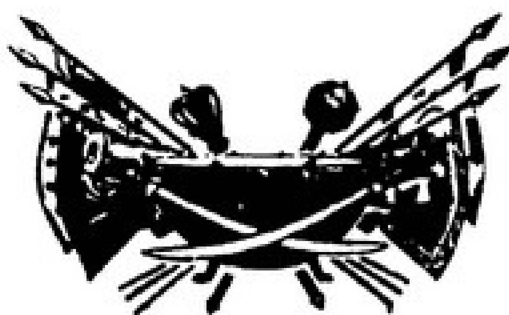

Портрети

Венцеслав Світольдович

Починаючи оповідь про гетьманів, які діяли в Україні, ми обов'язково зіткаємося з питанням — а хто ж був першим? Історики і літописці вже не десятиліттями, а століттями шукають на нього відповідь. Але й досі це питання так і лишається нез'ясоване. І основна причина цього — брак історичних джерел. Одне можна сказати, що з глибини віків дійшло до нас ім'я потомка природних руських князів Венцеслава Світольдовича, якого вперше, за переказами, було названо гетьманом українського війська, що брало участь у битвах на боці Ягайла і Вітовта у двох війнах проти хрестоносців.

Вітчизняні дослідження не завжди називають його першим гетьманом. Та й, очевидно, вважати Венцеслава Світольдовича обранцем народу в сучасному розумінні ми не можемо. Але, оскільки він названий як перший гетьман і в літописах, і в «Історії Русів», автор вважав за можливе почати саме з нього.

На жаль, і в подальших наших розповідях доведеться вдаватися до слів «брак відомостей», «не збереглися документи», «відомості загубилися у плині часу» тощо. Те ж саме ми змушені сказати й стосовно Венцеслава Світольдовича. Що дійшло до нас з літератури і документальних свідчень?

Основним джерелом про нього можна назвали лише «Історію Русів», авторство якої приписують білоруському архієпископу Георгію Кониському. І хоча названому твору властиві довільна інтерпретація історичних подій, часом суб'єктивний підхід до змалюван-

ня окремих осіб, все ж необхідно відзначити, що у ньому немає явних, кричущих відступів від історичної правди. Тому ми у даному нарисі і будемо орієнтуватися на вказану книгу. У ній, зокрема, зазначено: «По з'єднанню Малої Росії з державою Польською (тобто коли польські феодали загарбали Україну. — *В. З.*) першими в ній гетьманами, наставлені потомки природних князів російських Светольдів, Ольговичів, чи Омельковичів, і Острозьких... З цих гетьманських князів руських Венцеслав Світольдович, захищаючи з воїнством своїм все королівство Польське від німецьких хрестоносців, що поширювали завоювання свої при берегах Балтійського моря, виявив першому королеві своєму Владиславу (Владислав II Ягайло, 1348—1434 рр.— великий князь литовський і польський король.— *В. З.*) знатні послуги... »

То був час, коли Тевтонський орден, прагнучи захопити землі сусідів, постійно воював з Польщею та Литвою. Гетьман Венцеслав Светольдович на чолі українських полків брав активну участь у битвах з тевтонцями і часто вирішував долю двобоїв.

Як відзначає автор «Історії Русів», коли у 1410 році «од магістра крижацького Магнуса, опісля багатьох з ним сутичок були надіслані до короля Владислава з посланцем два закривавлених мечі, що означали тоді рішучу й жорстоку війну і виклик на оную, то Венцеслав за королівським велінням, з'єднавшись з воїнством польським і литовським, маючи при тому свого війська тридцять сім тисяч при воєводах Ольговичу і Острогету та при полковниках Рогдою, Полеличу, Громвалу, Колядичу і Купалдію, наступив з ними на крижаків біля містечка Динабурга...»

Грюнвальдська битва була затяжна і жорстока, і хрестоносці мало не домоглися переваги. І тоді малоросійські війська на чолі з Венцеславом і Рогдоєм обійшли берегом Двіни хрестоносців і ударили по них з боку і з тилу. Це було початком перемоги. Лише полонених налічувалося до п'ятдесяти тисяч. «Нагороди і подарунки від короля малоросіянам були відповідні їх заслугам».

У цей час Венцеслав Світольдович, користуючись прихильністю до нього короля, виклопотав так звану «підтверджуючу грамоту», по суті, перший привілей для українського народу. Це було надзвичайно важливо, адже литовська верхівка зазіхала на права і во-

лодіння українців. Грамота підтверджувала права гетьмана в межах України, засвідчувала самостійність українців щодо польських і литовських магнатів— «...бути їм яко рівний з рівним і вільний з вільним, вічно і непреложно». У грамоті підкреслювалося, що «і права свої Руські тримати без перешкоди, якось воно слушні єсть і за тим прийняті в Княжестві нашім Литовськім заєдно з письмом Руським, альбо Слов'янським, і по них всі суди мати і справи одержувати і добрами своїми дідичними і набутими обладати і як хотя оборочати несуперечне і без перешкоди іншими правами. Теж і лицарству Руському з лицарством Польським і Литовським єдність держати, яко рівний з ріним, на кождих справах і урядах, без жодної упреки і зневаги…»

Очевидно, що ця грамота відіграла свою роль у подальшій спільній боротьбі проти німецьких загарбників. Українські воїни під проводом гетьмана Венцеслава Світольдовича й надалі виступають на боці Литви і Польщі проти хрестоносців.

Після цього ім'я гетьмана Венцеслава Світольдовича виникає в історії ще раз, коли у 1439 році король Польщі оголосив війну Порті, взявши бік Угорщини. На берегах Дунаю польський король розбив турецькі війська і у цьому велика заслуга гетьмана Венцеслава, який на чолі сорокатисячного українського війська брав у цих битвах безпосередню участь.

На жаль, ми не маємо ніяких джерел, які б давали змогу визначити вік, характер і вдачу першого гетьмана. Одне можемо сказати, що він був людиною непересічною, і хоробрості йому не бракувало. Очевидно, очолював українські війська не лише по праву старшинського роду, а й тому, що своїм життям і ділами був гідний цього. Певно, тому і зберегла історія його ім'я для нащадків.

Предслав Лянцкоронський і Євстафій Дашкевич

Історія пов'язала ці два імені як одним часом, в який вони діяли, так і спільними справами.

Це був період, коли польські і литовські феодали, зазіхаючи на освоєні козаками багаті землі Подніпров'я, намагалися стати тут твердою ногою. Вони випрошували собі у короля посади намісників, старост, підстарост і, зайнявши їх, окатоличували український народ і колонізували його споконвічні землі.

Представниками шляхетства в Україні були і Євстафій Дашкевич, український феодал, литовський воєвода, канівський та черкаський староста, і Предслав Лянцкоронський, українсько-литовський феодал, староста хмельницький та черкаський.

Обидва увійшли до літопису української історії як гетьмани, що очолили козацькі ватаги для боротьби з татарами.

Слід сказати, що козаки нападали на татар не лише з метою захисту своїх земель, а і задля наживи. У квітні 1503 року кримський (перекопський) хан Менглі-Гірей скаржився великому князю московському Івану Васильовичу: «Цього літа від Шихзади від його величності (Магомет-Шихзада — султан кафінський, син турецького султана Баязета. — *В. З.)* кафінські гості (купці. – *В. З.*) від Києва Дніпром-рікою з багатьма кунами поїхали були сюди; і київські

і черкаські козаки, з'єднавшись, тих гостей усіх побили і куни їх взяли...» Це одна з перших згадок, що дійшли до нас, про дії козаків на Дніпрі до того, як вони спустилися на Дніпрове пониззя. Вже у той час знали, що взимку козацькі напади припиняються, і тоді можна безбоязно обмінюватися послами. Той же Менглі-Гірей у жовтні наступного 1504 року писав Івану III, щоб цар відпустив додому його посланця Осанчюк Авиза ще «на зимі, коли козаки не їздять і дорога чиста». Взимку козакам ніде було дітися, і вони мусили шукати притулку в містах і найближчих до кордону поселеннях.

Ось як, наприклад, свідчить про Предслава Лянцкоронського літопис Григорія Граб'янки. Описуючи героїзм запорозьких козаків у боротьбі з татарами, їхню військову майстерність, благородство козаків, «які самовільно ідуть на помощ іншим царствам і малої ради користі великую нужду підіймають...», літописець зазначає, що «сих ради славних їх (запорозьких козаків. — *В. З.*) воєнних діл не возгнушалися їм бути гетьманами великородних сенаторських домов знатнії люди, бо в року 1506 був першим козацьким гетьманом Предслав Лянцкоронський...»

Автор «Історії Русів» з цього приводу пише, що «...в 1506 році обраний від лицарства перший гетьман руський Предслав Лянцкоронський із роду сенаторського, зять князя Острозького і свояк короля Олександра, за котрим була в заміжжі Єлена, також княжна руська, названа поляками схизматичкою і тому не коронована. Сей гетьман королівству польському дуже прислужився, перемігши у трьох битвах турків, татар і волохів...»

Деякі історики пов'язують з цим іменем навіть створення Запорозької Січі.

У 1512 році, зібравши козацькі ватаги, разом з військом князя Костянтина Острозького, Лянцкоронський під Вишневцем ущент розгромив татар.

Ганебна поразка так подіяла на кримців, що вони довго не наважувалися йти в Україну. Скориставшись цим, Лянцкоронський вирішив здійснити похід проти турків і у 1516 році на чолі козацьких загонів був під Білгородом. Місто вважалося ключем до Польщі і Галичини і постійно піддавалося нападам турецьких і татарських загарбників—то султана Баязета II, то хана Менглі-Гірея. І Лянц-

коронський за велінням короля вирішив визволити місто. У поході взяли учать 1200 козаків, серед яких більшість запорожців, а також військо князя Острозького. Ще на підході до Білгорода вони розгромили кілька татарських загонів і захопили 500 коней і 3000 голів худоби. Хоча місто й було визволене, але згодом знову зайняте турками і перебувало під їхньою владою понад три століття. Споконвічна його назва Білгород була замінена на Акерман.

Козаки на чолі з Лянцкоронським вели боротьбу за повернення земель у гирлі Дніпра, захоплених татарами ще за часів Батия, та над Дністром.

Історія донесла до нас деякі свідчення про Євстафія Дашкевича. Так, у праці вже згаданого нами Мартина Бельського йдеться про «славного козака» Євстафія Дашкевича, який громив татарські загони і «був гетьманом... козаків непосполитих».

В одному з літописів, виданих 1856 року в Києві М. Білозерським, під 1506 роком зазначається: «Дашкевич сей був першим у 16-му столітті, під час Польського владарювання і короля Сигізмунда Першого, із хетманов, яким тим чином за переможення з козаками татар кримських і за послугу Польщі від того короля признаний і удостоєний хетманом козацьким, котрий для розселення козацького та їхніх вигод 1505 року пожалував їм у Київському та Брацлавському воєводствах землі і обдарував їх вольностями і привілеями».

Рік народження Дашкевича не встановлено. Але документи свідчать, що походив він з Овруча і належав до православної віри. Військового досвіду набував на пограниччі Литви і Росії, що постійно ворогували між собою. Призначався «воєводою у багатьох місцях» брав участь у численних битвах з російським воїнством. У 1501 році Євстафій, будучи комендантом Кричева, зазнав поразки у битві під Мстиславлем.

1504 року, омовлений перед королем польським Олександром, він після поразки Литви у війні з Москвою 1500—1503 років, як і інші дрібні володарі руських земель, переходить на службу до московського великого князя. Король Олександр вимагав його видачі. Одначе великий князь Московський Іван III, обережний і розумний правитель, прагнучи до послаблення Литви, приймав до себе всіх незадоволених литовською службою. Він відмовив у видачі Дашкевича,

посилаючись на те, що перемирною грамотою 1503 року на шість років передбачено не видавати злодіїв, утікачів, холопів, боржників, а Дашкевич був у короля воєводою, «не звинувачувався в жодному злочині і добровільно вступив на службу російську, як те у давнину робилося безперешкодно».

Євстафій служив Івану III, а з 1505 року і його наступникові Василю III.

Дашкевич брав участь у великих військово-політичних акціях Василя III. Після поразки у війні великий князь литовський і польський король Сигізмунд намагається об'єднати проти Москви сили Польщі, Литви, Лівонії, Казанського і Кримського ханств. Однак ця спроба не мала успіху насамперед тому, що польський король не зміг перебороти тяги західноруських земель під владу Москви. Цей рух очолив князь Михайло Глинський. 1508 року частина українських і білоруських феодалів під його керівництвом підняли повстання з метою визволення українських, білоруських і російських земель з-під влади литовського князя і переходу у підданство до московського князя. Глинському вдалося оволодіти рядом міст у Білорусії. Дашкевич разом з московським військом ходив у похід у Литву на допомогу повсталому Михайлові Глинському. Проте повстання зазнало поразки. Глинський утік до Москви і був пожалуваний містом Ярославцем.

Очевидно, московський государ недостатньо шанував Дашкевича і не виділяв його серед інших, тому що, прослуживши майже шість років, той повертається до Литви і отримує не лише прощення короля Сигізмунда, а й право на володіння маєтками в Україні. Він отримує Канів, а у 1514 році і Черкаси, ставши канівським і черкаським старостою, а відтоді й володарем усієї наддніпрянської південно-східної України.

Дашкевич одразу ж починає організовувати козацькі загони для відбиття татарських нападів. Для цього він спускається по Дніпру до козацької вольниці і приймає над нею керівництво. Відтоді Євстафій стає «татарським лихом». Незабаром слава козацького гетьмана рознеслася по всій Польщі.

1512 року кримський хан Менглі-Гірей, незважаючи на мирні відносини з Полыцею, вдерся на підвладні їй українські землі. Прой-

шовши до Буська і Олеська, татарський загін у двадцять п'ять тисяч нещадно грабував і дощенту руйнував міста й села, а місцевих жителів брав у полон.

Проти татар виступило польське військо М. Каменецького, литовські загони на чолі з К. Острозьким та козацькі сили з гетьманом Предславом Лянцкоронським. Зведені війська підступили до Вишневця, куди татарські наїздці звезли награбоване майно і полонених, збираючись звідси повертатися назад.

Бій був жорстокий і запеклий. Понад двадцять чотири тисячі татар загинуло. Значну роль у цьому зіграли вдалі дії українських козаків під проводом Лянцкоронського.

Переможці визволили близько п'ятнадцяти тисяч бранців, повернули награбоване майно, забрали десять тисяч коней, що належали татарам.

Одначе кримчаки не вгамувались і продовжували свої наїзди на Україну. Найспустошливіший з них був у 1516 році, коли татари напали на Поділля та Волинь. Там, де вони проходили, територія завширшки у сімдесят кілометрів була зруйнована вщент, над населенням чинились насильства і грабунки, у полон потрапило п'ятдесят тисяч чоловік.

Коли польський король Сигізмунд звернувся до хана Менглі-Гірея з запитанням, чому, перебуваючи у мирних стосунках з Польщею, він дозволив своїм людям плюндрувати польські землі, той відповів, що це зроблено без його відома людьми, яких не може утримати в покорі. Ображений такою глузливою відповіддю, король вирішив помститися хану, у зв'язку з чим надіслав повеління Предславу Лянцкоронському «собирати люду і такожде татарам пакостити».

Козацькі загони Лянцкоронського разом з військами князя Острозького виступили у похід на Білгород. Ще на підході до міста ними було розгромлено кілька татарських загонів, а потім здійснено напад і на саму білгородську фортецю. Напад був настільки стрімким і несподіваним, що укріплення упало вже з першого приступу.

Згодом кримський хан відновлює дружбу з королем Сигізмундом і просить його допомоги у здійсненні нападу на Московське

князівство. Очевидно, король не перечив і повідомив про це Дашкевича, який був найближче до кримського хана. З'єднавшись з ханом, Дашкевич здійснює з ним два розбійні походи на російські землі — у 1515 році на Сіверщину і у 1521 році на Москву. Багато сіл і поселень знищили вони разом, полонили і загнали в неволю руських людей.

Повернувшись з походу, Дашкевич, одначе, захотів спокутувати свою провину і знову виступив проти кримчаків. В одному з боїв потрапив у полон, але йому пощастило вибратись з нього.

У 1526 році ханські війська знову рушили на Україну, і Лянцкоронський, тепер уже разом з Дашкевичем, Немировичем і князем Острозьким зустріли під Києвом нападників. Кримчаки були розгромлені і відігнані від міста. Сім тисяч татар склали зброю. Визволено кілька тисяч полонених.

Євстафій Дашкевич і Предслав Лянцкоронський разом здійснили і наступний похід під Очаків у 1528 році. Загін їх був невеликий, всього 1300 козаків. Тричі сходилися вони на бій із супротивником біля Овідієвого озера під Очаковом. І все ж перемога виявилася на боці козаків.

Треба сказати, що похід цей став останнім для Лянцкоронського. Як зазначає історик Бантиш-Каменський, у 1531 році зупинилося серце цього хороброго ватажка козаків.

Похід під Очаків додав нової слави Євстафію Дашкевичу. Як випливає з історичних джерел, він був добре знаний і серед своїх, і серед татар, «бо багато мав побід над татарами, не раз також був провідником татар в походах на Москву, пустошив московські землі на великих просторах і татарське військо щасливо приводив назад додому, обтяжене величезною здобиччю. Хитрий, відважний і щасливий войовник, він наводив жах на татар. Він знав їхню мову і часто, буваючи на розвідах, зоставався невпізнаним у ворожому таборі. Його вважали за татарина. Вивідавши усі справи, він розбивав ворогів дощенту, а посланців татарських, надісланих до нього, виставляв на страшну ганьбу, посадивши їх на палі там, де проходили татари».

Такий його портрет залишили нам історичні джерела. А місцевий люд Черкас та Канева, з яким він спілкувався як староста,

свідчив, що обдирав Дашкевич підданих до нитки, витрачаючи кошти на військові потреби. Задля цього «заводив нові побори і податки», нещадною рукою збираючи потрібні засоби.

Дашкевич і далі вів боротьбу з татарами. Після перемоги під Очаковом у 1532 році він відбиває новий наступ татар на Черкаси. В Острозькому літописі збереглася остання згадка про Єстафія Дашкевича: «1532 Комета през 8 днів тривала. Того ж року цар перекопський на Черкасах, маючи з собою діл 50 і яничарів до кілька тисяч, Остафія, старосту черкаського, добул а іже йому нічого не вчинил з ним ся поєднал».

Під Черкаси тоді прийшов з яничарським військом і великою артилерією хан Сеадат-Гірей, щоб покарати Дашкевича за те, що той узяв під захист претендента на ханський престол Іслам-Гірея.

Тринадцять днів безуспішно вів приступи Сеадат-Гірей і, переконавшись, що все це марно, запросив Дашкевича на переговори і «закріпив з ним союз і братерство».

Після цієї кампанії, на початку 1533 року гетьман прибув на польський сейм. Його зустрічали тут як народного героя. Саме там був вперше висловлений Дашкевичем проект здійснення постійної оборони від татар. «Коли в сенаті питали того Остафія,— оповідає Бельський,— як запобігти тому, щоб татари не чинили шкоди у нас, він радив, щоб ми держали на Дніпрі повсякчас дві тисячі чоловік, які б на чайках боронили перевіз від татар, а кількасот їздців на те, аби їм довозити поживу. Окрім того на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати укріплення і міста. Рада ся подобалася всім...»

Однак здійснити цей проект Дашкевичу не довелося. Час гетьмана був зайнятий новими походами і боями аж до 1535 року, який є останнім роком згадки про нього в історичних джерелах.

А його проект зміцнення Запорозької Січі втілюватимуть у життя наступні гетьмани, і насамперед Байда-Вишневецький.

Венжик Хмельницький

Постать козацького гетьмана Венжика Хмельницького наче прикрили своєю тінню, з одного боку, його попередники Лянцкоронський і Дашкевич, а з іншого – великий наступник Дмитро Вишневецький. І це позначилося на історіографії про нього. Обмеженість відомостей про Венжика пояснюється як нерозмірністю його справ з діяннями інших гетьманів, так і обмаллю тогочасних історичних джерел.

Григорій Граб'янка у своєму літописі зазначає, що після Предслава Лянцкоронського «в року 1534, будучи гетьманом запорозьким, якийсь козак Венжик Хмельницький розбив велику орду в Польщі під Заславлєм».

Як бачимо, навіть такий знавець козаччини, як Граб'янка, і той змушений визнати, що гетьман цей був для нього невідомим. Хоча думається, що розгром татарської орди і врятування може і всієї Польської держави заслуговують на славу, і неабияку. Тому літописці і залишили це ім'я в історії, і проходити повз нього ми також не можемо.

Тим більше, що окремі історики і літописці намагаються вивести від нього навіть родовід Богдана Хмельницького, хоча для цього немає ніяких підстав.

Час гетьманування Венжика Хмельницького не відзначався спокоєм. Як і раніше, не було злагоди серед феодалів, які намагали-

ся відняти один у одного кращі землі і маєтки, не було злагоди між королем і його васалами, не припиняли свої набіги і кримчаки. А у 1534 році, про який ми ведемо розмову, вони ще і посилились. Це, зокрема, зумовило виступи проти них козаків. Щоб протистояти козацьким походам, кримський хан навіть збирався збудувати у гирлі Бугу міцний замок, а навпроти нього ще й фортецю з гарматами і перетяти Дніпро ланцюгами, щоб козаки не могли плавати на своїх човнах-чайках «ні вверх, ні вниз». Все це, однак, не вирішувало проблеми, і сутички між козаками і татарами не припинялись. А коли траплялася слушна нагода, то татари проникали в Україну якомога далі, щоб награбувати більше майна і набрати полонених.

Острозький літописець свідчить, що у 1534 році «татари предмістя у Заславлі спалили». Саме тоді Венжик Хмельницький отримав від польського короля Сигізмунда повеління відбити ворожу навалу. Гетьман негайно зібрав служиле військо та запорожців і виступив проти татар з того боку, звідкіля вони йшли на Україну. Про гнучкість розуму і стратегічну кмітливість Венжика Хмельницького свідчить такий факт. Щоб приголомшити, здеморалізувати татарські сили, він розбиває козаків на невеличкі загони, які мають безупинно нападати на ворогів під час їхнього просування по Україні. Напавши і «скільки можна поскубши їх», козаки мали, не чекаючи, доки ті отямляться, одразу ж відходити до головних сил.

Так, можливо, уперше козацький гетьман застосував партизанські методи боротьби. Історик М. Маркевич зазначає з цього приводу, що ординці «вважали наші наскоки неістотними і, як їм здавалося, легко проганяли козацькі загони, безтурботно просуваючись уперед на стан гетьманський поблизу Заславля».

А тим часом гетьман упорядкував і зміцнив свій табір. Та й тут не обійшлося без тактичного виверту, що, безумовно, свідчить про його хитрість і кмітливість.

У таборі він залишив лише частину війська, переважно піхоту з важкою артилерією, а решту причаїв за дібровою і міськими пасіками. І коли, як завжди, татари з гуком та улюлюканням оточили табір і почали стрілянину, гадаючи, що перед ними усе військо, Венжик Хмельницький виступив з головними силами із засади і несподівано вдарив у тил з боку. Лише один залп довелося зробити козакам,

післ\ чого вони дружно підняли татар на списи і шаблі. Це було настільки несподівано, що оточені кримчаки розгубилися і почали тікати. Гетьман тут же сформував загін із свіжих козацьких сил і наказав гнати ворога безперестанку.

Венжик Хмельницький добре знав, що татари під час відступу то розсипаються, то об'єднуються знову, нападаючи на переслідувачів. Тому він найсуворіше наказав козакам не роз'єднуватися, а бути як єдиний кулак. І його передбачення виправдалися.

Сам Хмельницький з головним корпусом пішов серединою, відбив у ворога в'юки з припасами, що вкрай підірвало сили кримчаків. «Так,— зазначає М. Маркевич,—розігнавши і побивши хижаків, з великою здобиччю і славою гетьман повернувся в Заславль». Його зустрічали з тріумфом, а король надіслав вдячну грамоту, датовану 1 червня 1563 року, якою затверджував привілеї козацтва і української шляхти: «Дозволяєм рицарству Литовському і Руському привілеї прав і вольностей земських внести і вписати у знову складений Статут таким чином, як у короні Польській вони вписані, і рівномірно застосовувати; вольностями своїми користуватися і мати так, як раніш цього, чин рицарський Шляхетський обох народів Литовського і Руського, то використовувати і користуватись...»

Такі ті вкрай обмежені відомості, які дійшли до нас з сивої давнини про цю загадкову і, як видно уже з одного факту його життя, непересічну людину в нашій історії.

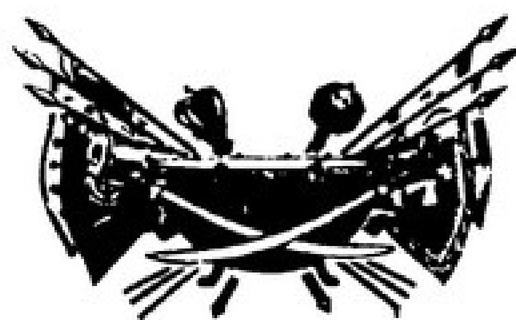

Дмитро Вишневецький

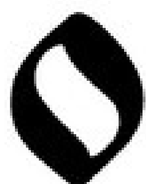сь уже століття вчені-фольклористи марно доводять, що вельми популярна і здавна любима всіма українцями народна пісня про козака Байду аж ніяк не стосується відомого козацького проводиря, гетьмана, легендарного князя Дмитра Вишневецького. Але народ, котрий склав цю пісню, доніс її до нас, твердо вірить, що присвячена вона саме Байді-Вишневецькому, хоча реальне його життя і те, яке зображене в ній, не у всьому відповідають одне одному.

В Цариграді на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку;
Ой, п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой, п'с Байда та й кивається
Та на свого цюру поглядається:
«Ой, цюро ж мій молодесенький,
Та чи будеш мені вірнесенький?»
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой, ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»

«Твоя, царю віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»
Ой, крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду, і зв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой, висить Байда та й не день, не два.
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой, висить Байда та й гадає,
Та на свого цюру споглядає,
Та на свого цюру молодого
І на свого коня вороного:
«Ой, цюрю ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!
Ой, бачу я три голубочки –
Хочу я убити для його дочки!
Де я мірю — там я вцілю,
Де я важу—там я вражу!»
Ой, як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку — в головоньку.
«Отто на тобі, царю,
За Байдину кару!
Було тобі знати,
Як Байду карати.
Було Байді голову істяти,
Його тіло поховати.
Вороним конем їздити,
Хлопця собі зголубити».

Пісня засвідчує трагічний кінець знаменитого гетьмана. А перші історичні джерела згадують про нього у 1545 році. У цей час королівський комісар Лев Патій проводив люстрацію (ревізію) Волинського воєводства. Документи люстрації свідчать про те, що

князь Дмитро Іванович Вишнєвецький особисто прибув до міста Кременець, де перебував королівський комісар і показав, що у Кременецькому повіті володіє помістями Кушнин, Підгайці, Окнин, Гараж, Камарин, Крутнів і Лопушне.

Він був старшим з чотирьох синів князя Івана Михайловича Вишневецького від його першої дружини Анастасії Семенівни з родини Олізарів.

Необхідно зазначити, що родина Вишневецьких походила з нащадків великого князя литовського Ольгерда, котрі поріднилися з українськими магнатами, а згодом покатоличилися. Вишневецькі володіли величезними маєтностями в Україні. Батькові Вишневецького 1541 року були передані Канівське і Черкаське староства. У 1551 році їх старостою стає Дмитро Вишневецький.

Щоправда, ще до цього, як свідчать джерела, він судився з магнатом Чарторийським з-за якогось будинку у Вільно, отримав привілей на маєток Вонячин на Поділлі. У 1548 році притягався до суду за «заподіяння кривди підданим королеви Бони». І вже після цих «лицарських пригод», у 1550 році Дмитро Вишневецький прибув до Черкас.

У цей час посилюються татарські навали на Україну, що заважало освоєнню її території польським магнатством. Потрібна була людина, здатна організувати протидію кримчакам. Претвич — організатор походів проти татар – у 1550 році писав великому князю литовському Сигізмунду-Августу про Дмитра Вишневецького «як одного з визначніших репрезентантів боротьби з татарами».

Вже тоді Вишневецький виявив себе непересічною натурою, головними рисами якої були лицарство і молодецтво. Може, саме тому, зіткнувшись із козацькою вольницею, він, як ніде, почувався у своєму середовищі. Водночас особиста хоробрість князя, його авантюристична натура прийшлися до душі козакам, вони ладні були йти з ним і проти татар, і проти кого іншого, аби покликав. Як зазначає Д. Бантиш-Каменський, «муж розуму палкого, відважний, вправний вояка...» Дмитро Вишневецький невдовзі став визнаним ватажком козаків. Він вирушає на дніпровське пониззя і «на острові Хортиці, проти Конських вод, коло кримських кочовищ», за свідченням М. Грушевського, «ставить замок і громадить навколо себе козаччину». Зокрема, він уперше наказав робити козацькі човни з

буйволячих шкір, аби легше було їх переносити.

Втім, кажучи про будівництво у цей час укріплення на Хортиці, його не слід поєднувати з тим замком, який пізніше увійшов в історію як форпост боротьби проти кримчаків. Це, певно, було невеличке укріплення, що слугувало насамперед за більш-менш надійну схованку. Для будівництва справжнього замку-фортеці просто не вистачило б часу.

Влітку 1553 року Дмитро Вишневецький, можливо, чимось ображений на короля, переходить на службу до турецького султана Сулеймана II (Чудового) і разом із своїм військом перебуває у Стамбулі.

Цікаво, що перед цим король Сигізмунд-Август висловлював великому канцлеру литовському М. Радзивіллу побоювання щодо Вишневецького, аби той не перебіг до турків, «полишивши їм прикордонні землі, доручені його охороні». Побоювання короля виявилися не марними. Невдовзі Радзивілл пише королю, що Вишневецький «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав біля себе, з'їхав до турків, виславши наперед козацьку роту, а потім і сам зі своїми козаками потягнувся до Туреччини».

Вчинок Вишневецького викликав неабияку тривогу — боялися, щоб він не навів на Україну турків. Король знову звертається до Радзивілла: «Як би того князя до себе мати і яким способом».

Очевидно, спосіб було знайдено, і досить радикальний, бо на початку 1554 року Вишневецький повертається з Туреччини і 4 березня в Каменні (неподалік Любліна) освідчується королю у товаристві свого друга і соратника воєводи Миколи Сенявського. Чим виправдовував Вишневецький свій перехід до турецького султана - невідомо, але, очевидно, пояснення задовольнили короля і той доручив йому охороняти прикордоння від татар і влаштувати на острові Хортиця захисне укріплення проти кримчаків.

Ось тоді-то, повернувшись на Запоріжжя і згуртувавши навколо себе козаків, князь будує на Хортиці той замок-фортецю, що увійшов в історію під назвою «Вишневецький». Відомий дослідник козацтва Д. Яворницький писав з цього приводу: «У 1556 році знаменитий ватажок низових козаків князь Дмитро Вишневецький, вирушаючи на війну з татарами, вийшов за межі київського воєвод-

ства і, спустившись нижче порогів, розташувався на острові Хортиця. Розраховуючи розпочати звідси постійні набіги на басурманів, Вишневецький влаштував на острові земляне містечко».

Багато років потому австрійський дипломат Еріх Лясота, котрий за дорученням імператора Рудольфа II приїхав на Запорозьку Січ, щоб запросити козаків для участі у війні проти турків, писав у своєму щоденнику: «Пристали до берега нижче острова Мала Хортиця, неподалік першого; тут знаходиться замок, збудований Вишневецьким років 30 назад і згодом зруйнований».

Будуючи замок, Вишневецький намагався укріпити його як фотецю, і тому просив у короля гармат, обслугу тощо. Але Сигізмунд-Август, котрий прагнув лише зміцнити кордон проти Давлет-Гірея і стояв за дружбу з ним, відмовив Вишневецькому. Його не на жарт стурбувала активність князя, котрий намірився звільнити від татар Дике Поле і навіть все Причорномор'я. Природно, це не входило до інтересів короля, і він спробував якимось чином відкликати Вишневецького з Низу. Водночас, добре розуміючи, що насильно відірвати князя від козаків неможливо, король вдається до хитрощів і пропонує «послати йому якісь дарунки і написати, аби до нас приїхав на якийсь короткий час...». А на його місце казали їхати з ротою,— продовжував він,— його стриєчному «братові і залишитися на тому місці, аж поки той вернеться. Здається, таким чином добре буде його звести».

Однак не вийшло. Вишневецький розгадав задум короля. І натомість організував похід на Іслам-Кермен з тим, щоб за рахунок здобутих трофеїв зміцнити Хортицьке укріплення. Увірвавшись до замку, козацькі загони дощенту пограбували його, а потім спалили. Гармати вивезли у Хортицьку фортецю. Оговтавшись від такої зухвалості, Давлет-Гірей спішно зібрав військо і навесні 1557 року пішов походом на Вишневецького. Він оточив Хортицьку фортецю і облягав її 24 дні. «Але ім'ям государевім і великого князя він, Вишневецький, захистився від хана, побивши у нього чимало кращих людей, так, що хан пішов од Вишневецького з великим соромом».

Згодом Вишневецький з хортицькими козаками напав на замок самого Давлет-Гірея, який хан збудував на Дніпрі. Розгніваний хан шле лист за листом Сигізмунду-Августу, вимагаючи приборка-

ти козаків і Вишневецького. Король, однак, відповів, що Вишневецького на Дніпро не посилав. «Можете міркувати з того,— писав Сигізмунд,— що і до цесаря турецького він ходив проти волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: повернувшись до держави нашої, він розповідав, що дістав дарунки і у тебе, брата нашого, ласку мав. Через те ми й доручили йому степову сторожу, бо переконані, що він підтримуватиме стосунки з вашими людьми, зазнавши від вас ласки».

Король Сигізмунд-Август не знав, що Вишневецький, не сподіваючись ласки від нього, вже давно налаштовує зносини з Москвою. Ще у березні 1556 року, коли московський уряд організував похід на Крим, очолюваний дяком Ржевським, не обійшлося тут і без Вишневецького. Саме з цього часу він веде листування з російським царем. У вересні 1556 року московські посли, повертаючись з Литви і зустрівшись з Вишневецьким, доповідали, що він збирається перебратися до Москви. Разом з послами Вишневецький направив до Івана Грозного свого отамана Михайла Ясковича із засвідченням, що він бажає служити цареві. Прийнявши завіряння Вишневецького, цар направив до нього «дітей боярських» Андрія Щепотєва і Нечая Ртищева з грамотою та жалуванням. 16 жовтня 1556 року вони повернулися до Москви і оголосили Грозному, що Вишневецький став на царську службу і пішов військом на Іслам-Кермен. Після розгрому Іслам-Кермена Вишневецький у листі до царя клянеться, що «доки він на Хортиці, кримчакам ходити буде нікуди».

Наприкінці літа 1557 року Давлет-Гірей, зібравши не лише кримське, а й турецьке та волоське війська, знову підійшов до хортицьких укріплень. Султанські галери зупинилися біля самого острова.

Вишневецькому і козакам довелося тримати жорстоку облогу. Однак сили були нерівні, до того ж вичерпалися запаси. Козаки почали розбігатися. Довелося відступати. Князь повідомляв Івану Грозному, що «з Дніпра, з Хортицького острова пішов тому, що харчів не стало і козаки розійшлися ...». Відступивши з Хортиці, Вишневецький закріплюється в Каневі і Черкасах. З Черкас у вересні 1557 року він офіційно звернувся до царя з проханням про покровитель-

ство, і Іван Грозний викликає Вишневецького до Москви. В російському літопису по Никонову списку зазначено: «Того ж месяца (вересня — *В. З.*) приехал к царю и великому князю Иоанну Васильевичу всеа Руси от Вишневецкого князя Дмитрия Иоанновича бити челом Михаил Ескович, что его государь пожаловал, а велел себе служить... »

І треба сказати, що Вишневецький, з яким прийшли до Москви «многії козаки», служив царю вірою і правдою. Вже у січні 1558 року він на чолі тридцятитисячного московського війська виступає проти кримчаків, доходить до Перекопу, дорогою згуртовуючи навколо себе козаків. В Іслам-Кермені Вишневецький планував з'єднатися з кабардинським мурзою Канкличем, щоб звідти «над кримським промишляти, скільки їм Бог помочі подасть». На допомогу Вишневецькому вирушив також його добрий знайомий з військом — дяк Ржевський. Звичайно, всім цим немало були стурбовані Литва і Крим. У 1558 році король Сигізмунд II Август уклав з ханом Давлет-Гіреєм договір про дружбу, заплатив йому данину і обіцяв, що не дозволятиме козакам здійснювати напади на татарські землі. Через литовського короля в Москву було надіслане посольство з мирними побажаннями. Як наслідок, Вишневецький отримує наказ лишити на Дніпрі військо, а самому їхати до Москви.

У Москві Вишневецький залишався не довго. Незабаром його призначають командиром загону, що був розташований в Тулі для захисту від татар.

Однак уже в лютому 1559 року йому наказано їхати на Дон, побудувати там кораблі і йти морським походом на Керч. Разом з Вишневецьким вирушив загін під командуванням Данили Адашева. У той час, коли Адашев спускався по Дніпру, Вишневецький зайняв долину Донця і попрямував до Азова. Французький дослідник цього періоду Ш. Лемерсьє-Келькеже зазначав, що в оттоманських архівах зберігається велика кількість документів про діяльність Дмитра Вишневенького чи, як його називали турки, Дмитрашки. Історик підкреслює те виключне значення, якого Блискуча Порта надавала «єдиному супротивнику імперії, який насмілився зазіхати безпосередньо на оттоманські володіння у той самий час, коли не-

переможні армії великого повелителя не мали собі рівних на полях боїв».

У 1559—1560 роках Вишневецький здійснив три наступи на турецьку фортецю Азов (Азак).

У цей час Іван IV, ведучи довготривалу війну з Лівонією і прагнучи забезпечити собі тили, домагався угоди з ханом. Про зміну своєї політики він писав Давлет-Гірею: «А деякі наші люди, ближчі поміж нас, з братом нашім Давлет-Гіреєм царем сварили, ми те виявили та на них немилість свою наклали, деякі померли, а інших розігнали геть, а деякі ані в тих, ані в інших ходять».

Результатом діяльності цих людей — Івана Шереметєва, Данила Адашева, Івана Михайлова та ін.,— за словами царя, однодумців Курбського, були походи на Дніпро та Дон «запорозького отамана, що перейшов на руську службу, Дмитра Вишневецького...» В указі Сенан-паші бею Кафи від 23 рамазана 967 р. (16 червня 1560 р.) говорилося з цього приводу, що московський уряд, прагнучи продемонструвати могутньому південному сусіду свою добру волю, відмовився від Дмитрашки, за якого «не хотів нести відповідальність».

Вишневецький, котрий, як козацький гетьман, мусив постійно захищати українські землі від кримчаків, побачивши таке ставлення до себе царя, повертається на Запоріжжя. У його розпорядженні знаходяться віддані йому українські і донські козаки та черкеси племені Жане.

Дізнавшись про повернення Вишневецького у пониззя Дніпра, кримський хан вжив негайних заходів: мобілізував усі наявні сили кримчаків, направив до правителів Оттоманської імперії гінців з пересторогою про небезпеку і за допомогою.

Ш. Лемерсьє-Келькеже на основі аналізу багаточисельних турецьких документів відзначає, що діяльність Вишневецького вписувалась «у широкі рамки міжнародних відносин того часу». Порівнюючи воєнні приготування Оттоманської імперії проти «Дмитрашки» з тими заходами, які Блискуча Порта здійснювала у той самий час проти інших своїх європейських противників — Венеції або Священної Римської імперії, можна зрозуміти всю глибину небезпеки, яку являли для неї походи «литовського кондотьєра» (вис-

тупав він від імені царя чи сам по собі), адже Вишневецький загрожував не лише володінням Кримського ханства, як вважав російський історик С. Соловйов, але також і власне оттоманським володінням на північному побережжі Чорного моря. Масова мобілізація, проведена у восьми турецьких бейліках, звернення до збройних сил Молдови і війська кримського хана, відправлення ескадри являли собою виключні заходи, до того ж — єдиний випадок в історії Оттоманськоі імперії — всі ці дії були спрямовані не проти держави, а проти окремої особи, яка була проголошена «найбільшим ворогом Блискучої Порти».

Вишневецький добре розумів, що сам не зможе протистояти силам кримчаків і турків. Потрібен був забезпечений тил. І він звертається до короля. Як пише М. Маркевич, «знаменитий воїн, колишній гетьман малоросійський з'явився до короля і був прийнятий ласково». 5 вересня 1561 року Сигізмунд II Август повернув йому всі звання і володіння. А коли Вишневецький, що дійшов вже похилого віку, захворів, то, як свідчить той же Маркевич, «король не лише дав йому свого медика для вилікування від отрути, але й поцікавився у царя про причину втечі Вишневецького з Росії» . Іван Грозний зі злістю відповів на те: «Прийшов він як собака і потік як собака; а мені, Государю, і землі — збитку ніякого не завдав».

Час минав. Похилий вік і численні походи ослабили князя. Перебуваючи на Хортиці, він вже з великим зусиллям сідав на коня, та й шабля не здавалася такою легкою, як раніше.

І все ж, коли у 1563 році його товариш польський магнат Ольбрехт Ляський, котрий мав у Молдові фортецю, запропонував вирушити разом походом у молдавські землі, де між боярськими угрупованнями розпалилася кривава усобиця за престол, Вишневецький відразу ж погодився. Набравши загін козацьких добровольців, він мерщій вирушив до Молдови. Одначе тут його загін був заманений у пастку і розбитий, а самого Вишневецького взято у полон.

16 жовтня 1563 року французький посол в Стамбулі повідомляв свій уряд: «Сьогодні чи завтра вранці очікується приїзд Дмитрашки із своїми товаришами». А через тиждень писав, що «Дмитрашку», тільки-но він прибув, його величність султан наказав стратити разом з іншим вельможним польським паном Пісониць-

ким (Пясецьким). Інших, хто був з Вишневецьким, відправлено на галери.

Про страту Вишневецького лишилося чимало свідоцтв. І перше з них належить Мартину Бельському, який у своїй «Хроніці» відзначав, що Вишневецького за наказом султана скинули з кріпосного муру в Галаті на крюки. Він висів на них три дні, люто клянучи Магомета і славлячи Христа. Розлютовані його зухвалістю, турки розстріляли Вишневецького з луків. «Кажуть,— пише М. Маркевич, — що перед стратою йому пропонували відмовитися від православ'я, обіцяючи життя і свободу, але князь відмовився. Турки розтяли йому груди і, сподіваючись здобути мужність знаменитого гетьмана, вийняли серце, розділили і з'їли його».

Трагічна смерть Вишневецького справила величезний вплив на маси дніпровського козацтва, з яким він так довго спілкувався і яке очолював у багатьох походах. Життя і смерть його почали обростати легендами. Одна з них і лягла в основу пісні про Байду - Вишневецького. Кажуть, однак, що ця пісня була присвячена іншому народному героєві і створена ще до Вишневецького. Може й так. Але вже те, що люди стільки століть пов'язують її з ім'ям Вишневецького, свідчить про любов народну саме до нього. І шана йому від народу — невмируща.

Ознайомившись з коротким викладом життя Дмитра Вишневецького, можна поставити собі питання: за віщо ж йому така честь? Адже, будучи представником правлячої верхівки панівного класу, він не забував про свої інтереси і відстоював насамперед їх. Відповідь, очевидно, полягає у тому, що інтереси самого Вишневецького — захист Батьківщини від турків і татар — співпадали з інтересами низового козацтва, що у боротьбі з ними він стояв на боці народу і своєю особистою хоробрістю і відвагою визначав успіх цієї боротьби. Спорудивши містечко-фортецю на Хортиці, він зумів об'єднати тут козацькі сили, які визнали у ньому справжнього керівника і гетьмана.

Все це і сприяло тому, що життя і діяння Дмитра Вишневецького залишили помітний слід в історії України, ставши надихаючим прикладом для майбутніх поколінь.

Євстафій Ружинський і Іван Свірговський

У літопису Григорія Граб'янки зазначається, що після гетьмана Дмитра Вишневецького був «по ньому Євстафій, князь Ружинський», який у 1575—1581 роках виконував обов'язки намісника польського воєводи у Києві. Те, що «преємником» Вишневецького був Ружинський, засвідчує і Микола Маркевич в «Истории Малороссии» (1843 р.). Він найповніше і розповідає про нього.

Замолоду Ружинський перебував у Німеччині і Франції, де займався різними науками, зокрема опанував і військову справу, що опісля йому дуже згодилося. Саме це, очевидно, і спричинило до того, що в історію козаччини він увійшов як реформатор, котрий і розпочав своє гетьманство з формування воєнної організації козаків.

Слід зазначити й те, що гетьман Ружинський чи не один з перших звернув увагу на необхідність навчання козаків військовій справі. І наскільки таке навчання було необхідним, незабаром показали бої з кримчаками.

Коли 1576 року Кримський хан рушив походом на Україну, Ружинський тут же зібрав військо і виступив йому назустріч. Перший бій відбувся біля Білгорода на Дністрі.

На відміну від інших часів, коли козаки, зіткнувшись з татарами, одразу ж нападали на них, гетьман, оцінивши обстановку, не став устрявати в бій, а дозволив кримчакам атакувати себе. При цьому він розташував війська таким чином, що його тил прикривала річка і татари могли атакувати лише в лоб. І коли вони із страхітливим гуком і викриками кинулися на козаків, то були зустрінуті сильним безперервним вогнем із гармат і фальконетів і примушені до відступу. Однак їхні атаки здійснювалися ще кілька разів протягом дня. Нарешті увечері вони відступили і розташувалися своїм звичним станом. Коли опівночі у ворожому таборі погасли вогні і татари, не відчуваючи небезпеки, полягали відпочивати, гетьман разом з козаками тихо їх оточили. Напад було розраховано таким чином, щоб передусім відбити у кримчаків їхню головну силу — коней, що були на ніч пущені в степ на підножний корм.

Попереду Ружинський вислав загін кінноти з ракетами (шутихами) найбільшого калібру. Налякані татарські коні поскакали у степ, тягнучи за собою охоронців.

А між тим наспіло і головне .військо з гетьманом, яке і довершило розгром. Козакам дісталася велика здобич, яку Ружинський під охороною і у великій таємниці зразу ж відіслав в Умань, бо знав, що татари не примиряться з поразкою і намагатимуться відбити здобич.

Так воно й сталося. Незабаром гетьману донесли, що кримчаки, запросивши допомоги у турків, йдуть спільно на нього. Тоді козаки, перейшовши Буг, засіли в байраках та очереті біля річки Кодими, дочекалися нападників, несподівано оточили їх і розгромили. А тих, кому вдалося вирватися з оточення, гнали аж до Білгорода, де взяли нову здобич. «Відтоді,—зазначає М. Маркевич,— поважаючи хоробрість малоросіян і схильність їх до війни, багато поляків стали служити в полках малоросійських і з гордістю називали себе козаками».

Може, саме тому, та ще й у сподіванні на легку здобич, вони з такою охотою служили у козацькому війську і тоді, коли його очолив гетьман Іван Свірговський.

У «Хронологии высокославных ясновельможных гетманов, прежде Хмельницкого бывших» згадка про Івана Свірговського

вміщена під роком 1567: «Гетман войска Запорожского Свирговский, который по четыре на десятых победоносных битвах у турков, у волошех, хоть и с великим мужеством и славно, однако же смерти не увойшол 1574 года».

Зараз важко сказати, чому саме під 1567 роком Іван Свірговський був записаний як козацький гетьман. Згадка про нього як начальника найманого війська, яке у складі сторожі, очолюваної князем Костянтином Острозьким, обороняло литовське Побужжя, зустрічається набагато раніше. Очевидно, що він уже в ті часи користувався чималим авторитетом як у польської верхівки, так і серед українського козацтва і, отже, не міг не спілкуватися зі своїми попередниками Дмитром Вишневецьким і Євстафієм Ружинським, а можливо, і брав участь у їхніх походах. Як і попередники, Свірговський вів війни з татарами, а інколи грабував і турецькі, каравани, через що султан Селім II не раз скаржився на нього польському королю. Важливим є й те, що саме за гетьманування Свірговського над Дніпром була закладена фортеця проти татар, де нині розташоване місто Кременчук.

Ім'я Свірговського пов'язане з багатьма славними ділами козаків і передусім з походом у Молдову.

На той час після двадцятитрьохрічного правління помер Сигізмунд II Август, останній король з династії Ягеллонів. На його місце було багато претендентів, серед яких і російський цар. Одначе він висунув перед поляками великі вимоги («я їм потрібен, а не вони мені») і гордовито очікував звернення до себе делегації польського сейму. Та поляки обрали Генріха д'Анжу, брата Карла IX, короля французького. Він пробув на престолі всього кілька місяців і у зв'язку з незгодами, які виникли між ним та Річчю Посполитою, повернувся до Франції, давши перед цим бал, який довго згадували потім. Та саме до нього звернувся молдавський господар Івоня з проханням допомогти у боротьбі проти волоського воєводи Олександра, який шукав у Константинополі молдавського престолу, і проти турок, які Олександра у цьому підтримували.

Генріх відмовив посланцям Івоні, та ще и до того оголосив, що нікому з польських підданих не дозволяє брати участь у війні з Туреччиною, з якою пов'язував свої вигоди.

Після відмови короля Івоня, який добре знав ставлення українських козаків до турків, звернувся саме до них по допомогу. І не помилився. Його посольству не довго довелося умовляти Свірговського і товаришів. М. Костомаров у своєму нарисі про той період наводить уривок з народної пісні, де висловлене прохання молдаван до козаків:

Ой ми, волохи, ми християне,
Та не милують нас бусурмане,
Ви, козаченьки, за віру дбайте,
Волохам-християнам на поміч прибувайте.

Усупереч королівській забороні швидко зібрали охочих до походу козаків. Загін сформували невеликий, понад 1400 чоловік. Адже військо потрібне було і в Україні, щоб захищати її від безперервних нападів татарви.

Частина загону під орудою Ганжі вирушила до Бухареста, а решту Свірговський особисто повів до Галаца. Щоб не допустити турецького нападу з тилу, гетьман послав кошового Покотила на човнах до гирла Дунаю.

Коли Івоні доповіли про те, що козаки вже вступили на молдавську землю, він сам вийшов їм назустріч, щоб влаштувати достойний прийом. Козаків зустріли урочистими вітаннями і гарматними салютами. Господар, взявши за руку Свірговського, повів його у свій намет, де був накритий святковий стіл. Для козаків були приготовлені столи в інших наметах.

Після бенкету господарі піднесли козацьким старшинам срібні тарелі, наповнені золотими монетами, говорячи при цьому "Вони знімуть вашу дорожню утому і змиють з вас пилюку». На це козаки з гідністю відповіли «Не словами, а ділами бажаємо доказати вам, що не боїмося смерті, цінуємо вашу лицарську славу і прибули до вашого обозу не з надією отримати платню, а єдино для того, щоб довести вам доблесть нашу, коли трапиться дорогоцінна нагода поборотися за християнство, проти невірних» Вони заявили також, що з радістю приймуть у подарунок вино і забудуть з ним на час чисту дніпровську воду. На це прохання їм тут же викотили шість бочок угорського.

Наступного дня, 20 березня 1574 року, зібрали військову раду, яку Івоня відкрив такою промовою:

«Як би я, хоробрі, мужні лицарі, не був переконаний у вашій вірності, доблесті та непохитності, ніколи б не прикликав вас із вашої далекої вітчизни для важкої і небезпечної справи. Але, спонукаємий незаперечними свідоцтвами, я запросив вас допомогти мені вашими трудами і лицарським досвідом у війні з Селімом, жорстоким ворогом моїм. Призначаючи вам платню, я побоювався, щоб вона не була нижчою ваших заслуг. Але хоч яким буде закінчення нашої війни з лютим ворогом, я дам вам, лицарі, достатньо припасів, грошей, фуражу. Пам'ятаючи споконвічні доблесті свої, ви, звичайно, підтримаєте у війні славу, яка гримить про вас у всьому світі. Щиро вдячний вам за те, що, будучи самі християнами, прибули до мене, християнина; обіцяю вам завжди пам'ятати про це. Хоч вас і небагато у порівнянні з моєю небезпекою, але один вид ваш мене так підбадьорює, ніби мені звідкись прислали двадцять тисяч воїнів. Не вважаю, що сили турків непереможні, але мушу зізнатися, що удача дивовижно слугує їм. Колись вони були нікчемні, та зросли — не стільки завдяки мужності, скільки через злодійства та підступність. Проте безсмертний Бог дозволяє злодіям так довго і безкарно лютувати доти, доки нагромадиться багато гріхів і настане найжорстокіша відплата. Отже, якщо туркам досі щастило, то це відбулося з волі Бога, щоб падіння їхнє було настільки важким, наскільки вони неправедно вознеслися. Сльози не дають мені далі говорити: самі можете збагнути, наскільки моє серце прихильне до вас, а що принесе нам доля, розділю з вами навпіл».

Від козаків господарю відповідав Свірговський:

«Не плата твоя, Івоню, привела нас сюди,— плату ми вважаємо останнім ділом, а привів нас до тебе войовничий запал: бажаємо битися з лютим і підступним ворогом християнства. Не будемо торгуватися про плату, а якою буде наша доля — кінець війни покаже. Досить нам буде тієї нагороди, коли пощастить власними руками прогнати з твоїх земель ворога і примусити його зголоситися на вигідне перемир'я. Ти ж ідеш разом з нами і розділиш з нами нашу долю. Ми не боїмося турків. Оддаючи своє прийдешнє в руки Провидіння, ми сміливо рушаємо на ворога, щоб визволити від нього твої володіння!»

Султану стало відомо про прихід на допомогу Івоні українсь-

ких козаків, і він став збирати своє військо. За одними даними, до початку нашестя воно нараховувало сімдесят тисяч волохів, тридцять тисяч турків і три тисячі угорців. За іншими — загальна кількість його становила шістдесят тисяч. Отже, військо немале і Свірговському потрібно було мати велику впевненість і віру у своїх побратимів-козаків, щоб за такого співвідношення сподіватися на перемогу.

Сучасників дуже вразило те, що уже в першій битві під містом Сороки Свірговський розгромив турків ущент і навіть захопив у полон головного пашу Кара-Мустафу і з ним інших урядовців. І сприяли цьому, крім військової майстерності Свірговського, його величезна передбачливість, витримка і мужність. Перед самою битвою він говорив Івоні: «Необхідно думати не лише про те, щоб перемогти, а й про те, як не бути розбитим. Я з козаками першим кинусь на ворога, а тоді ви, волохи, підіть за мною. Щастя слугує сміливим, а зраджує боягузам!» Потім звернувся до козаків: «І вам, козаки, нагадую про вашу вроджену мужність».

Щоб здобути цю перемогу, Свірговський здійснив величезну підготовчу роботу. Його розвідка знала все про ворога. Він добре вивчив місцевість і продумано розставив засади на шляху просування турків.

Уночі козаки вийшли у степ і причаїлися неподалік. У залишеному таборі продовжували горіти сторожові вогні, створюючи враження, ніби там є військо. У такий спосіб козаки заманили туди ворогів, разом з молдавськими силами оточили їх і знищили. Це було 24 квітня 1574 року. На початку травня козацький загін під орудою Ганжі разом з молдавськими загонами визволили столицю Валахії Бухарест. Отримавши блискучу перемогу під Фокшанами, Свірговський рушив до Браїлова, де розташувався головний турецький стан. Після безперервного чотириденного приступу стіни були проломлені і туди увірвалося військо.

У цей час прийшла звістка, що на допомогу Браїлову поспішає п'ятнадцять тисяч турків. Свірговський негайно вирушив проти них, залишивши в Браїлові Івоню. І на цей раз козаки перемогли, причому було знищено понад сім тисяч турків. Потім попрямували до Білгорода на Дністрі, спустошили і пограбували його.

Однак турки і цього разу не заспокоїлися і знову рушили на Івоню, який ще перебував у Браїлові. Порадившись з господарем і отримавши від нього три тисячі молдаван, Свірговський з козаками попрямував назустріч турецько-татарському війську. Сучасник тих подій Леонард Горецький зазначає, що Свірговський швидко наблизився до ворожого табору. Тут він вишикував війська: позаду молдавани, а попереду козаки, поділені на три загони. На правому боці розташувалися чотириста лучників, всередині — чотириста стрільців з круглими щитами, а на лівому — чотириста списоносців.

Турки, бачачи, що число ворогів невелике, накинулись на них. Свірговський наказав стрільцям дати залп, потім лучники пустили силу-силенну стріл. Тієї ж хвилини списоносці почали колоти турків. Ті були приголомшені, збилися у натовп, і тим полегшили козакам справу. Нарешті Свірговський дав знак, і молдавани налетіли на кінноту, яка, цього не чекаючи, безладно відступила і зім'яла свою піхоту. Перемога була повною.

Івоня залишився задоволений козаками. Та й вони, навантажені здобиччю, могли незабаром, горді своїми подвигами, повертатися додому.

Але доля вирішила інакше. У стані Івоні виявився зрадник, його давній друг Єремій Чарнавич, який мав значну кількість кінноти, чимало й пішого війська. 14 червня 1574 року в останній битві біля міста Килії на Дунаї він зрадив господаря і перейшов на бік ворога. Це й вирішило справу, хоч козаки, як і раніше, билися з величезною відвагою до останнього подиху. Наостанку сам Івоня здався на милість ворогам. Проте Свірговський і козаки продовжували битву. Невдовзі їх залишилося всього шістнадцять, покритих ранами і вкрай знесилених.

Похід Свірговського в Молдавію набув такого разголосу, що його не оминули ні літописи, ні народні сказання. Ось як розповідається про це в літописі Григорія Граб'янки: «Року 1574, за Генріха, короля польського, француза, за упрошенієм Івонії, господаря волоського, собравшеся тисяча чотириста з гетьманом Свірговським, прийдоша в молдавську землю, і тамо, при господарі волоськом. чотиренадесят крот брань з турки зведше, силу їх поразиша: наконец же от множества турков отгорнені, всі мечем умроша».

Про останні дні Івоні джерела одностайно повідомляють, що турки прив'язали його до верблюдів і розірвали навпіл. А от про Свірговського свідчення різні. Одні твердять, що в останньому бою він і його козаки загинули геройською смертю. Інші, що вони були захоплені в полон і загинули там, не викуплені. А ще інші, що вони повернулися на батьківщину. Лишилася народна пісня, яка засвідчує, що народ не забув козацького гетьмана:

Як того пана Івана
Та Свірговського гетьмана
Та як бусурмани піймали,
Та голову йому рубали,
Ой, голову йому рубали,
Та на бунчук саджали,
Та у сурми вигравали,
З його глумували.
А знизу хмара стягала,
Що воронів ключ набігала,
По Україні тумани слала,
А Україна сумувала,
Свого гетьмана оплакала.
Тоді буйнії вітри завивали:
— Де ж ви нашого гетьмана
Сповідали?
Тоді кречети налітали:
– Де ж ви нашого гетьмана
Жалкували?
Тоді орли загомоніли:
— Де ж ви нашого гетьмана
Схоронили?
Тоді жайворонки появилися:
— Де ж ви з нашим гетьманом
Простилися?
У глибокій могилі,
Біля города Кілії
На турецькій лінії...

Богдан Ружинський

11 травня 1573 року на польський престол було обрано французького принца Генріха Валуа. Королював він недовго і вже 17 липня 1574 року виїхав з Кракова до Парижа, щоб зайняти французький престол, який залишився вакантним після смерті його брата Карла IX.

Зупиняємось на цій події насамперед для того, щоб повідомити: ще коли Валуа давав згоду на польський престол, королівський секретар Ян Красинський склав доступною Генріху мовою спеціальний опис майбутніх володінь. 1574 року його було видано окремою книжечкою під назвою «Полонія». Зокрема, описуючи польське військо, Красинський зазначав: «Останній ряд кінноти складають козаки, які легко переносять холод, голод і усілякі тяготи. Озброєні вони дуже легко, зовсім так, як татари. Коні у них надзвичайно рухливі й придатні для дрібних сутичок. Сідла обладнано так, що на них легко повертатися на всі боки і стріляти з лука. У бою козаки користуються частіше луком, засипаючи ворожих вершників та їх коней дощем стріл. Вони озброєні також шаблями східного зразку і короткими списами. У ворожій стороні вони рухаються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Своєю рухливістю забезпечують власну безпеку і перемогу над ворогом. Постійно пересуваючись у широких подільських степах, де ведуть безперервну війну з кримськими татарами, козаки возять з собою у сідельних в'юках всі звичні припаси — хліб, солону свинину та сіль, змішану з перцем. Кожен до того ж має при собі сокиру і трут, щоб, уполю-

вавши звіра, якого чимало у безлюдних пустелях, мати можливість одразу ж розвести багаття і засмажити здобич, приправивши її сіллю і перцем...»

Це була чи не перша офіційна характеристика козаків як вмілих і загартованих воїнів.

Отже, після втечі Валуа у Польщі наступило безкоролів'я — один з найскладніших періодів у її історії. Місцеві вельможі, неспроможні знайти вихід з цього становища, знову звернулися по допомогу до Генріха. Той обіцяв повернутися, але слова не дотримав. Таке становище не могло пройти повз увагу ворогів Польщі, і вони тут же спробували використати його.

8 вересня 1575 року на Україну насунула вісімдесятитисячна кримська орда. Не зустрічаючи організованого опору, татари безкарно просувалися українськими землями, спустошили Волинь, Поділля, дійшли аж до Жешува, безжалісно руйнуючи все на своєму шляху. В суботу 1 жовтня, в день Святої Покрови, вони підійшли до Львова. В Острозькому літопису з цього приводу зазначається: «Року 1575 ... татаре покровськії коло Ільвова. Того ж року в Синяві татаре були з Волох і о полтора проти 100000 полону забрали і увошли през Хотин до Волох».

Загарбники грабували й руйнували міста і села, вбивали дітей і стариків, молодих брали в полон. Населення Польщі та України охопила паніка, до того ж польські воєводи виявилися неспроможними організувати відсіч ворогам.

І тоді, як свідчить літопис Граб'янки, «козаки воздали їм і за сіє, єгда вшедше за Перекоп з вождем своїм Богданком, такожде огнєм і мечем повоєваша».

Богданко, або Богдан Ружинський, був добре відомий козакам, особливо низовим, котрі мали його за свого. Він походив «з другорядних княжих родин північної Волині», які своє життя пов'язували з військовою службою, вбачаючи у ній спосіб збагачення і здобуття слави. Невідомо, коли і як потрапив Богданко до низових козаків, але незабаром не лише вони, а й все українське козацтво оцінило його сміливість, воєнні здібності і визнали за свого ватажка. Про авторитет Ружинського свідчить і те, що від імені козацтва він мав зносини з Москвою і обіцяв російському урядові захист від татарських наскоків.

Очевидно, чималий авторитет мав він і у польських правителів. У 1575 році Варфоломій Попроцький видав панегірик, у якому згадував Богдана Ружинського як лицаря, що очолив козаків, і відзначав його заслуги: «Богдан кн. Ружинський, гетьман низових козаків, з своєю ротою, покинувши світські розкоші... стоїть, як мужній лев, піднісши руку праву, щоб звести з поганими бесіду криваву». У козаків же князь звався просто — Богданко, і це означало, що вони ставили його врівень з собою. А такої честі ушановувався не кожний.

Десь взимку 1575 року російський цар надіслав запорозьким козакам і Богданку подарунки, обіцяв всіляку допомогу і зброєю, і припасами, якщо вони наступного року вирушать проти кримчаків, які загрожували московській землі. Богданко, порадившись з козаками, вирішив здійснити такий наступ наступного 1576 року. Та ситуація змінилася, коли татари насунули на Україну. Козаки, зібравшись, змушені були виступити раніше. «Того ж року Богдан Ружинський з козаками низовими, впадша за Перекоп, бордзо великії шкоди починили», — зазначає острозький літописець.

Добре знаючи татарську тактику бою, їхній улюблений метод раптового наскоку на противника, Богданко вишикував своє військо таким чином, щоб козаки могли щомиті відбити ворожий напад: в середині розташувалися обоз і резерв, на флангах — артилерія, яка могла уразити ворога з будь-якого боку. І коли татари уперше напали на козаків, їх зустрів нищівний вогонь з усіх гармат. Коли розвіявся дим, козаки побачили страшну картину: усе довкола було вкрито татарськими трупами.

Під час цього походу Богданко виявив неабияку військову кмітливість. Це і захоплення моста, що з'єднував Кінбурзьку косу з Перекопським степом, і здійснена під покровом ночі переправа козацької кінноти через Сіваш, що дало змогу без усяких перешкод вийти у тил ворога і захопити Перекопську лінію, і взяття міста Ор. Кримчаки були буквально паралізовані зухвалими діями козаків.

Від Перекопу Богданко рушив на Кафу і рішучим приступом заволодів нею. Сучасники згадують той кривавий бенкет, який учинили переможці у захопленому місті, на відмістку за татарський розбій в Україні.

Після цього гетьман спрямував своє військо на Бахчисарай і Козлов. Однак, за свідченням М. Маркевича, «на річці Салгир зустріли його посли ханські з цінними подарунками і проханням про мир. Отримавши 713 полонених, визволивши всіх християн, які перебували у татарській неволі, гетьман узяв 15 мурз в аманаги і повернувся до Малоросії з величезною здобиччю. Морським військам своїм повелів він: напасти на Сіноп і Трапезунд, де проводилася торгівля російськими полоненими, і визволити своїх одновірців».

Тим часом у Польщі трапилася велика подія. Стараннями коронного гетьмана Яна Замойського наступним королем Польщі 1 травня 1576 року було проголошено Стефана Баторія, семиградського князя. Баторій коронувався на сеймі у Кракові, що тривав з 31 березня до 29 травня 1576 року. Він дав урочисте зобов'язання одружитися з популярною серед польського народу сестрою Сигізмунда II Августа 54-річною Анною Ягеллонною (старшою за Баторія на десять років), укласти угоду з Оттоманською імперією, замирити хана, убезпечити Польську державу, приєднати всі землі, завойовані московськими царями та ін.

Загрозу у виконанні цих планів він вбачав у козацькому свавіллі, а тому, для початку, заходився усіляко обмежувати їх самостійність, прагнучи приборкати козаків, покласти кінець їхнім безперервним сутичкам з турками і татарами.

Та коли наступного року орда знову посунула на Україну, чинячи розбій і свавілля, до короля звернулися по допомогу правителі придунайських християн. Баторій віддав гетьману своє королівське повеління — зібрати козацьке військо і вирушити проти Туреччини. Про цей славний і блискучий похід Богдана Ружинського збереглося небагато свідчень. Однак відомо, що гетьман, відрядивши три тисячі козаків на Чорне море, сам з рештою війська перейшов Орську лінію татарських володінь на виду у них, дістався землі донських козаків, котрі зустріли його з великою радістю, а звідти рушив на Кубань, де його також мирно приймали і продавали припаси. Потім Ружинський наблизився до турецьких володінь і, знищуючи все вогнем і мечем, пройшов всю Анатолію, вийшов до Сінопа і Трапезунда і рушив до Царгорода та Костянтинопольської протоки, де на нього мали чекати вислані на море козаки. Переправившись разом

на інший берег протоки, козацьке військо переплило Дунай між Варною і Сілістрією, вийшло в Молдавію, розгромило тут місто Кілію, помстившись за загибель Свірговського, і після цього повернулося до України.

Цей похід, що примусив тремтіти увесь Крим та Туреччину, наочно показав силу і відвагу козацького війська, його здібність поборювати будь-якого ворога, що зазіхатиме на їхню Вітчизну.

Після нього настав спокій в Україні і Польщі.

Гетьман і козаки були нагороджені королівськими почестями, одержали привілеї, які уперше засвідчували їх як реальну силу, а Богдана Ружинського — як козацького гетьмана. Козаки були сформовані в окрему військову організацію, яка складалася з полків і сотень, зі своїми старшинами. Гетьман отримав клейноди — королівське знамено, бунчук, булаву і військову печатку. У королівській грамоті про жалування Ружинського званням гетьмана й гетьманським бунчуком зазначалося: «А бунчук ми жалуєм гетьману на знак звитяжства его з войском своїм над народом азиатычным, от кого і клейнод сей добут працею гетьманською і кровію козацькою».

Кожен полк складав цілу область і повіт. Україна була поділена на Чигиринський, Корсунський, Черкаський, Умань-Полтавський і Миргородський полки.

Офіційно сторожових козаків нараховувалося двадцять тисяч, а реєстрових — шість. Кожен мав коня, піку, отримував від міста червінець платні й кожуха. Козацька старшина складалася з обозного, судді, писаря, осавула та хорунжого, а також з полковників, сотників і отаманів. Було збільшено «козацький» генералітет: добавлені два генеральних осавули і генеральний бунчужний. Утворено Трибунал і суди: «Повелено козакам судиться по службі та у всіх справах, що до служивої особи стосуються, а лише у справах великих розбиратися, подібно до шляхти, у містах повітових, як і раніше».

Козакам було пожалуване місто Трахтемирів. М. Граб'янка свідчить: «Той же король Баторій опріч давнього старовинного граду складового Чигирина дав єще низовим козакам у пристанище град Терехтемиров з монастирем, та під час зими тамо завжди перебувають, і в рік платив їм по червоному і по кожуху; і сим козаки

бяху надовзі довольні і многія брані імяху з татарина землі, а з турки на морі, обаче всегда побіждаху їх». Все це, одначе, не стосувалося низових козаків, котрі жили за своїми традиційними правилами, а запорозький Низ, як і раніше, вважався місцем, куди збігалися невдоволені.

Слід зазначити, що король, поділяючи козаків на реєстрових і нереєстрових, переслідував певну мету: щоб з часом лише внесені до реєстру залишалися козаками, а всі інші стали б кріпаками чи потрапили під владу королівських старостів. Та й реєстрові козаки, що отримували гроші від короля, ставали, насправді, найманим військом Речі Посполитої. До того ж реєстрові козаки, за настійними вимогами шляхти, не допускалися ані до виборів короля, ані до участі у польському сеймі.

Та Стефан Баторій всілякими дрібними поступками зумів угамувати невдоволення козацтва. Він збудував нову гетьманську резиденцію — Батурин і також передав його козакам, щоб у ньому, як зазначено у королівській грамоті, «відправляти діла свої для звичаю у новоствореному граді нашому Батурині, а як треба буде, то — у Черкасах, також і Гетьманові руському правити в тім місті, а у Черкасах мати намісника свого з генералітету військового, який ми значно розширили і забезпечили, умноживши й класи товариства Бунчукового, Військового та Значкового, котрим поміщатися під бунчуком та при полкових хоругвах...».

Щоб підвищити престиж військової старшини і вирізнити її поміж інших, Баторій, як нагороду, запроваджує у полках та сотнях три ступеня «військових товаришів»: товариша бунчукового, чин якого дорівнював полковому обозному, у воєнний час він перебував при клейнодах; товариша військового, чин якого дорівнював сотнику, перебував у штаті гетьмана, виконував доручення генеральної канцелярії; значкового товариша, з якого виходили у військові, перебував у полку при полковому знамені. Всі вони мали від гетьмана універсали та особливо ним відзначалися.

Це підтверджує й літопис Самійла Величка: «... єгда сіде на маєстаті королевства Польського Стефан Баторій, князь Трансільванський, воєвода седмигродський, муж в кроніках великоє з рицерства залеценє міючий і в рицарських людєх вкохаючийся, тогди,

устроївши в Польші войська платнії (яких пред тим не бувало), назвал їх кварціяльними. Єгда же зараз потом і в козаках дніпронизових, яко овцях, пастиря неімущих, устроїл чин, к воїнському управленію потребний; позволивши їм подлуг старожитних і древнейших обичаїв между собою іміти не только менших начальников, но і найбільшого воєвождя — гетьмана і надал їм во владініє для гетьманської резиденції і для войськових всяких запасов і прибіжища над Дніпром город Терехтемиров, зо всім его уїздом (що і Твардовський в часті первой книги своєй «Война Домова» названой, свидетельствует), ствердивши тоє войську запорозькому і грамотою своєю королєвською».

Так формувалася військова козацька верхівка, яка була досить віддалена від простого народу і ревно служила гетьману, наставленому королем. Ось чому вона не раз виконувала доручення короля «приборкати запорожців та утримати їх від нападів на ханські володіння». Король у той час бажав помиритися з ханом. Але з цього нічого не вийшло. Саме з цим пов'язаний останній кримський похід гетьмана Богданка 1576 року.

Тоді козаки підійшли й оточили Аслан-город, який вважався досить міцною фортецею. Щоб пробити товсті мури, Ружинський повелів зробити підкоп і закласти сильну міну. Але, як стверджується про це в скарбових записах, міна вибухнула так невдало, що уразила самих козаків і серед них Ружинського. Він і загинув при тім вибуху, викликавши «рясні сльози тамошніх країв».

Так трагічно скінчив життя героїчний гетьман, який вписав ще одну славну сторінку до історії України.

Наприкінці цієї розповіді можна додати, що, починаючи саме з Ружинського, козацькі ватажки ділилися на гетьманів реєстрового і гетьманів запорозького козацтва. Хоча ця грань поділу часто була умовною. Іноді за гетьманами реєстрового козацтва йшли і козаки-запорожці, а до гетьманів, обраних на Запоріжжі, приставали козаки-реєстровики.

Іван Підкова та Яків Шах

В історію українського козацтва ці два гетьмани увійшли як побратими. «За то-го же кроля Стефана Баторія, в року 1577, бі между ко-заками запорозькими козак славний, іменем Подкова; его же храбрості волохи ради на господарство призиваху волоськоє. З тим Підковою Шах гетьман запорозь--кий, з козаками пришедши в Волоськую землю, от господарства Молдавського ізгнає воєводу Пєтра, посади на господарстві Підкову»,— так пише про них у своєму літописі Григорій Граб'янка.

«Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание и хронология высокославных ясновельможных гетманов» М. Білозерського також стверджує близькість двох гетьманів.

Слід зауважити, що це вперше в історії козацтва, яка нараховувала близько ста років, майже одночасно виявилося два гетьмани: на Січі — Яків Шах, а в Україні, над реєстровим козацтвом — Іван Підкова. Потім таке траплятиметься не раз, як і те, що будуть, окрім запорозьких, гетьмани Правобережної і Лівобережної України.

Підкова і Шах тривалий час перебували на Запоріжжі, брали участь у козацьких походах, виявили себе сміливими та вправними воїнами. Підкова, як свідчать літописці, був височенного зросту, міцної статури, відомий на той час силач, який міг однією рукою розламати навпіл підкову, звідки й походить, очевидно, його прізвище. Усі козаки Підкову дуже любили, хоча і належав він до знатного

молдавського роду — називав себе братом Івоні і вважав, що має бути його наступником на молдавському троні.

На гравюрі XVII століття із зображенням портрета Івана Підкови зберігся надпис (польською мовою): «Той Підкова був такої сили, що не лише ламав підкови, а й переламував талери. Коли втикав у дерев'яну стіну талер, то його можна було лише вирубати. Взявшись за заднє колесо, він зупиняв підводу, запряжену в шестеро коней. Дишло ламав через коліно. Взявши зубами бочку меду, перекидав її через голову. Ворота брами проткнув воловим рогом».

Серед сучасників він виділявся ясним розумом і незламною волею.

Під час козацьких походів Підкова дослужився до полковника і був возведений у гетьмани. У 1576 році з Волощини до нього утік племінник, позбавлений влади в Молдавії. Він, як і його прибічники, почали просити Підкову йти у Молдавію на місце господаря. Підкова спочатку вагався, та врешті погодився і звернувся по допомогу до польського короля Стефана Баторія, але той категорично відмовив. Король погрожував Підкові, що коли він піде у Молдову, то накличе на себе його гнів. Річ у тім, що молдавський господар Петро V Кривий, проти котрого і збирався виступити козацький гетьман, був давній приятель Баторія.

Король, польські магнати і шляхта висловлювали занепокоєння. Адже українські козаки у своїх діях дедалі менше зважали на польський уряд, почали навіть окремо вести зносини і укладати угоди із сусідніми державами. Польська шляхта вбачала у цьому намагання козаків створити у складі Речі Посполитої свою окрему державу. Ось чому вона одностайно не підтримала Підкову в його планах щодо Молдови.

Та це не залякало гетьмана. Він звернувся по допомогу до свого друга, гетьмана Запорозької Січі – Шаха.

Зібравши козацький полк у 330 чоловік, як оповідає сучасник, «людей правдиво отборних» (за іншими даними — два полки — *В. З.*), Шах приєднався з ними до Підкови, під орудою якого було вже сім полків, і разом вони рушили в Молдову.

Та не гаяв часу і волоський господар. Він звернувся по допомогу до турецького султана. Зібране ним військо у кілька разів пе-

ревищувало козацьке. І гетьман змушений був повернутися в Україну, щоб поповнити свою армію. Шах пішов на Низ, де зібрав понад тисячу козаків.

У цей час господар звернувся зі скаргою до короля. Той послав у Немирів, де зимував Підкова, загін, щоб його заарештувати. Однак козаки виступили за гетьмана, і загін, не зважившись брати Підкову силою, повернувся в Польщу. Це ще більше розлютило та обурило короля.

Настала осінь 1577 року. 11 листопада об'єднаний загін Підкови і Шаха загальною кількісно у дві тисячі козаків рушив на Волощину. Усі вони, починаючи з гетьманів і кінчаючи рядовими козаками, добре розуміли, що їхніх сил замало проти молдавсько-турецьких військ. Залишалася одна надія на козацьку відвагу і хитрість. Петро Кривий виступив разом з турками проти козаків. На річці Прут поблизу Ясс відбулася жорстока битва. Ось як описує її історик М. Маркевич, очевидно,на підставі давніх польських хронік, автори яких були сучасниками подій.

Коли козаки наблизилися до молдавсько-турецьких військ, ті вдарили з гармат. Козаки «після першого залпу частково розсіялися, частково попадали на землю; супротивники кинулися на удавані трупи, які несподівано повскакували на ноги, розбили нападників і вступили в Ясси. Тамтешній господар Петро V Кривий утік з міста».

Наляканий успіхами Підкови і Шаха султан Мурат III надсилає 16 грудня 1577 року листа трансільванському воєводі Христофору Баторію, наказуючи йому йти на допомогу Кривому: «Повідомляю,— писав султан,— що недавно вступив у Молдову зрадник (Підкова— *В. З.*), який домовився з місцевими боярами, 11 числа минулого місяця перейшов ріку Юрлу на кордоні з Молдовою і тепер перебуває в цій країні. Ті, що зберегли вірність, вийшли проти нього і зустріли коло міста Ясси, на річці Прут, провели битву з ним. Турки билися з козаками до вечора, і лише ніч припинила битву. На другий день вони знову довго билися біля Ясс, а коли вірнопіддані переконалися, що не справляться з ними, вони возвели господаря Петра, а ворог увійшов у Ясси».

Підкова лишився в місті святкувати перемогу, а Шах з козаками кинувся за господарем. Коли б не втрутилися вислані Баторієм

на поміч Петрові загони, турецько-молдавські війська були б розгромлені остаточно.

По-різному описується подальша доля Шаха. Найімовірнішими видаються свідчення літописів про те, що після згаданої перемоги під Яссами, Підкова прийняв правління над Молдовою, а Шах зі своїми козаками повернувся на Січ.

Петро Кривий не бажав лишатися переможеним. Заручившись підтримкою султана Мурата III, який послав йому на допомогу військові загони сілістрійського, нікопольського, виденського і бендерівського беїв та військо з Волощини, він виступив проти Підкови і рушив до Ясс. До того ж султан вимагав, щоб Кривому надав військову допомогу і трансільванський воєвода Христофор Баторій разом із саджацькими беями. Однак це не злякало Підкову. Не чекаючи наближення війська Кривого до міста, він разом з козаками вийшов назустріч противнику.

Сторони зійшлися біля села Доколин, і ця битва виявилася не менш жорстокою, ніж попередня. Петро Кривий, щоб збити запорожців з їх позицій, пустив перед своїм військом табун коней і стадо волів. Та цей тактичний прийом був не вновину для козаків. Коні та воли — то була їх стихія. Вони зуміли повернути розлючених тварин назад, і значна частина ворожого війська була розтоптана.

Ця нова перемога, однак, не вселила віри в тривке становище Підкови. Не дуже вірив він і боярам. До того ж стало відомо, що проти нього Кривий почав гуртувати нові сили, на підтримку яких тепер мали виступати угорські і польські війська. А це загроза неабияка. І навряд чи встигне допомогти йому Шах з запорожцями.

Оцінивши все, він 31 грудня 1577 року зібрав своє військо, повантажив на підводи здобич і рушив на Запоріжжя, де тільки й міг розраховувати на захист.

Король, розгніваний на Підкову, повелів захопити гетьмана і розправитися з ним.

Незабаром Підкова прибув у Немирів, де його зустрів брацлавський воєвода князь Я. Збаразький. Від імені короля він запропонував гетьману йти у місто Кам'янець-Подільський, яке начеб-

то було йому обіцяне Баторієм. Сподіваючись, що вдасться схилити короля до спільної боротьби проти турецьких поневолювачів, Підкова з небагатьма козаками увійшов у місто, а інші пішли на Запоріжжя.

Та ледь зачинилася за гетьманом міська брама, як комендант Кам'янець-Подільського Синявський з жовнірами напали на козаків, обеззброїли їх, закували разом з Підковою в кайдани і відправили до Варшави.

Як тільки про захоплення стало відомо султану Мурату III, той зажадав негайно видати козацького гетьмана.

Однак король вирішив сам стратити Підкову. Щоправда, здійснити негайно це він не насмілився, зважаючи на велику популярність гетьмана як борця проти турецької навали. Питання про страту обговорювалося навіть на варшавському сеймі 12 січня 1578 року, і багато з учасників сейму виступило проти страти гетьмана, відзначаючи, що він захищав польські землі від нападів татар і турків.

У той же час, прагнучи поліпшити стосунки з Туреччиною і Кримом, у зв'язку з тим, що назрівала війна Польщі з Росією, король не хотів ускладнень через козацького ватажка. Він наказав відправити його до Львова і там стратити. Щоб уникнути прохань про помилування і довести справу до кінця, сам король поїхав до Львова начебто на полювання.

Підкову було страчено 16 червня 1578 року у Львові на Ринковій площі. Автор Львівського літопису писав про це під роком 1578: «Баторій був во Львові і поїхал на лови, а казал козака Підкову стяти, бо посол турецький скаржил на него, що татарув біял і до Польщі не допущал».

У цей час у Львові у своїх справах перебував італієць Філіп Талдукчі. У листі, написаному 12 липня цього ж року у Кракові, він відтворив обставини, за яких було страчено хороброго гетьмана. Знайдений в архіві міста Флоренції, цей лист є єдиним свідченням очевидця, і доцільно навести його хоча б в уривках.

Івана Підкову привела королівська сторожа на місце страти з будинку львівського міщанина Матвія Коженяка. Це було 16 червня

1578 року о другій годині дня. «Він не був зв'язаний, і ніхто не тримав його руки за спиною, — пише Талдукчі, — що було дозволено королівською милістю. При оголошенні смертного вироку на площі стояв великий гул від барабанних ударів і гомону людей. Підкова обійшов два рази площу, погладжуючи бороду і дивлячись на народ, показуючи, що зовсім не боїться смерті. Він попросив тиші й тоді виголосив такі слова: «Панове поляки! Мене привели на смерть, хоч у моєму житті я не зробив нічого такого, за що заслужив би такий кінець. Знаю одне: я завжди мужньо боровся, як чесний лицар, проти ворогів християнства і завжди сприяв добру і користі своєї батьківщини, і було в мене одне бажання — бути для неї опорою і захистом проти невірних і так діяти, щоб вони залишилися в своїх межах і не переходили Дунай. Але цей мій добрий намір не міг бути виконаний, і один Бог знає, чому мені заважав той, з чиєї волі мене привели сюди на страту, але я надіюся на Бога, що мине небагато часу, і він, продажний хан, отримає відплату за мою невинну кров. Мені нічого не відомо, як тільки те, що я повинен умерти від нього (показуючи на ката) тому, що турок, невірний хан-язичник, наказав вашому королю, його підданому, виконати страту, і ваш король дав таке розпорядження. Але, кінець кінцем, для мене це не має ніякого значення, тільки запам'ятайте, що незабаром те, що відбувається тепер зі мною, станеться з вами і з вашим добром, і голови ваші і ваших королів будуть відвезені в Константинополь, як тільки невірний хан-бусурман це накаже». Трохи помовчав і, показуючи на вісім своїх слуг і товаришів (козаків), які оточили його, додав: «Прошу вас, щоб тим моїм слугам і товаришам, що такі чесні, як і я, після моєї смерті не чинили ніяких перешкод, бо, по-перше, вони звичайні люди. Потім вони чесно служили республіці й, отже, заслужили не тільки на те, аби ніхто не заподіяв їм зневаги, але й щоб їх нагородили за їх доброчесні заслуги». Потім ще додав: «І ще прошу вас! Оскільки той безчесний чоловік (показав на ката) негідний доторкатися до мого тіла за життя, не дозволяйте йому доторкатися до нього і після смерті, натомість дозвольте це моїм людям, які перебувають тут для того, щоб учинити мені ту останню послугу».

Після цього він замовк, і в присутніх людей із народу покотилися сльози, а надто в багатьох з тих воїнів, які, очевидно, прибули

сюди лише заради врятування його, але не змогли подати йому ніякої допомоги. На їхніх обличчях, однак, не можна було прочитати біль. Один з них підійшов до гетьмана, з великим келихом вина— дехто розповідав, нібито на його просьбу, — і подав келих, котрий він узяв з радістю і зробив великий ковток. Потім звернувся до того, від якого узяв келих, і за звичаєм сказав, що п'є за його здоров'я і всіх його товаришів.

Потім ще раз пройшовся вперед і назад і попрямував до місця страти. Побачивши жмуток соломи, на якому він мав стати навколішки, голосно вигукнув: «О господи, невже я недостойний, щоб схилити коліна на чомусь благородному? — і попросив своїх людей: — Підіть до моїх речей і принесіть мені килимок, який у мене ще залишився». Це було негайно виконано. Тоді він схилив коліна, прочитав молитву, перехрестився за руським звичаєм і заплющив очі, чекаючи смертного удару. Але кат не квапився, і він повернувся й запитав його: «Що ж ти?» На це кат відповів: «Твоя милість, треба так закачати одежу, щоб не заважала ударові». Почувши це, гетьман сказав: «Гаразд». І, розправивши одежу як треба, наказав катові, щоб той робив свою справу, і, доручивши себе господу, прийняв смертний удар з великим спокоєм.

Один з присутніх перебував там, як гадають, саме для того, щоб показати, що вирок виконано, взяв одрубану голову і тричі показав її народові. У натовпі почулися вигуки співчуття, жалю й обурення. Невдоволення могло б перерости у повстання, якби не гайдуки, що стояли напоготові з аркебузами.

Кажуть, що ця подія викликала в народі велике сум'яття, але, видно, все входить у свою колію і все забувається. Люди Підкови взяли його тіло й пришили до нього голову, поклали в зелену скриню, яку, кажуть, він сам собі приготував, і віднесли до руської церкви, недалеко від місця страти.

Потім козаки-побратими Підкови викрали тіло гетьмана з церкви і таємно поховали його у Канівському монастирі.

Обурені свавільством короля, який так підступно позбавив життя Івана Підкову, широкі народні маси не лише України, а й Молдови і навіть Польщі намагалися зберегти образ героя у своїй па-

м'яті, донести його до нащадків. В одному з листів того часу говорилося: «Дивна річ, як його жаліє весь народ, друкують про нього книги, пісні, художники намалювали тіло страченого»

Вже через століття великий поет України Тарас Шевченко, віддаючи шану гетьману Підкові, присвятив йому поему. А відвідуючи Чернечу гору біля Канева, сказав: «Оце могила Підкови, отут і мене поховайте».

Народ виконав волю Кобзаря. І його до останнього причалу везли по шляху, яким колись везли і вбитого Івана Підкову.

Після страти Підкови Шах обійняв гетьманство по всій Україні. І першим його бажанням було помститися волохам, татарам і туркам за смерть свого друга.

Уже на початку наступного року кримський хан скаржився королеві, що на Дніпрі «Шах, гетьман низовців» напав на татарського посла, що їхав з Москви, і забрав у нього «багато скарбу». Хан вимагав покарати гетьмана, погрожуючи, коли цього не буде зроблено, розірвати з королем будь-які стосунки. Незабаром такі скарги надійшли і від правителя Молдови, а потім і Оттоманської Порти, підлеглим якої був свого часу Стефан Баторій. Усі вони скаржилися, що Шах безжально спустошує їхні володіння і нічого з ним не можна вдіяти. Султан Амурат вимагав від польського короля знищити Шаха і його козаків, а коли той цього не зробить, то повелить затримувати всіх польських і українських купців, що торгували у Молдові, Волощині, Тавриді, Туреччині.

Король вагався. А тим часом Шах доносив, і не вірити йому не було підстав, що під час своїх походів зіткнувся з військами турків і молдаван, які йшли до польських і українських кордонів і готували напад на Польщу і Україну. Він просив короля посилити війська і зміцнити кордони. А сам напав на Бухарест і зажадав видати винуватців підступної змови проти його друга Підкови. У разі відмови погрожував перетворити місто на купу каміння й попелу. Йому видали боярина і 17 чиновників. Шах повелів повідрубувати їм ноги і повідрізати вуха. Після цього їх повісили перед Нікольською церк-

вою, прибивши на ній напис: «Тако караються вероломцы и зрадцы, проливающие кровь християнскую невинную».

Дізнавшись про це, султан негайно послав королю вимогу спіймати і стратити Шаха, наказав арештувати всіх польських і українських купців. Щоб задовольнити вимогу султана, король видав універсал Запорозькому Війську, за яким Шах усувався від гетьманства і віддавався військовому суду.

При наполяганні Баторія, Шах був засуджений генеральною старшиною, позбавлений гетьманства і «відданий у Канівський монастир на довічне ув'язнення. Там добровільно постригся він у ченці і завершив життя біля могили друга свого і попередника». Так свідчить літопис Граб'янки.

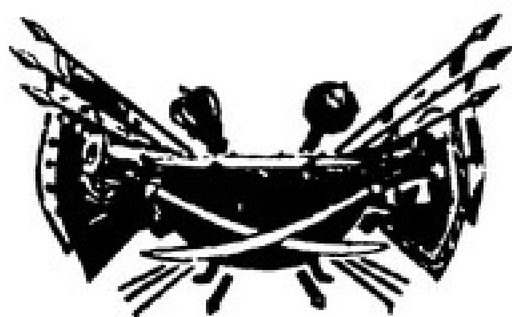

Самійло Зборовський, Іван Оришевський, Дем'ян Скалозуб

Гетьманування Самійла Зборовського, Івана Оришевського та Дем'яна Скалозуба припадає на останні роки королювання Стефана Баторія (помер 12 грудня 1586 р.) і початок королювання Сигізмунда III (обраний на престол 18 серпня 1587 р), сина шведського короля Иоанна III, народженого від Катерини, дочки Сигізмунда I.

Це був час, коли на Україні зміцнювався феодальний лад і українські феодали, збагачені завойовницькими походами, прагнули налагодити стосунки з панівною верхівкою Речі Посполитої, а козацька старшина все більше пригнічувала козацьку голитьбу. Дедалі частіше феодали домовлялися з багатими козаками про покарання простих козаків, котрі не хотіли служити їхнім інтересам, а це в свою чергу призводило до зростання невдоволення, втечі до Січі набували масового характеру. Там існували свої права, свої порядки, «українне свавілля», перед яким були безсилі феодали і з якими мусив рахуватися сам король. Тому він і намагався тримати Січ під контролем, для чого посилав туди своїх емісарів — то для виплати

грошей, то для організації необхідних воєнних заходів. У 1582 році Стефан Баторій направив до Запорозької Січі шляхтичів на чолі з Самійлом Зборовським, королівським ротмістром, котрий мав схилити козаків до участі у Лівонській війні на боці Польщі.

Спочатку Зборовському вдалося-таки навернути близько 2500 запорожців до польської армії, що була зібрана проти Росії. Однак обдурені ним козаки невдовзі зрозуміли, що до чого, і, не доходячи Путивля, повернули назад, на Січ, полишивши свого невдалого проводиря. Той змушений був повертатися ні з чим. А тут ще спливла давня його справа з убивством, завдавши чимало хвилювань.

Ще за часів Генріха Валуа, Зборовський через якісь амбіційні суперечки зійшовся у сутичці біля Краківського замку з Яном Тенчинським, войницьким каштеляном, і вбив каштеляна перемишльського Ваповського, котрий кинувся на захист Тенчинського. Розгніваний король віддав Зборовського до суду. Як зазначає Нісецький, «рятуючись від можливих наслідків, убивця втік у Трансільванію до Стефана Баторія, був прийнятий їм ласкаво і потім разом з братами брав участь у виборах Стефана королем. Сей останній дарував йому прощення».

Важливо й те, що, перебуваючи на Січі, яка знаходилась тоді на острові Томаківка, Зборовський залишив його опис, зазначивши, що він «такий широкий, що може вмістити двадцять тисяч чоловіків і немало коней».

У 1583 році козаки зібралися у великий похід на Молдову. Дізнавшись про це, Зборовський одразу надіслав із свого родинного міста Золочева на Львівщині повідомлення, що бажає разом з ними взяти участь у поході. Отримавши згоду, він мерщій зібрав загін польської шляхти і вирушив на Запоріжжя. Про це, однак, не повідомив короля, котрий, прагнучи до дружби з турками й татарами, найімовірніше, не допустив би до виступу.

Як писав Д. Яворницький у своїй «Історії запорозьких козаків», «у 1583 році Самоїл Зборовський, запрошений низовими козаками у якості ватажка для походу проти турків і татар, спустився від міста Канева і, прямуючи униз по Дніпру, дійшов до порогів».

Втім, що нижче спускався по Дніпру польський загін, тим більше він рідшав і розпадався. До порогів дійшла мало не половина.

Зіткнувшись вже на самому першому етапі з труднощами та боючись накликати гнів короля, шляхта нишком залишала загін Зборовського. «Але сам ватажок,— зазначає Папроцький, — сучасник походу, — не злякався і благополучно пристав до великого острова Хортиця, на якому до його приходу подви-зався знаменитий вождь, князь Дмитро Іванович Вишневецький».

Запорожці зустріли Зборовського і обрали гетьманом. А невдовзі рушили в похід.

Вже на початку їх спіткали одна за одною невдачі. Одразу нижче острова Хортиця зустрілися з хмарами сарани, від якої попухло багато людей і пало до 300 коней. Сарана пожерла всю траву. А коли вирвалися з «саранового полону», то вийшли на спалене татарами поле, через яке пройти було також нелегко.

Козаки почали ремствувати. Зборовського звинувачували в тому, що невдало обрав час походу, не забезпечив його здійснення. Довелося повернути назад. Щоб якось заспокоїти запорожців, Зборовський віддав їм свої коштовності. Він звернувся по допомогу до молдавського господаря, навіть просив війська у кримчаків, але з того нічого не вийшло. З цього приводу Микола Аркас в своїй «Історії України-Русі» пише: «Цей Зборовський прибіг на Запоріжжя в тій надії, що йому пощастить осісти на Молдавському князівському престолі. Але разом з тим він прагнув бути добрий з татарами і султаном турецьким, щоб і перед королем польським чистим бути. Трудно було те зробити, але хитрий шляхтич викручувався, наче в'юн. Щоб прислужитися султанові, він почав підбивати запорожців, аби вони, разом з татарами й турками, йшли походом у Персію. Тяжко розгнівалися козаки на Зборовського за те, що він їхнім ворогам хоче допомогти, і коли Зборовський почав гостро до них ставитися, хотіли вже насипати йому піску у пазуху та й у Дніпро вкинути».

Ще й, як на гріх, трапилася тяжка поразка від турків на Дністрі. Довелося йти в Польщу ні з чим.

Зборовський, повернувшись до Баторія, служив йому ревно й віддано. Як зазначає сучасник, Зборовський, «перебуваючи у войську Баторія, розбив під Великими Луками передову сторожу московську, прославив себе багатьма іншими хоробрими діяннями, але вони

не примирили його з родичами вбитого ним Ваповського; спійманий в 1583 року в Польщі, укинутий він до в'язниці і страчений». Це сталося 26 травня 1584 року у Варшаві.

Як і Самійло Зборовський, Іван Оришевський чималий час перебував серед козаків, добре їх знав і користувався у них повагою.

Подібно до інших гетьманів того часу походив він з польських шляхтичів. Дослідники сходяться на тому, що, очевидно, родиною його було селище Оришев неподалік Варшави, звідки він і отримав прізвище. Невідомо, коли народився, однак уже у 1577 році перебуває у почті короля Баторія. Мабуть, король довіряв йому немало, використовуючи у важливих справах. У квітні 1577 року він посилає Оришевського з дорученням до королівського посла у Константинополь, щоб передати тому гроші й поквапити з від'їздом.

Того ж року король доручає йому іншу важливу справу — відвезти королівські листи різним особам на Волині і поїхати далі аж до Дніпра, до запорожців. На «дорожні витрати» він отримав чималу, як на той час, суму — 80 форинтів.

Видно, доручення Оришевський виконав успішно, та й про себе не забув, нагледівши в Україні гарні місця, які згодом попросив у короля. Той задовольнив його прохання. У жалуваній грамоті говориться, що ці володіння даються, «аби нагородити Оришевського за величезну вірність і завзяття і щоб на майбутнє спонукати його до ще більшої старанності й ретельності при відправленні королівської служби».

Певно вже тоді, при першій зустрічі з низовими козаками, Оришевський дійшов з ними спільної мови, та й місія його, судячи з усього, задовольнила й короля. Вже у вересні 1578 року Оришевський знову у запорожців, цього разу з приводу справи Костянтина Волоха (Лакусти). За королівським велінням він зустрічається з кам'янецьким біскупом, черкаським і брацлавським старостами, люблінським каштеляном і знову із запорожцями, до яких у нього дедалі більше й більше виявляється симпатії.

І коли того ж 1578 року постала потреба сформувати з запорожців загін, очолив його князь Михайло Вишневецький, а помічником йому був Іван Оришевський. Цей загін брав участь у війні про-

ти росіян, що розпочалася у 1579 році, і допоміг польському війську у здобутті Великих Лук, Полоцька та інших міст.

Слід сказати, що Вишневецький лише формально вважався начальником загону, фактично ж походи очолював Оришевський, якого козаки вже відтоді визнавали за гетьмана, хоча сам він називав себе «поручником». З цього приводу український історик А. Стороженко зазначав: «Терміни поручник і гетьман по відношенню до Оришевського чередуються у джерелах таким чином, що важко припустити, аби вони означали два різних службових становища. Швидше це можна пояснити офіційним і народним застосуванням того й іншого слова. Поручник — термін чисто офіційний, засвоєний польською мовою, а гетьман — термін більш народний, який був у ходу між низовцями для означення вождів і занесений до Польщі і Русі з Чехії після гуситських війн».

Як би не пояснювалося це слово, однак саме з цього часу козаки, особливо низові, вважали Оришевського за свого гетьмана. А. Стороженко у статті «Свод данных о Яне Орышевском» наводить навіть список загону, який очолював Оришевський. Цей документ має надзвичайну цінність, оскільки зберіг для нас як прізвиська козаків того часу, так і їх походження.

Відтоді Оришевський майже не залишає Запоріжжя. У 1580 році він очолює козацькі походи під Стародуб і Почеп. На початку цього ж року Баторій видає універсал, за яким низові козаки під орудою Оришевського мають пильнувати південний кордон. У 1580 році кияни, не в змозі знайти управу на свого воєводу, надсилають делегацію «до пана Оришевського гетьмана запорозького» по допомогу. Прагнучи зміцнити зв'язки козацтва з Києвом, Оришевський намагається влаштувати справу киян. Водночас підтримує заселення козаків на «близші околиці Києва».

1581 року він доносить королю про становище на Запоріжжі. Як гетьман «запорожців, які служили королю», виявляє турботу про козаків, їх забезпечення тощо. Час від часу вирушає з військом у Крим. 1585 року очолив походи у тамтешні улуси, де захопив чимало худоби.

1 лютого 1587 року Оришевський «з'явився на сейм як представник запорозьких козаків, і на засіданні 28 лютого висував свої

заслуги й просив про платню та нагороди для козаків». Сейм задовольнив ці вимоги і постановив, що Оришевському й надалі гетьманувати на Запоріжжі. Рішення сейму підтвердив і польський король, який до цього пожалував Оришевському у вічне володіння селище Гайсин.

25 червня 1590 року король доручає Оришевському сформувати тисячний загін з досвідчених у військовій справі людей для приборкання «українського свавілля» та утримання прикордонних людей (вважай, запорозьких козаків — **В. З.**) від нападів на сусідні держави».

Невідомо, чи брав Оришевськяй участь у виконанні цього королівського повеління (ім'я його більше не зустрічається в історичних джерелах), але все одно це було для нього нелегко: адже все вище згадане спрямовувалося безпосередньо проти козаків, з якими він пробув майже ціле життя. Відомо лише, що помер він у Гайсині десь незадовго до 2 березня 1605 року і на той час вже був усунений королем від козацьких справ.

Втім, ще раніше, ніж Іван Оришевський покинув запорозький Низ, козаки обрали собі нового гетьмана — Дем'яна Скалозуба. Щоправда, одні дослідники відносять його гетьманування на більш раніший період — як наступника Шаха, інші — після Свірговського. Нам же здається, що він вступив у гетьманування в останні роки життя Баторія і продовжив за королювання Сигізмунда III.

Одні літописи взагалі не називають його імені, інші, як «Именная перепись малороссийских гетманов, когда, кто и с которой стороны Днепра был», повідомляють про нього під 1577 роком, зазначаючи, що «Скалозуб від турків у битві на морі з козаками загинув». Правда, в історії згадується ще й такий факт: чи то в 1590 році, чи то шістьма роками пізніше якогось осавула Скалозуба з кінним загоном у 120 козаків було відправлено з коша, очевидно, за наказом кошового (іноді його називають навіть гетьманом) Тихона Байбузи, щоб дістати у татар, які готувалися до нападу на Україну, «язика», але інший претендент на кіш осавул Федір Полоус напав на них і знищив. Одначе йдеться тут, ймовірніше, не про гетьмана Скалозуба, який був обраний козаками на гетьманство у 1588 році і загинув роком пізніше. Про це свідчить опис походу Скалозуба в

«Історії Русів». Оскільки згодом саме він ліг в основу праць істориків, наведемо його повністю:

«Дем'ян Скалозуб, обраний гетьманом з полковників у 1588 році, доніс королю про неприязні дії кримчаків, котрі захопили в полон біля містечок Опошні та Котельви кілька сот чоловік; отримавши від короля дозвіл, не розпочинаючи нової війни, діяти вправно проти невірних, велів кошовому запорозькому Нечаю збільшити човни, прибув сам до Січі з кінним військом, зміцнив тут полки козацькі, відправив їх у море із значною кількістю запорожців. Військо се доручено гетьманом писарю військовому Івану Богуславцю та полковнику Карпу Перебийносу: вони мали, пройшовши лиманом до приморських кримських міст, зачинити їхні гавані, оглядати судна, що виходять, відбирати російських бранців. Відтак Скалозуб наказав генеральному обозному Якову Сурмилі бентежити разом з рештою козацько-го війська кримчаків на суходолі, щоб вони відправляли бранців до приморських міст, вирушив сам морем у затоку Керченську, але при вході до неї був оточений кількома військовими турецькими суднами, вступив з ними до бою, потрапив у полон, відвезений до Царгорода й там уморений голодом. Писар Богуславець, захоплений турками при Козлові, визволений згодом запорожцями за допомогою Семіри, жінки паші турецького, котра виїхала разом з ним у Малоросію. Інше військо козацьке з обозним Сурмилою та з полковником Перебийносом повернулося також у свою землю».

В «Истории Малороссии» М. Маркевича цей випадок викладається дещо по-іншому, але в основному так, як і в «Історії Русів»». В останній зазначається, що «на місце Скалозуба 1592 року обрано гетьманом з-поміж осавулів генеральних заслуженого у війську малоросійському природного шляхтича польського Федора Косинського...».

Криштоф Косинський

Говорячи про особу Криштофа Косинського, історики, зокрема, зазначають, що саме за його гетьманування «увійшло у козаків до звичаю обирати вільними голосами гетьманів».

Хоча це й не зовсім так, бо ще раніше траплялися випадки, коли козаки самостійно обирали собі гетьманів, щоправда, те ще не було традицією.

І все ж Криштоф Косинський залишив свій слід в історії України насамперед завдяки тому, що був першим гетьманом, який очолив повстання козаків проти гніту польських і українських феодалів.

Історичні джерела містять надзвичайно скупі дані щодо біографії Косинського до 1591 року. Один із сучасників свідчить, що родом він був з Підляшшя, найімовірніше, з тих дрібних шляхтичів, котрі шукали долі не серед багатої знаті, а козаків. З окремих свідоцтв можна дійти висновку, що жив Косинський на Запоріжжі досить довго. Ще 22 травня 1586 року Богдан Микошинський (називає себе в листі гетьманом запорозького війська) повідомляв старшину Підвисоцького, що отримав донесення «від Криштофа з Низу од Тавані й од городков», котрий начебто попереджав про наміри кримського хана переправитись з ордою через Дніпро і напасти на Україну.

Не виключено, що, охороняючи з козаками кордони, Косинсь-

кий, як представник козацької верхівки, разом з іншими козацькими проводирями дістав від короля грамоту «на пустиню Рокитну на Поросю». Однак, не маючи змоги залюднити та облаштувати дану йому землю, він комусь невдовзі її відпродав. Та й, очевидно, Косинський краще почувався на боці козаків, ніж польської шляхти, бо коли 1587 року, й поготів в Україні, розпочалися селянські виступи проти шляхетських гнобителів, був на боці повстанців. А у 1591 році, коли спалахнуло велике повстання, очолив його. Треба сказати, що на кінець 1590 року на Запоріжжі переховувалося вже близько шести тисяч повстанців — наслідок загострення антикріпосницької та національно-визвольної боротьби в Україні. Значно посилилися суперечності між козаками і шляхтою. Наступ феодалів на південно-східне Подніпров'я і Брацлавщину становив загрозу самому існуванню козацтва, яке й без того розвивалося в умовах гострих соціальних протиріч. Козацьку верхівку складали так звані «старші козаки», котрим належали хутори, промисли, пасіки, човни, землі та господарства на Київщині, Поділлі, Брацлавщині, Полтавщині. Їм прислуговувала козацька голота – джури, слуги. Останні, пригнічені багатими козаками. тікали до Запоріжжя, яке з кожним роком збільшувалося й міцніло. Запорозька Січ не тільки стає опорною базою у відсічі турецько-татарської агресії, а й перетворюється на національно-політичний центр боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі, що сприяло формуванню на Низу основ національної державності. Саме завдяки цьому К. Маркс назвав Запорозьку Січ християнською республікою. Треба наголосити, що своєю боротьбою і діяльністю Січ відбивала прагнення українського народу до волі і державної самостійності. І це показала вся її історія.

Коли в Україні народні маси піднялися на повстання, запорозьке козацтво не могло лишитися осторонь. У 1590 році перші повстанські загони на Київщині (у Поліссі) очолили козацькі отамани Я. Осовський, А. Рогачовський, Ф. Полоус. Інші козацькі представники очолили повстанців на Переяславщині та Брацлавщині. Наприкінці грудня 1591 року запорозькі козаки разом з частиною реєстровців піддали раптовому нападу одну з найсильніших фортець у

Східній Україні — Білу Церкву, резиденцію місцевого старости, магната князя Януша Острозького. Цей напад надихав і очолив Криштоф Косинський. В одному з документів вказується, що повстанці, здобувши замки у Білій Церкві та Богуславі, пограбували старосту й підстаросту та «позабирали всю гармату, амуніцію і запаси». Острозький надіслав скаргу королю «на Криштофа Косинського, який, будучи гетьманом козацьким, се учинив, також і на все військо козаків Низових».

Незадовго перед цим Косинського було обрано на Запоріжжі гетьманом, тому його участь у повстанні мала неабияке значення не лише для козаків, але й для інших верств населення. Повстанці при підтримці городян швидко захопили Білу Церкву, оволоділи артилерією, військовими припасами, які стали їм згодом у добрій нагоді. Загін поповнювався збіглим людом, козаками. Повстання розросталося. Услід за Білою Церквою повстанці здобули Трипілля, Переяслав, перейшли на Київщину, де вирішили перезимувати й упорядкувати свої загони. «Все Київське воєводство, — свідчить Д. Бантиш-Каменський, — маєтки не лише приватних осіб, але й королівські, брали активну участь у козацькому починанні. Невідомо з кількох тисяч складалося їхнє військо, але воно було чималим, судячи з різноманітних напрямів сил козацьких». Як пише далі Бантиш-Каменський, усвідомивши розмах і силу повстання, «Польща жахнулася».

Король Сигізмунд III, бачачи, що хвилювання охопило майже всю Україну, видав на початку 1592 року спеціальний універсал, за яким призначив комісарів для з'ясування причин повстання. Комісарам — старостам теребовльському Якубу Претвичу, черкаському — Олександру Вишневецькому, брацлавському — Якову Струсю і барському — Яну Гульському, було надано особливі повноваження: здійснювати суди над повсталими, виловлювати всіх підозрілих. У цьому їм мали допомагати міські і земські урядники.

Однак, переконавшись, що діяльність комісарів не вирішує справи, король наказує їм зібрати по своїх староствах команди і під керівництвом князя Язловецького швидким маршем рушити на Под-

ніпров'я, розгромити повстанців, а самого Косинського впіймати і привезти на суд у Варшаву.

Повеління короля лишилося невиконаним. Зіткнувшись з упертим опором повстанців, надворні команди магнатів змушені були відступити. Козаки засіли в Трипіллі, укріпили його і готувалися до подальшої оборони. Язловецький, котрий отаборився у Фастові, надсилав їм погрозливі листи, пропонуючи здатись. В одному з них, складеному в підкреслено поштивих виразах, він звертається до реєстровців, прагнучи відколоти їх від Косинського і пропонуючи видати його:

«Панам молодцям запорозьким, що в Триполлю під той час. Панове молодці! Хоч ви не вважаєте на моє писання, вже показали себе непослушними і королеві, пану моєму, і мені самому, забувши свою присягу і обов'язки супроти свого природженого пана, але я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника короля і Річі Посполитої, і думаю, що за одного лотра всі не схочете терпіти. Тому посилаю до вас ще цей лист, наказуючи вам ім'ям короля, аби ви того лотра видали, а самі волі королівській не противилися, бо тут ви народилися і важко було б вам обійтися без Польщі, котрої вам би вже не знати. Інакше замість того, що я з вами мав служити королеві і кров поганську розливати, — коли ви зараз не ув'язните того лотра і не вишлете послів до мене, то я за поміччю божою з людьми королівськими буду вам мститися».

Але й цей погрозливий лист не дав результатів. Восени 1592 року повстанці здійснили напад на Київський замок, де захопили гармати, порох, зброю. Інший загін здобув Переяслав. Розгромивши його гарнізон, повстанці також захопили багато зброї і спорядження.

Полум'я повстання розросталося. Особливо широкого розмаху воно набуло на Волині, де зосередилися основні повстанські сили. Тут же, у містечку Острополі, із своїми козацькими загонами перебував і Криштоф Косинський.

Ситуація, що складалася, немало турбувала короля, тим більше — польських і українських магнатів. У вересні 1592 року вони вис-

тупили на сеймі на чолі з князем К. Острозьким, землі якого були охоплені особливо широким повстанням, з вимогами відправити на придушення бунтівників коронні війська. Однак шляхта з польських провінцій, боючись залишитися без підтримки у випадку повстання селян в Центральній Польщі, виступила проти. Вимоги магнатів було відхилено. Натомість з'явився королівський універсал, який зобов'язував усю шляхту Волині, Київщини та Брацлавщини зібратись в посполите рушення і на чолі з князем Костянтином Острозьким вирушити на повстанців. Король оповіщав, щоб «всі йшли на збір під Костянтинів для приборкання свавілля». У королівському універсалі говорилося, що Косинський «не тільки грабує та вбиває, найважливіше — він примушує до присяги й покори собі людей і міщанського звання, ополчається у такий спосіб на гідність короля та на загальний спокій держави».

На початку січня 1593 року до Старокостянтинова прибули військові загони шляхти. Водночас Януш Острозький, син князя, сформував шляхетські загони у Галичині і навербував солдатів в Угорщині. Старий Острозький доручив синові вести боротьбу з Косинським. У документі, прийнятому Володимирським повітовим сеймом, йшлося «про велику небезпечність панства короля його милості від свавільства українського, від козаків», які зайняли «немало замків, міст і сіл українних ... братії нашой, шляхтичої оних крайов», що тепер козаки «з немалим войском з арматою, способом неприятельським юж до воєводства Волинського притегнулі, умисливши далей панства короля его милості пустошити».

Шляхта вирішила негайно вирушити проти повстанців.

Добре знаючи козацьку тактику, Костянтин Острозький розрахував, що в умовах лютих морозів селянсько-козацькі загони, погано озброєні й благенько одягнені, не зможуть чинити серйозного опору його війську.

Це ж саме розумів і Косинський. Зваживши обставини, він вирішив не приймати бою і відступити на Київщину, а звідти, якщо виникне потреба, і на Лівобережжя.

Спішно відійшовши до містечка П'ятки, неподалік Чуднова, де була краща позиція, повстанці заходилися будувати укріплення. Тут

23 січня 1593 року і настигли їх польські війська. Того ж дня відбулася перша кровопролитна битва. І хоча повстанці зуміли відстояти свої позиції і навіть відкинули шляхту, сили ворога збільшувались.

Уперті бої тривали цілий тиждень. В останній сутичці обидві сторони, виявивши обопільну стійкість, зазнали великих втрат, що й змусило Костянтина Острозького піти на переговори з повстанцями. До того ж на Україні з'явилася велика татарська орда, яка просувалася на Волинь, і шляхті, хоч-не-хоч, необхідно було терміново повертатись, щоб захистити свої маєтки. 31 січня 1593 року відбулися переговори. Основну роль в укладенні умови-угоди відіграли реєстрові козаки, які, власне, і наполягали на переговорах. Вони зобов'язувалися уточнити списки козацького війська, повернути у панські маєтки всіх повсталих селян та захоплену здобич і більше не піднімати повстання. Острозький домігся також обіцянки, що козаки усунуть Криштофа Косинського з гетьманства. Косинському ж нічого не лишалося, як погодитись на те.

Після підписання угоди, Косинський був відпущений з військом «на волю».

Повернувшись на Запоріжжя, козаки, однак, не виконали обіцянки щодо усунення Косинського, а навпаки, під його проводом розпочали підготовку до нового повстання проти шляхетського панування в Україні. Олександр Вишневецький, дізнавшись про те, писав королю, що цього разу Косинський настроєний куди більш серйозно, ніж раніше, і вже думає не про спустошення панських маєтностей, а про те, щоб «вивернути до грунту все пограниччя і нас усіх побити».

З усіх кінців України — з Полісся, Переяславщини, Брацлавщини, Київщини йшли і йшли на Запоріжжя люди, готові взяти участь у новому повстанні. Косинський озброює їх. Прагнучи заручитися підтримкою російського уряду, він звертається до царя по допомогу. Москва не полишає без уваги прохання запорожців, надіславши на Січ гроші й припаси. Водночас була видана спеціальна грамота, у якій цар вимагав від Косинського вирушити з козаками до Сіверського Дінця, щоб дати відсіч татарським ордам. Однак за тих умов, у яких перебували запорозькі козаки, здійснити це було неможливо.

Черкаський староста Олександр Вишневецький у листі до польного гетьмана С. Жолкевського повідомляв, що на Січі зібралося багато тисяч козаків, готових до нового повстання, що «К. Косинський… зі своїм військом готується… спустошити коронні землі…, дав присягу великому московському князеві перейти до нього на службу з усім своїм військом і віддав йому вже все пограниччя більш як на сто миль на тих кордонах; у листі своєму до них великий московський князь називає себе вже царем запорозьким, черкаським, низовським і послав на Запоріжжя сукно і гроші».

Те ж саме стверджував у листі до короля і Жолкевський, пишучи : «Косинський присягав з усім своїм військом великому князеві московському і віддав було вже під його владу все пограниччя більш як на сто миль».

Закінчивши підготовку, Косинський у травні 1593 року із військом вирушив на Черкаси.

По-різному висвітлюється в історичній літературі цей останній похід і остання битва Косинського. Дослідник В. Голобуцький на основі аналізу багатьох джерел пише, що Косинський виступив із Січі з двохтисячним військом, яке поділив на два загони: один плив Дніпром на човнах, а інший рухався пішим ходом. Біля Черкас вони зійшлися докупи й розпочали облогу міста. Замок, у якому засіли староста Олександр Вишневецький з військом і шляхтою, був оточений зусібіч й підданий обстрілу з суші і з Дніпра.

Поява під Черкасами запорожців надихала місцеве населення на нові виступи проти панства і закріпачення. Повстання поширювалося дедалі більше.

Щільне козацьке оточення, постійні обстріли змушували Вишневецького шукати якогось порятунку з того скрутного становища. Як і раніше, він вдається до хитрощів і підступництва. Розуміючи, що зараз найголовніше — обезглавити козаків і повстанців, посилає до Косинського людину з пропозицією про переговори, для чого запрошує його до себе. І Криштоф Косинський, взявши з собою загін у 150 найвідданіших козаків, прибув до Черкас.

Під час переговорів він був підступно убитий.

Польський хроніст Йоахім Бельський прямо вказує, що вбивцями були «слуги кн. Олександра Вишневецького».

Так закінчив своє життя й гетьманування один з перших ватажків перших народних повстань в Україні Криштоф Косинський. Однак з його смертю, як очікували польські магнати, повстання не вщухло, воно поширилося й далі. Козаки не зняли облоги з Черкас. Лише у серпні, після того, як Вишневецький дав їм гарантії на володіння майном і вільний перехід з Січі у міста і села Київського воєводства і навпаки, козаки полишили місто. Восени вони вирушили до Києва і обложили його, але напад татар на Запоріжжя змусив їх терміново повернутися до Січі.

Та це аніскільки не применшило настороженості панівної верхівки щодо намірів козаків та населення. С. Жолкевський писав до короля: «Така у них непокірність і сваволя, що вже ніяк не зважають ні на Бога, ні на короля, ні на що інше. Треба було б заздалегідь те зло відвернути, щоб з того чогось гіршого не сталося».

Відгомін славних діл козацького гетьмана ширився Україною. Козаки, покозачені селяни, населення міст готові були до нових виступів.

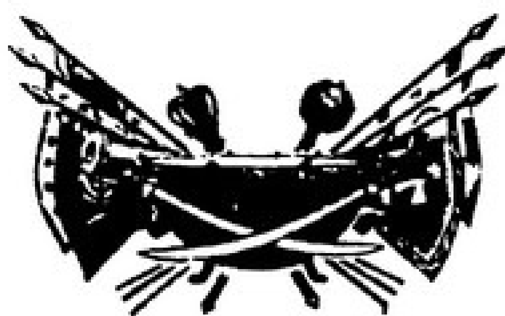

Северин Наливайко, Григорій Лобода, Матвій Шаула

У вітчизняній історичній літературі, присвяченій подіям, що відбувалися в Україні після придушення повстання під проводом гетьмана Косинського, як правило, головна увага приділяється опису повстання, керованого Северином Наливайком. І це цілком закономірно, адже як перше, так і друге повстання були зумовлені антифеодальним визвольним рухом в Україні і вперше переросли у серйозну загрозу польсько-шляхетському пануванню. Саме тому так одностайно виступила проти цих повстань шляхетська верхівка.

Однак, віддаючи належне Северину Наливайку, дослідники чомусь не помічали інших значущих постатей цього ж часу, таких, як гетьмани Григорій Лобода і Матвій Шаула. Та й навіть коли йшлося про самого Наливайка, слово гетьман до нього не вживалося. Ідеологи від історії вважали, що це принизить звання народного ватажка і відокремить його від народу...

Між тим, у численних літописах Наливайко обов'язково називається «гетьманом війська запорозького». Видатний знавець козацької старовини М. О. Максимович, перший ректор Київського університету, неодноразово у своїх працях підкреслював гетьманство Наливайка. Самійло Величко вказував, що «Наливайко був гетьманом козацьким».

Характеризуючи життя та діяльність Наливайка, Григорій Граб'янка свідчить: «Того ж року (1594 — *В. З.*) гетьман войська запорозького Наливайко, повоювавши Угри, прийшов на Україну і не обріте в живих Косинського, і, яко син православія, ненавидя нововявивщуюся унію, собра єще от низових козаков більше війська і пойде в Литву; і тамо зведше многіє брані, Слуцьк і Могилев спалил і многих ляхов побив. На нєго же гетьман коронний Жолкевський з військом польським прийшов на Україну і в року 1597 під Лубнами — містом на урочищі Солониці військо козацьке ізбив і самого гетьмана з полковниками Лободою і Мазепою живим до Варшави заведе, ідіже на мідяном волу єго ляхи сожгли і от тієї вини війна з ляхами зачалася».

Не все тут відзначається точністю, але в основному картина життя намальована вірно.

Перша згадка про виступи Северина Наливайка належить до 1593 року. Тоді він очолив на Південному Поділлі невеликий загін нереєстрових козаків і повсталих селян, що піднялися на боротьбу за справедливість і волю. Вони вірили своєму ватажку, знали — коли Северин наважився на таку справу, то іде заради них, заради людей, що терпіли довкола панський визиск і сваволля. Про це свідчило і все попереднє життя Наливайка.

Народився він десь на початку шістдесятих років XVI століття. Одні історики місцем народження називають Кам'янець-Подільський і зазначають, що батько його був чинбарем. Інші, також грунтуючись на документах, вважають, що народився Северин у Гусятині, де батько мав садибу з невеликою ділянкою і займався кушнірством. Очевидно, друга версія більш вірогідна, оскільки частіше вживається при описанні біографії Северина Наливайка.

Змужнівши в батьківській оселі і отримавши непогану освіту, Северин подався до міста Острог і деякий час жив у свого брата Дем'яна Наливайка. Описуючи зовнішність братів, сучасники одностайно свідчать, що обидва відзначалися статтю і красою, мали репутацію надзвичайно здібних людей. Дем'ян служив священиком у родинній церкві магната К. Острозького. Про меншого — Северина — згадуваний вже польський хроніст Мартин Бельський пише, що «була то особа красна, чоловік до того неабиякий — якби був на добре обернув те, що йому Бог дав; до того ж прегарний пушкар».

Звичайно, Бельський, як представник польської шляхти, по-своєму розумів дії Северина Наливайка. Ми ж вважаємо, що саме на добре обернув він те, чим нагородила його доля: і свої здібності, і велич душі, і біль за народне щастя.

Була у братів ще й сестра Ольга, але конкретних згадок про неї в історичних джерелах не залишилося.

Тут, у Острозі, Северин Наливайко за допомогою брата продовжив своє навчання. І якщо Дем'ян, насамперед, цікавився філософією, релігією і, очевидно, немалих у цьому досяг успіхів, адже посада священика у Острозі — тогочаснім центрі богослов'я і освіти в Україні — вже сама по собі свідчила про немалу освіченість, то Северин більше захоплювався військовою справою, історією козаччини. Втім, обидва вони відчували душу народу, вболівали за нього. В.Голобуцький у своїй книзі «Запорозьке козацтво» відзначає, що «важкий гніт, якому піддавався український народ, сповнював Наливайка почуттям ненависті до поневолювачів. Сильне враження справило на нього повстання 1591—1593 років. Наливайко був свідком поразки козаків під П'яткою і бачив криваву розправу панів з беззахисним мирним населенням». Повстання, як відомо, очолив Косинський, і Наливайко ставився до нього доброзичливо, хоча в історичних джерелах є згадка, що він начебто брав безпосередню участь разом з магнатом К. Острозьким у його придушенні. Так це чи не так — сказати важко. Хоча у війську Острозького козаком Наливайко був не останнім. Адже починаючи з юнацьких років, брав участь у відбитті татарських орд на Поділлі і Брацлав-

щині, ходив у походи проти турків і татар до Криму, Молдови, був з козаками на Чорному морі. Це загартувало його, збагатило досвідом як справжнього воїна. Та й, зрештою, не раз бував він на Січі, жив там, ділив з козаками їхню долю, переймався їх турботами.

Він не втрачав зв'язку з Січчю і тоді, коли почав служити ротмістром у військовому загоні К. Острозького. Охороняв маєток, супроводжував магната під час подорожей до Києва, Варшави, Кракова, при об'їзді його величезних володінь. Може саме ті об'їзди, під час яких доводилося бути свідком, а іноді, за наказом князя, і безпосереднім учасником екзекуцій над непокірними селянами і козаками-сіромами, остаточно переконали Наливайка, що місце його не у магнатській особистій охороні, а серед народу, за волю якого він має боротися.

Безпосереднім поштовхом до його рішучих виступів як народного ватажка став напад гайдуків магната Калиновського на батьківську садибу, яку вони безжально зруйнували, а батька за непокірність закатували до смерті.

Цей факт життя сім'ї Наливайків болюче відбився у свідомості простого люду і навіть знайшов втілення у народній пісні:

У Гусятині над річкою верба похилилась,
Під вербою вдова бідна плаче, зажурилась.
Мужа її, Наливайка, пани-ляхи вбили,
А нещасную хатину та й вогнем спалили.

Після того фатального нападу на садибу батька, Северин шукає справедливості у магната Острозького, але той не вважав за потрібне через дрібницю псувати стосунки з Калиновським. Судова ж влада, до якої також звернувся Наливайко, вимагала немалої плати, якої у нього не було.

У цей час у південних районах Поділля і Брацлавщини діяли кілька повсталих селянських і козацьких загонів. Подавшись у ці краї, Наливайко приєднується до одного з найбільших загонів і скоро стає його ватажком. Тепер здійснення помсти за батька стає

реальністю, і Северин готує напад на маєтки Калиновського. Згодом він писав з цього приводу королю: «Пан Калиновський батькові моєму, що був у мене один, без будь-якої причини поламав ребра, і таким катуванням батька мого світу позбавив. Не знаючи, як поскаржитись по закону за таку велику кривду, яка, як гадаю, не може бути більшою, і не маючи засобів на витрати, яких вимагає судочинство, я, як людина убога, вдався до того, на що здатний: помстився йому звичайнісіньким способом. І хоч він захопив всю мою землю, якої в мене було мало, і тепер володіє нею, я вже не хочу і не буду від нього домагатися того майна і ганятися за прибутками».

Наливайко обирає собі інший шлях: збирає озброєних людей, щоб разом з ними боротися за волю народу, захищати свій край від набігів кримчаків і турків.

Саме тоді козаки обирають гетьманом Григорія Лободу. Виходець з давнього козацького роду, що не відзначався багатством, він пройшов довгий шлях козацької реєстрової служби від козака до отамана, сотника і, нарешті, полковника. Вся його молодість минула на Січі. Разом з низовиками він брав участь у виступах проти татарських орд, ходив на море і виявив себе хоробрим і вмілим вояком. До того ж, як пише літописець, відзначався хитрістю, неабиякою фізичною силою, дотепністю, що немалою мірою сприяло його популярності серед козаків, як реєстрових, так і низових.

З часом Лобода набув чималого достатку. Володів на Київщині селом Сошники, де мав садибу, і навіть оженився на родичці багатого киянина Оборського.

Однак, незважаючи на все це, польська і українська шляхта не дуже жалувала нового гетьмана — виходця з низів козацтва, хоча і давнього. Це, очевидно, і зумовлювало його прихильність до козаччини. Він добре знав Северина Наливайка і поважав його розум, освіченість і хоробрість, вважав добрим політиком і організатором. І коли Наливайко в очікуванні набігу татарської орди восени 1594 року почав збирати під свою руку козаків і селян, Лобода готовий був приєднатися до нього.

Розуміючи, що для відсічі татарам, які на початку 1594 року

вдерлися до Подолії і Молдови, його сил буде замало, Наливайко звернувся до князя Острозького з пропозицією «зібрати по можливості більше товариство і вирушити з ним туди, де у цьому буде найбільша потреба». Ця потреба виникла насамперед у Молдові, де вже безчинствували турки. Острозький підтримав Наливайка. Він писав 5 лютого 1594 року князю Радзивіллу, що «козаки ідуть у Молдову на допомогу молдаванам і мултянам проти турків».

У вітчизняній історичній літературі існує версія, що то був задум Наливайка — не тільки перетнути шлях татарам в Україну, але й використати зібране військо, головним чином, проти гнобителів українського народу.

У квітні 1594 року Наливайко повідомив князя Острозького, що «по милості Божій товариства зібралося уже не мало, причому таких людей, які звикли офірувати не лише своїм часом, а й життям». Під рукою Наливайка вже було від двох до двох з половиною тисяч чоловік. Загін, як на той час, чималий. З ним можна було вже розпочинати дії.

Навесні 1594 року загін козацької голоти на чолі з Наливайком здобув місто Брацлав. У цьому йому допомогло міське населення.

А між тим, тільки-но з'явилася трава і коні могли пастися в полі, на Поділля прийшли татари.

З тими силами, які були у Наливайка, перетнути шлях кримчакам годі було й думати. Він звертається по допомогу до Григорія Лободи і той зразу ж відгукується. Уже в червні 1594 року вони разом вирушають до гирла Дніпра. Однак орда виявилася чималою, і щоб розгромити її навіть об'єднаних сил не вистачало. Та все ж пощипали вони кримчаків добряче. До того ж, дізнавшись про те, що назустріч татарській орді виступили повстанці, підтримані козаками, проти турецького панування піднялося населення Молдови і Валахії. Повстанці і козаки прийшли їм на поміч. Нападали на турецькі гарнізони, діяли активно і наполегливо і, зрештою, татар і турків охопила паніка, вони почали за-лишати фортеці, тікаючи в свої краї. Вже через кілька тижнів Наливайко і Лобода

повернулися в Україну з великою здобиччю, захопивши до 4000 коней і багато зброї.

Хоча це і не підтверджено повною мірою історичними джерелами, однак як Микола Маркевич, так і Дмитро Бантиш-Каменський у своїх працях з історії України свідчать, що у цей час Наливайка було обрано гетьманом, а польському королю надіслано листа, який вперше наводиться в «Історії Русів»: «Народ руський, поєднаний з князівством литовським, потім з королівством польським, ніколи не був завойований цими державами, не раболіпствував їм, але як союзний, єдиноплеменний, від одного коріння слов'янського який походить, добровільно возз'єднався в однакових і рівних з ними правах і засадах, договорами і пактами урочисто затверджених, у дотриманні яких клялися, при коронаціях своїх, перед Богом, який тримає в десниці своїй вселенну і її царів і царства, помазаники Божі, світлійші королі польські і Ваша Королівська величність. Народ цей у лихий час допомагав завжди Литві і Польщі, воїнство руське подивувало вселенну мужніми подвигами у бранях при обороні і захисті королівства, і хто з сусідніх держав устояв проти його? Подивись, найясніший король, у хроніки вітчизняні, вони повідають тобі славу нашу. Поспитай старців своїх, вони рікуть, скільки потоків крові пролито ратників руських за цілість держави польської, скільки тисяч воїнів полягло на ратних полях за вигоди її. Але ворог, що ненавидить добро, який вийшов з пекла, сколихнув святий спокій на спільну погибель, вельможі польські, ці магнати правління, завидуючи майну нашому, потом і кров'ю набутому, піджучені духовенством, яке встряває в усі справи мирські, до них неналежні, схилили тебе, нашого пана і батька милостивого, полишити нас вибору гетьмана, нахиляти посильним чином в унію. Але біди, які ми терпимо, не відсторонили нас від обов'язків, ми, обравши гетьмана за правами своїми, піддаємо його і самих себе під милостивий покров твій і просимо монаршого респекту і підтвердження прав наших і вибору, а ми завше готові проливати кров нашу за честь і славу Вашої Величності і всієї нації».

Прохання це лишилося без відповіді. Лише передані були на-

чебто королем сказані слова, щоб вели козаки себе з польським військом мирно і по-дружньому.

Наливайко збирається на Низ до запорожців, пропонуючи їм діяти спільно проти татар і турків. Ті, одначе, прийняти його відмовились, і на те була своя причина.

У цей час на Січі перебував австрійський дипломат Еріх Лясота, якого імператор Рудольф II послав, щоб запросити козаків для участі у війні проти турків. Посланець залишив після себе щоденник, який містить важливі відомості з історії Польщі, Молдови, України, опис життя Києва, Львова, Луцька, Прилук, Кам'янця, Проскурова та інших міст за період 1573—1594 років. У щоденнику поряд з широким описом життя й побуту козаків на Запорозькій Січі чи не вперше відмічено часті суперечності між запорозькою старшиною і рядовим козацтвом.

Так, Еріх Лясота відзначає, що запорожці дуже гнівалися на Северина Наливайка за те, що він брав участь у війську князя К. Острозького у битві проти повстанців під П'яткою. Посланці ж Наливайка заявили запорожцям, що він тоді перебував на службі у князя і інакше діяти не міг.

Що ж до Наливайка, то у листі до запорожців він називає себе їх найближчим другом і братом і на відзнаку прихильності пропонує 1500 коней із своїх трофеїв, яких нагально потребувало запорозьке військо. Наливайко просить запорозький круг вислухати його пояснення з приводу служби у магната і хоче особисто прибути на Запоріжжя. «Але через те,— пише Лясота,— що чесне лицарство підозрює його у ворожих намірах, то він хоче особисто з'явитися в їх коло, покласти серед нього свою шаблю і спробує виправдатися від обвинувачень, що падають на нього. Коли ж після того лицарське коло, як і раніш, визнає його неправим, то він сам звелить відрубати йому голову його власною шаблею. Але він сподівається, що козаки задовольняться його поясненнями, визнають їх ґрунтовними і назавжди вважатимуть його своїм другом і братом...».

Лясота не повідомляє, чим скінчилися переговори Наливайка

з запорожцями. Однак з цього часу ті подають всіляку допомогу повсталим народним масам, приєднуються до них.

На початку вересня татарські орди вдерлися через Буковину в галицькі землі і почали чинити лихо. Наливайко на чолі значного козацького загону кинувся на допомогу галичанам. Однак, хоча й татарву було відігнано, та немало загинуло козаків, як оповідали, до півтори тисячі. Наливайко у своїм листі до короля пише про це таким чином: «Не хотячи тратити час даремно і упускати нагоду знищити неприятеля, рушили ми під Кілію і, прибувши під Течиню, пішли штурмом; здобувши місто за Божою поміччю, вирізали ми немалу частину поганців, а частину забрали живцем. Спаливши місто, пробували ми здобути замок, але не могли здобути і тоді розпустили загони: обернули в нівець вогнем п'ятсот і кілька десят сіл, побили немало поганців, забрали ясиру 4000 турків, туркень, татарок. Але господар волоський дав 7000 людей своїх в поміч поганинові і нас гонив з своїми людьми аж до переправи, відгромив здобич на перевозі і побив декого з товаришів...» .

А тут ще польська шляхта, зібравшись у Брацлаві, вирішила й собі розправитися з наливайківцями, дії яких бунтували народ і виводили його з-під панської покори. Та повстанців вчасно попередили місцеві жителі.

У ніч на 16 жовтня 1594 року козаки разом з наливайківцями напали на місто Брацлав і перебили шляхту. Коронний гетьман Я. Замойський жалівся польському королю: «Люди свавільні — українське козацтво — на місто й замок наш Брацлавський напали, шляхту тамошню, яка тоді була на судовій сесії, під час нападу… розгромили, немало насильств і шкоди вчинили, книги земські і міські тамтешні попсували, а деякі забрали...». Ми ж зазначимо, що саме до тих книг записувалися усілякі стягнення, кабальні рішення, тому народ і знищував їх.

У цей час Наливайко дізнається про те, що волоський господар знову зійшовся з татарами і турками і підбиває їх до нового походу в Україну. Наливайко зв'язується з запорожцями, звертається до Григорія Лободи, в другій половині жовтня вони разом висту-

пають у похід. Доля цього разу сприяла козакам у їх боротьбі проти волоського господаря. «Ми відповіли йому на се, — пише Наливайко у своєму листі, — прирікли то йому явно в його землі й, сповнюючи свою обіцянку і рицарське слово, вийшовши звідти, з'єднали своє військо з Лободою і пішли разом на Волощину; там, з ласки Божої, в трьох місцях мавши з тим неприятелем битву, зазнав я великого щастя, в людях його причинив йому такі втрати, що він уже не міг більше поправитись і, кидаючи гармати, мусив шукати собі рятунку у втечі. А ми зі здобиччю, яку тоді здобули у неприятеля й занесли до Бара, і там не дали коням старітися, з огляду на листи від його цісарської милості, а також панів воєводів семигородського, мунтянського і волоського — не жаданіє тих християнських володарів, поїхали на поміч до неприятельських земель, як годилося людям рицарським».

Похід був вдалим. Він суттєво вплинув на відносини між Туреччиною і Польщею, підняв авторитет повстанців. Повернувшися з походу, Наливайко і Лобода зібрали у Барі раду керівників повстанських загонів, видали універсали, які закликали селян та міщан озброюватися й повставати проти магнатів. Наливайко і Лобода вирішили підняти повстання по всій Україні, щоб дощенту винищити на ній польсько-шляхетське панування.

Треба сказати, що Барський повіт відтоді став центром народного антикріпосницького повстання, яке охопило майже всю Україну. С. Жолкевський писав, що повстанці всюди захоплювали маєтки, вбивали шляхту і мали намір знищити королівську владу. Весною 1595 року в Україні діяло уже кілька десятків загонів, що нараховували близько дванадцяти тисяч чоловік. Полум'я повстання охопило Київщину, Переяславщину, Поділля, Волинь. Цьому значною мірою сприяло те, що польське військо у цей час перебувало в Молдові, де саме вирішувалася доля престолу. Польська шляхта намагалася посадити на молдавський трон свого ставленика Ієремію Могилу, але її інтереси зіткнулися з зазіханнями на цей край угорських та турецьких феодалів. Острозький, який очолював похід польської шляхти, запросив узяти в ньому участь Лободу, і той по-

годився. Та не погодились козаки, які змусили його йти до Черкас. Таким чином повстанське військо поділилося на дві частини. У той час, як одні на чолі з Лободою рушили до Черкас, інші, очолювані Наливайком, пішли на Полісся, де також розпалювалося повстання і потрібна була їхня поміч.

До цього Наливайко зі своїми загонами ходив походами на Семиграддя й Закарпаття, пройшовши через гори в Галичину. Полишивши цей край, наливайківці рушили на Поділля і Волинь і наприкінці жовтня 1595 року з'явилися біля Луцька.

Збереглося свідчення слуги луцького єпископа Кошинського, котрий перебував тоді у місті. Він повідомляє, що до Луцька прибуло понад тисячу козаків, які не визнавали ні короля, ні польських гетьманів, ні воєвод, ні старост. В районі Луцька діяли повстанські загони під проводом Ростопчі, Ганського, Заремби, Слуцького, Поплавського та ін. Злившися з повстанцями Наливайка, вони разом захопили місто. Після того Наливайко з загонами вирушив у Білорусь, також охоплену повстанням, і за допомогою селян здобув з боями Слуцьк, Бобруйськ та Могильов (на Дніпрі). На противагу Наливайкові його побратим Григорій Лобода діяв на Подніпров'ї в'яло і неохоче — більше уладнював власні сімейні справи, ніж вів боротьбу, а іноді й якшався з панами. Багатьом його соратникам це було не до вподоби. Відокремився й пішов до Наливайка отаман Матвій Шаула. Його приклад наслідував Федір Полоус, що воював спільно з Оришевським і під рукою якого було низове козацтво.

У Мінську в цей час зібралося велике шляхетське військо, готове вирушити на повстанців, але Наливайко ухилився від зустрічі з ним.

Проте в середині грудня 1595 року королівська кіннота таки настигла наливайківців. Після кількагодинного бою козаки зуміли відірватися від ворога і, утворивши рухомий табір, рушили на Бихов. В одному з листів магната Радзивілла йдеться про цей відступ: «Наливайко своє військо оточив табором і пішов з Могильова, жодної людини не випускає з табору для битви, в результаті чого наші не можуть йому нічого зробити, а він завдає нашим людям великих втрат».

Відірвавшись від королівських військ, Наливайко з загонами вирушив на Пінськ, а звідти на Волинь. В середині січня 1596 року він прибув до міста Острог. Сам зупинився у брата Дем'яна, а повстанці розташувалися в селах навколо міста.

Перебування Северина Наливайка в Острозі посилило антифеодальну боротьбу в краї, яка у цей час злилася з боротьбою проти католицької агресії. Ще в грудні 1595 року луцький єпископ Кирило Терлецький та володимирський єпископ Іпатій Потій поїхали до Рима, щоб домовитися з папою про унію між католицькою і православною церквами в Україні. Цьому всіляко сприяв і польський король, котрий прагнув шляхом покатоличення українського населення придушити його волелюбство й зміцнити панування шляхти.

Простий народ не сприймав унію, пов'язуючи свою боротьбу проти неї з антифеодальними виступами Наливайка.

Брат Северина Наливайка, Дем'ян, також був рішучим супротивником Кирила Терлецького в його уніатських підступах. Разом з втікачем від Терлецького Флоріаном Гедройтом, котрий очолював тисячний загін повстанців, вони приєдналися до Северина і почали діяти разом.

Стурбований розмахом повстанського руху, король Сигізмунд відкликав з Молдови війська на чолі з найкращим своїм полководцем гетьманом Жолкевським і кинув їх в Україну. Отримавши цю вістку, Наливайко вирушив з Волині на Брацлавщину, де сподівався збільшити свої сили, звернувшись до Лободи і Шаули по допомогу.

Не сидів без діла і Жолкевський. Оцінивши обстановку, він вирішив розправитися з наливайківцями, перетнувши їм шлях біля Синіх Вод, що близько уманських лісів. Втім, хитрому Наливайкові вдалося оминути польських жовнірів, які чисельно перевищували сили повстанців. Як і раніше, велику надію він покладав на Шаулу і Лободу. Однак якщо Шаула стрімко рухався на виручку товариша, то Лобода не дуже прагнув до цього. Повернувшись до Білої Церкви, він одержує листа від посланця Жолкевського з пропозицією відступитися від повстанців, залишити Київщину і йти на Запоріж-

жя. Дізнавшись про це, козаки хотіли розправитися з посланцем, та Лобода взяв його під захист і, хоча й без відповіді, але відпустив живим назад.

У двадцятих числах березня 1596 року до Трипілля, де перебував з козаками Лобода, підійшов з загоном Шаула. Козацькі сили двох проводирів об'єдналися в немалий загін, здатний нанести нищівну поразку королівському війську. Однак Лобода і тут не виявив рішучості. Обурені козаки полишили Лободу гетьманства, а на його місце обрали Шаулу. (Очевидно, те, що повстанці з селян вже обрали гетьманом Наливайка, ними до уваги не бралося.)

Упорядкувавши козацькі загони, Шаула мерщій вирушив на допомогу Наливайку, котрий просувався під Білу Церкву. Туди ж спішно йшов і Жолкевський, прагнучи не допустити об'єднання повстанських сил.

Глибокий сніг, що випав на той час, заважав швидкому просуванню як козацьких, так і польських військ. Проте, загін королівської піхоти, який вислав наперед під начальством князя К. Ружинського Жолкевський, швидше дістався Білої Церкви і захопив її. Шаула та Наливайко мусили розмістити військо табором під стінами фортеці. Дізнавшись, що Жолкевський у цей час перебуває за чотири милі від міста, вони вирішують розбити Ружинського до його підходу.

Залежно від джерел, що використовувалися дослідниками, бої під Білою Церквою описуються ними по-різному. Однак очевидним лишається те, що козацько-повстанські війська зуміли перехитрити Ружинського, виманили його з фортеці, проникли до неї і винищили весь гарнізон. А коли Ружинський повернувся до Білої Церкви, вони розгромили і його. Врятувалася лише невелика частина війська разом з князем.

Коли Жолкевський дістався-таки Білої Церкви, все було скінчено. Козаки, оцінивши свої сили, відійшли від міста і попрямували на Трипілля, яке ще перебувало в руках повстанців. Вони сподівалися, що Жолкевський не наважиться тут їх переслідувати.

Оточений возами у п'ять рядів, козацький табір просувався повільно. Поранені вояки, жінки і діти, котрі тікали разом з козака-

ми, рятуючись від кари шляхетського війська, вози з порохом, зброєю, продовольством — все це був немалий тягар для повстанців, позбутися якого вони, одначе, ніяк не могли.

Жолкевський наздогнав козацький табір 24 березня на відстані восьми миль від Білої Церкви, в урочищі Гострий Камінь. Бій був жорстокий і кровопролитний. Перемоги він не приніс ні тій, ані іншій стороні. Жолкевський, який втратив того дня чимало війська, щоб виправдати свою неспроможність, писав до польського короля, надмірно перебільшуючи майстерність і силу козаків: «Проти мене зібралося кільканадцять тисяч людей свавільних, народів розмаїтих, в ремеслі лицарському добре вправних і відважних».

Однак і козаки зазнали втрат чималих. Загинув їхній улюбленець полковник Сасько Федорович, ядром одірвало руку Шаулі, було поранено й Наливайка. Не мало було забито й поранено іншої старшини та козаків.

Вночі відбулася рада. І поранені Шаула з Наливайком, і гранично виснажений Лобода вирішили не випробувати марно долі і, поки є можливість, відірватись від Жолкевського і відійти за Дніпро. Замість важко пораненого Шаули обрали гетьманом (тепер уже козацьким складом) Наливайка.

Тієї ж ночі, полишивши позиції, рушили на Трипілля. Жолкевський цього разу не переслідував повстанців, а повернувся до Білої Церкви, де в очікуванні підмоги заходився упорядковувати свої пошарпані війська.

Скориставшись з цього, повстанці без перешкод подолали Дніпро й розташувалися табором, готові до подальшої боротьби. Однак час уже грав проти них. Діяльний Жолкевський таки надіслав королю реляцію з проханням про підмогу добірним військом та щоб сейм, який саме зібрався у Варшаві, прийняв найсуворіше рішення, аби розбити дощенту козаків. «Хай він нагадає шляхті, — писав Жолкевський, — що вона має чекати для себе, коли повстання не буде придушене... Вся Україна покозачилась. Скрізь повно зрадників і шпигунів козацьких. Справді, треба взятися до рішучих засобів щодо тієї України».

До нього спішно вислали необхідне військо. Але і з тим, яке мав, Жолкевський не сидів склавши руки. Насамперед він вирішив позбавити повстанців можливості будь-яких зносин з низовиками, а, отже, і надання їм підтримки. З цією метою він надсилає війська проти загону запорожців, які під проводом К. Кремпського поспішали Дніпром на допомогу повстанцям. Не цурався Жолкевський і переговорів з повстанським керівництвом, аби настроїти їх один проти одного. Словом, йому потрібно було виграти час.

А у таборі повстанців одностайності з приводу майбутніх дій не було. Більшість, особливо селяни з сім'ями, прагнули якнайшвидше дістатися російських кордонів, сподіваючись на порятунок і притулок. Інші не бажали лишати рідну землю, воліли йти у південні степи Переяславщини, а за необхідності навіть і далі, щоб продовжити боротьбу з магнатсько-шляхетським ярмом. З цими останніми поділяли свої плани Наливайко, Шаула, Кремпський, які до того ж були рішучими прихильниками союзу з Москвою. Багаті ж козаки, особливо реєстрові, до яких тяжів і Лобода, прагнули до перемир'я з польським командуванням і припинення боротьби. Лобода навіть розпочав відповідні переговори, направивши до Жолкевського сотника Козловського з листом, у якому пропонував припинити війну і укласти мир. Однак Жолкевський висунув свої умови: «Віддайте всю армату і знамена, які вам прислала чужа влада, віддайте Наливайка і інших зачинщиків». Козаки не погодились і почали відходити до Переяслава, залишивши для прикриття загін з 150 чоловік на чолі з Наливайком і Лободою. Лобода виявив бажання особисто переговорити з поляками. Він виплив на човні на середину Дніпра і став чекати. З протилежного боку до нього за вказівкою Жолкевського підплив брацлавський староста Ю. Струсь, з яким Лобода добре знався. Втім, так і не дійшовши згоди, вони роз'їхались. Після цього Наливайко і Лобода зібрали загін і також рушили до Переяслава. Ледве вони відійшли від Дніпра, як розпочали переправу поляки.

Ватажки повстанців добре розуміли, що стара зруйнована переяславська фортеця не захистить їх від шляхетського війська, і

тому вважали за краще рухатися вглиб Задніпров'я, сподіваючись, що Жолкевський не посміє йти за ними туди, так, як не пішов за Наливайком вглиб Уманьщини. З жінками й дітьми, з усім табором рушили вони на схід, на горішню Сулу, під Лубни. Це було 3 травня 1596 року. Наливайко і Лобода влаштували табір за всіма правилами козацького мистецтва. Його оточували чотири-п'ять рядів возів, пов'язаних між собою ланцюгами, що повільно, майже впритул один до одного просувалися у східному напрямку. На кожному возі було влаштовано спеціальні заслони, які захищали повстанців від пострілів і водночас давали змогу вести прицільну пальбу. Досвідчений гарматник, Наливайко розмістив їх таким чином, що звідкіля б не з'явився ворог, його зустрів би нищівний вогонь. Подібні табори вже давно застосовувалися козаками як засіб оборони проти турків, татар та інших навальників.

Так, пройшовши Яготин і Пирятин, козацькі загони дісталися Лубен і 15 травня 1596 року переправилися через річку Сулу. На все про все пішло чотирнадцять діб. За цей же час королівські війська поповнилися свіжими силами, подолали Дніпро і рушили за повстанцями. Оцінивши сили і можливості обох сторін, Жолкевський впевнився, що тепер може побороти і остаточно розгромити повстанців. Зайнявши Яготин, він пише королю: «Я переконаний, що для вашої королівської милості і Речі Посполитої дуже важливо, щоб це свавільство було знищене, і хоч з великими зусиллями й труднощами для війська доводиться рухатися через ті пустині й тяжкі переправи, я таки йду за ними... Прошу мені повірити, дуже завзялися ці свавільники. Неприємно й згадувати, до чого дійшло це свавільство, в яких виразах згадувало маєстат вашої королівської милості, які там замисли — розбити Краків, славну столицю вашої королівської милості, винищити шляхетський стан. І то певно, що дуже воно змоглося. Саме вчасно зволив ти, ваши королівська милість, наказати тому злу запобігти».

Намагаючись відсікти шляхи відступу повстанців за Сулу, куди Жолкевський все-таки не наважувався йти, побоюючись підмоги з

Низу, він посилає в обхід їм великий загін Струся, а сам вирішує розпочати нові переговори з Лободою.

У цей час повстанці підійшли до річки Солониці і в одному з її урочищ заходилися обладнувати укріплення. Оточені зусібіч, вони вирішили битися до останку. Табір розташували таким чином, щоб тил впритул примикав до правого берега Солониці, убезпечивши один бік від нападу. З трьох інших боків було встановлено кілька рядів козацьких возів, оточених валами і лінією шанців.

16 травня 1596 року поляки рушили у перший наступ. З цього часу на протязі двох тижнів приступи не припинялися. З обох боків гинули люди. У повстанців почався голод. Терпіли і королівські війська.

Стало очевидно, що подальша облога неможлива. До того ж у повстанському таборі почалися суперечки. Щоб поглибити їх, Жолкевський знову посилає до Лободи посланця з пропозицією видати Наливайка та інших проводирів повстання і здатися «на ласку короля».

Про це дізналися в таборі. Зібралась рада, під час якої між прихильниками Лободи і Наливайка спалахнула сварка. Лободу звинуватили в зраді. Той з обуренням відмовився. Тоді на нього напали і тут же зопалу відрубали голову. Реєстровики принишкли, але затаїли на нереєстровиків люту злобу. Останні ж, звинувативши Наливайка у тому, що завів повстанців у прірву, скинули його з гетьманства і обрали свого ватажка — Криштофа Кремпського.

Але це мало допомогло. Серед повстанців знову почалися суперечки. До того ж Жолкевський постійно засилав своїх людей з пропозицією видати керівників в обмін на зняття облоги. Дехто з козаків уже похитнувся... Тоді Наливайко зі своїм загоном вирішив пробитися через військові заслони, та це йому не вдалося. Очевидець пише: «Цілий тиждень вони не злізали з коней, день і ніч стерегли рух ворогів, а між тим, бачачи, що з тими силами, які були у наявності, здобути табір неможливо, Жолкевський послав у Київ за гарматами. 4 червня привезли з Києва великі гармати і поставили на високих курганах, зроблених для цього з боку табору, а на другій

стороні стояли польові гармати. Дві доби палили з гармат безперервно в табір; ядра вбивали козацьких жінок і дітей на очах у чоловіків і батьків; такі видовиська гірше від голоду віднімали і хоробрість і міцність духу. На додаток козакам важко було виходити: не стало у них ні води, ні трави коням.

Після жахливих двох днів, протягом яких у козацькому таборі було вбито до двохсот чоловік, козаки захвилювалися. Вранці, на зорці, 7 червня вони зібралися на раду, волаючи, що їм усім приходить остання година, згодились віддати полякам Наливайка та інших начальників, аби лише поляки випустили решту на волю. Наливайко зібрав своїх прибічників і хотів утекти, але вискочити було неможливо. Цілий день вирував табір, доки, нарешті, до вечора зробилася міжусобиця. Наливайко відстрілювався від своїх побратимів, захищаючи життя. Шум досяг до поляків. Дізнавшись, у чому справа, пішли на приступ... раптом козаки дають знати, що все буде, як вони хочуть. Наливайка осилили, схопили і привели зв'язаним до Жолкевського...».

Разом з Наливайком було зраджено і його найближчих соратників — Шаулу і Шостака, кількох інших старших.

8 червня 1596 року повстанці, повіривши Жолкевському, припинили опір і вийшли з окопів, та на них раптово напали жовніри і почалося жорстоке знищення беззбройних, знесилених людей. М. Бельський писав, що «протягом милі чи більше труп лежав на трупі, бо всього у таборі з черню і з жінками їх було до десяти тисяч».

Однак більш ніж півтори тисячам козаків на чолі з Кремпським вдалося пробитися через ряди польського війська і відійти на Запоріжжя. Взятих у полон повстанських ватажків відвезли до Варшави і одразу ж стратили. Наливайка протримали у в'язниці близько року. Над ним страшенно знущалися, безперервно піддавали катуванню, пекли розжареним залізом, тримали на холоді, не давали їсти і спати. Це тривало аж до відкриття сейму. Про його страту історичні джерела розповідають по-різному. Бельський у своїй хрониці свідчить, що йому відрубали голову, а потім четвертували тіло «і рознесли члени на показ і поругання». Інший сучасник подій, Ян-

чинський, розповідає, що Наливайка посадили верхи на розжареного залізного коня і увінчали розжареним залізним обручем. Свідчать і таке, що начебто його помістили у мідного бика, якого розжарювали вогнем, і чутно було крик Наливайка, потім полум'я охопило всю постать повстанського ватажка.

Але як би не писали про цю смерть, по всьому видно, що вигадала Наливайкові шляхта кару якнайжорстокішу, щоб знали інші, що на них чекає, якщо наважаться піднятися проти своїх володарів.

Подавивши повстання Наливайка, польський уряд посилив репресії проти козаків. 1 вересня 1597 року було видано королівський універсал, за яким ліквідувалося козацьке самоуправління і, найголовніше, передбачалися суворі заходи проти втечі козаків і селян на Низ. Закріпачення селян в Україні набирало дедалі жорстокіших форм.

Будучи першим широким спільним виступом селянства, козацтва і міських низів, повстання під проводом Северина Наливайка було важливою віхою в історії українського народу. Героїчний образ Наливайка став улюбленим серед трудящого люду, який складав про нього пісні і думи, йому присвячував вірші поет-декабрист К. Рилєєв, неодноразово згадував про нього як козацького ватажка Т.Шевченко.

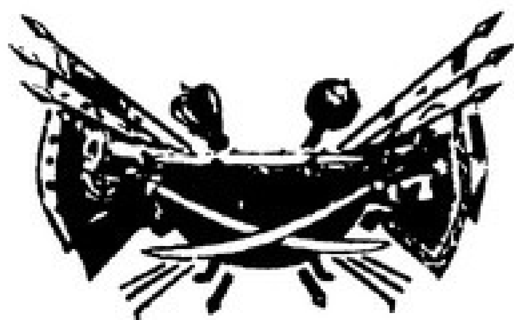

Тихон Байбуза, Самійло Кішка, Гаврило Крутневич

На відміну від Самійла Кішки, прізвище якого полишилося в історичній пам'яті українського народу завдяки широко відомій народній думі, про Тихона Байбузу та Гаврила Крутневича, які також жили і діяли наприкінці XVI століття, відомо небагато. Можливо, певну роль тут відіграла та обставина, що, хоча й були вони козацькими гетьманами, але залишалися осторонь власне козацьких інтересів, а може те виною, що не вчинили за свого гетьманування нічого такого, за що народ мав би завдячувати їм і полишити в своїй пам'яті.

Справді, коли після розгрому повстанців під Солоницею шляхетський уряд ще більше посилив утиски проти козаків та простого люду і знову постало питання — чи варто продовжувати боротьбу, — лише Запорозька Січ стояла твердо на тому, щоб не коритися шляхетському сваволлю. Вона ставала оплотом боротьби проти дальшого поширення ненависної унії, що була укладена у Бресті у жовтні 1596 року і мала на меті покрити чорним крилом католицизму всю Україну та її православний люд.

1 вересня 1596 року король видав уже згадуваний універсал, у якому суворо наказував старостам і державцям, урядникам і всій шляхті, міщанам Київського, Волинського і Брацлавського воєводств найсуворіше розправлятися з «козацьким своєвольством», не допускати до об'єднання козаків і населення «в купи» і нещадно роз-

ганяти їх: аби «таковых із найменшої купи, хо.ъ би їх до одного п'ять або шість чоловіка без служби прилучилося...». Одних слід було арештувати і кидати у в'язниці при замках, інших — «гультяїв», «лозних», «без служби будучих», котрі учинили якісь «збродні» — ловити і карати смертю. А проти тих, які йшли в «дикі поля» і «на Запороги» «ставати кінно і збройно як проти неприятелів…»

У цей час на Запоріжжі кошовим був Федір Полоус. Не зумівши допомогти повстанцям під Солоницею, він повернувся із своїми козацькими побратимами на Низ, куди стікалися незадоволені з усієї України. Вони підтримували Полоуса в його походах проти татар і турків, готові були знову піднятися проти шляхетського панування.

Однак були й такі, що прийшли на Низ, «аби встановити між запорожцями спокій». Вони дотримувалися іншої політики — не дратувати уряд різними свавільствами, не сердити його, а слухатись, і це, мовляв, принесе більше користі народу і, зокрема, козацтву.

Перші, то були «наливайківці», прихильники Полоуса, другі — «статечні», які прагнули примирення з польським урядом, добивалися королівських привілеїв.

Гетьманував тоді Тихон Байбуза, представник заможного старшинського роду. Батько його, Михайло Грибунович Байбуза, володів великими маєтностями — спадщиною по князях Глинських. Але їх забрав староста черкаський Олександр Вишневецький. Натомість він виклопотав Байбузам «королівське надання на поріччі Псла».

Тихін Байбуза і його прибічники— «байбузівці», як їх називали на Низу, на відміну від «полоусівців» прагнули всіляко довести королю свою лояльність. І коли в червні 1596 року татари вирушили на Угорщину і Польщу, Байбуза зібрав козацьке низове військо і рушив проти них.

Дорогою між «байбузівцями» і «полоусівцями» спалахнула сварка, і Полоус із своїми козаками попрямував на Білгород. Зруйнувавши і пограбувавши місто, запорожці повернули на Січ, де знову обрали отаманом Полоуса.

Між тим, похід Байбузи складався невдало. Намагаючись якнайшвидше вийти на Волощину, козаки під його проводом рушили на Брацлав і Немирів, але шлях їм заступили війська молдавського

воєводи. Козаки мусили змінити напрям і йти до Дністра, на Ягорлик. Але й тут волоське військо відбило їх. Довелося повертати назад; одні, на чолі з Байбузою — на Запоріжжя, інші — на Київщину.

Зустрівши на Січі «полоусівців», Байбуза мало не зчинив бійку, намагаючись вигнати їх геть, щоб самому залишитися повновладним господарем. І це йому вдалося, бо саме в цей час більша частина низовців на чолі з Полоусом рушила до Чорного моря.

Тихон Байбуза у своїй реляції так описує ці події (звісно, виставляючи себе якнайліпше): «Довідавшися, що цар кримський рушив на Угорщину, ми, свідомі того, що ми люди рицарські, і не бажаючи лежати на однім місці, рішилися постаратися, скільки буде змоги, заступити тому ворогу дорогу десь в тім місці і погромити для прислуги королеві й Речі Посполитій, і пристали на се всі одностайно, спеціально отамани. Вигреблись ми на волость, тримаючися міст королівських, ішли, не чинячи кривд. Але декотрі товариші, побачивши, що ми заховуємося скромно, а їм не позволяємо ніякого своєвольства, повтікали з нашого війська і, утікши на Дніпро, прийшли на кіш, нами полишений, вибрали собі старшим Полоуса, позабирали і пограбили наші човни, наші борошна, нашу казну, прислану нам від великого князя. Починивши нам сі шкоди, пішли своїм полком на море і там взяли турецьке містечко. А ми, не мігши догнати царя і війська його, вернулися від Дністра, пильнуючи того, щоб не порушити покою Речі Посполитої і не ввести посла королівського в огуду у цісаря турецького. Вернулися на свої звичні місця, а побачивши розграбленим все, що лишили на кошу своїм, обрушилися ми на тих, що військо наше зраджують і видають під лицем неприятеля. Скарали ми кількох бунтівників, дійсно найголовніших, що ще за давніх часів людей підбунтовували йти на волость, а самі ховалися. Інші повтікали, а повтікавши, злучилися з Полоусом проти нас».

Очевидно, реляція ця була адресована князю Кирику Ружинському, а той добре знав, що і сам Байбуза не безгрішний, не один шляхетський маєток був пограбований його козаками.

Боротьба «полоусівців» з «байбузівцями» тривала і ставала дедалі жорстокішою. У вересні 1598 року Байбуза писав коронному гетьману Жолкевському, що винуваті у тому запорожці, колишні прихильники Наливайка. Ці бунтівники, за його словами, «давно

заслужили такої ж участі, як Наливайко та інші, бо були помічниками тих».

Дії Байбузи не були підтримані низовим козацтвом, і він, відчуваючи, що ось-ось втратить гетьманство, звертається до Ружинського з проханням, щоб король дав їм нового гетьмана і щоб всі гармати і гаківниці були негайно вивезені з Запоріжжя, де їх можуть використати низовики.

Та, очевидно, урядові була на руку ця братовбивча війна, і він вирішив не втручатися в козацькі справи. «Нехай ліпше вони самі з собою погризуться, на майбутнє, може, буде ліпша служба від них королю і Речі Посполитій». Ці слова Ружинського, які він висловив кам'янецькому старості Жолкевському, якнайкраще характеризують позицію урядової шляхти щодо низової козаччини.

Проте, тільки-но в козаках виникала нагальна потреба, як уряд одразу ж згадував про них. Так, у 1600 році, коли мултянський воєвода Михайло захотів скинути з молдавського престолу польського ставленика Ієремія Могилу, налякані поляки направили до Молдови військо на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським. На той час старшим реєстрових козаків був Самійло Кішка, який щойно вирвався з турецької неволі і, шанований козаками, обраний гетьманом.

Виходець з української шляхти, він, однак, з юнацтва пов'язав свою долю з козацтвом і його лицарством. Свого часу без нього не обходився жодний морський похід запорожців на султанську Туреччину. Під час одного з таких походів туркам, котрі спеціально полювали на Кішку, вдалося схопити сміливця. Двадцять п'ять років перебував він у полоні, прикутий до галери, і всі двадцять п'ять років не полишала його мрія про визволення, про рідну Вітчизну. Нарешті, у 1599 році, коли турецька галера, на якій був прикутий бранець, підійшла до міста Гезлева (нині м. Євпаторія), Кішці посміхнулася доля: він підняв галерників на повстання, невільники перебили яничарів і повернулися в Україну.

Ця подія оспівана в широко відомій думі. В ній Самійло Кішка виступає як представник народу, що викриває зрадливу козацьку старшину.

Народ опоетизовує і возвеличує свого героя, який, потрапивши

у неволю, гордо заявляє, що за «віру християнську» готовий скласти голову, і не діждуться во-роги, щоб він «віру християнську під ноги топтав». Кішка хитрощами споює турецького прислужника Бутурлака, забирає у нього ключі від кайданів і роздає невільникам, наказуючи:

Ви, братці, самі себе отмикайте,
Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
Брязку не учиняйте,
Полуночної години дожидайте.

А коли настала нічна пізня пора, Кішка закликає до розправи над ворогами і особисто керує повстанням:

Сам між козаків устав,
Кайдани із ніг, із рук у Чорне море пороняв,
У галеру входжає, козаків пробуджає,
Шаблі булатнії на вибір вибирає...

Козаки понищили ворогів і повернулися на Січ, де Самійла Кішку зустріли такими словами:

Не загинув єси у неволі —
Не загинеш і з нами, козаками, на волі...

Обраний гетьманом, Кішка прагне організувати військо, гідне козацької минулої слави і свого народу. І коли польський король Сигізмунд III повелів Жолкевському набрати в похід реєстрових козаків і крім них ще скільки можливо «охочих», щоб рушити до Молдови, Самійло Кішка, порадившись з отаманством, висловив згоду. Але Кішка не був би Кішкою, якби у цій ситуації не побачив можливості здобути хоч якусь користь для козаччини. Він намовив реєстрову старшину, аби та за свою участь у поході висунула вимогу про повернення привілеїв, «які мали предки наші, живучи на цих місцях» і які були відмінені після повстання 1594—1596 років. Тобто – одержання права на володіння землями і майном, вилучення з-під юрис-

дикції королівських урядників реєстру, видача реєстровому козацькому війську платні, яку затримав уряд та ін.

Для з'ясування усіх цих питань король послав в Україну Станіслава Сераковського. Направив свого представника і гетьман Замойський. Це був колишній козацький гетьман Оришевський, який і залишився з козаками аж до їхнього походу. Козаки у свою чергу послали до короля своїх представників — Радкевича і Оноприя.

Очевидно, посольство мало успіх, бо, зрештою, 16 липня 1600 року козацьке військо під началом Самійла Кішки вирушило з Запоріжжя. 1 серпня Кішка писав до Жолкевського: «Ідучи водою вгору і маючи противні вітри, як прийшли до порогів, то ледве не на кожнім тягнули морські човни берегом через скали по двісті, по триста чоловік, взявшися за линви; декому добре падав і кривавий піт з чола — все то приймали на себе, аби тільки догодити волі й наказу його королівської милості та здобути ласку пана свого короля і вашу. Від дати того листа в неділю будемо, певно, в Каневі, там мусимо зостатися з тиждень, коли зійдуться всі з пограничних міст. Дальша дорога теж мусить забрати часу, яко людям пішим, хоч будуть поспішати і вдень і вночі, беручи підводи де можна; а з Канева до Кам'янця 50 миль!».

Козаки, не дуже покладаючись на запевнення короля, направили до нього нове посольство у складі Якуба Осовського, Ждана Серафимовича та Петра Одинця. І знову король запевнив їх, що зробить для козаків все від нього залежне, тільки-но розпочнеться сейм. Доручив виплатити 7 тисяч злотих (упоминок), а старостам надіслав листа, шоб з козаками поводилися не як з «ворогами держави, а її служебниками».

Між тим ситуація в Молдові вимагала від козаків термінової допомоги полякам. І Самійло Кішка робив все для цього. Козацькі загони прибули, коли Замойський готувався до рішучої битви з Михайлом. І коли вона почалася, запорожці діяли зі всією своєю міццю і військовою майстерністю. Це, по суті, й зумовило розгром Михайла. Цього не міг не відзначити і сам Замойський, котрий свідчить: «Не мало в тім (перемозі над Михайлом — *В. З.*) прислужилася й низова козаччина: вона офірувалася вибити молдавське військо з

його позицій, оборонених водою й лісом, і діп'яла того; під ворожою стрільбою, гарматною й рушничною, брела болотом і водою вище як до пояса і, ударивши з польською піхотою на ворожі позиції, вибила звідти молдаван».

І в усіх тих вилазках і сутичках попереду виступав Самійло Кішка. Певно, що і сам він, і козацтво, яке він очолював, набули у цій битві великого авторитету, бо коли постала нагальна потреба негайно повертатися до Польщі у зв'язку із шведськими справами, Замойський звернувся до Кішки з пропозицією йти разом. І якщо в молдавських подіях брало участь понад чотири тисячі козаків, то тепер Замойський хотів їх мати не менш як шість тисяч.

Восени 1600 року лівонський кордон перейшли війська старого регента короля, який скинув з шведського престолу Жигмонта і, захопивши Естонію, йшов по землі польської Лівонії, здобуваючи один замок за іншим. Його необхідно було зупинити. Погодившись взяти участь у цій справі, Кішка знову поставив питання про козацькі привілеї. Сейм, скликаний наприкінці січня 1601 року, частково задовольнив їх. Це була неабияка заслуга козацького гетьмана.

Два роки тривала Лівонська війна, і два роки безперервно брали в ній участь козаки. Раніше їм не доводилося воювати в таких важких умовах. Прибули в Лівонію взимку. Край був дощенту зруйнований і спустошений — ніде заховатися від страшного холоду, ніде здобути хоч якогось провіанту для людей і коней. Кішка писав до Замойського: «Земля замерзла, куренів будувати не можна, коням теж дуже зле, посилали ми своїх товаришів, розвідуючи про живність — нема ніякої живності, і дерев нема — хіба де хата одна або дві, а й то рища плетена; нам в такий порожній край йти нема по що — до решти коней потратимо». До того ж козаки не отримали обіцяної платні, вони обдерлися й зголодалися. На раді Кішка ледве умовив козаків «не рушити з цієї землі», а воювати далі, пообіцявши, що платня буде надіслана. Але минав 1601-й рік, а козацтво дістало лише половину платні.

Немало загинуло в цій війні запорозького воїнства. У січні 1602 року загинув, як писали тоді, «кулею ззаду», і гетьман. Однак, як і в

Молдові, незважаючи на зубожіння і холод, козаки своїм героїзмом і майстерністю зробили немалий внесок у перемогу польських військ.

Самійло Кішка всім життям показав, яким має бути справжній патріот своєї Вітчизни, свого народу. Саме тому увійшов він до нашої історії як народний герой.

На цьому трагічному переломі століть залишилося і ім'я Гаврила Крутневича, який обирався гетьманом двічі. Уперше, на короткий час, у 1601 році, коли козаки, посварившись з Кішкою під час молдавського походу, тимчасово позбавили його булави і віддали її Крутневичу, і вдруге у 1603 році, після загибелі Самійла Кішки — коли козаки повернулися до Києва. Гетьманство його, що тривало кілька років, не позначилося якимись героїчними справами. Правда, 1603 року козаки здійснили великий морський похід і розгромили чимало турецьких міст на Чорному морі. Та, очевидно, сам Крутневич був до цього непричетний, бо спокійно справляв своє гетьманство в Україні. Втім, спокій цей був відносний. Насувалися нові події, у яких діючими особами виступала нова плеяда гетьманів, і серед них з особливою граничністю вирізнялася така непересічна історична постать як Петро Конашевич-Сагайдачний.

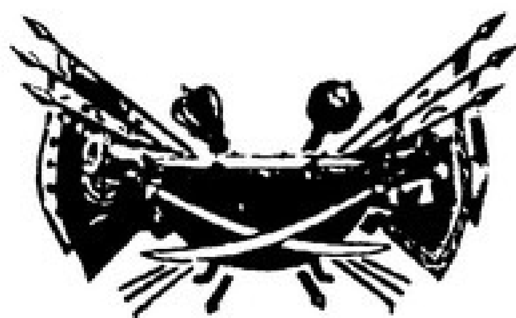

Петро Конашевич-Сагайдачний, Яцко Бородавка

Мало не кожному українцю з дитинства відома ця пісня. З покоління в покоління несе вона образ народних героїв, які над усе цінують волю, незалежність, товариство, і все життя яких присвячене боротьбі за рідний край. Це пісня про гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного* та його побратима Михайла Дорошенка— «Ой на горі та женці жнуть».

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою,
Яром-долиною
Козаки йдуть.

Гей, долиною,
Гей, широкою,
Козаки йдуть.

* Яків Собеський — польський мемуарист, учасник Хотинської війни, у своєму творі «Діаріуш Хотинського походу» вважає, що Петро Конашевич «отримав від козаків прізвище Сагайдачного внаслідок носимого ним лука», яким він виключно майстерно володів.

Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорізьке,
Хорошенько.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Хорошенько.
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний.

Не всі дослідники нашої історії вважають, що пісня присвячена саме тому Сагайдачному, адже порівняла вона в часі гетьманування двох людей — Петра Сагайдачного —у 1616—1622 роках і Михайла Дорошенка у 1625—1628 роках (про нього мова попереду). Але це не означає, що народ, таким чином, протиставляв їх. За часів гетьманування Сагайдачного Дорошенко був полковником і виявив себе великим прихильником політики Сагайдачного. Не раз вони разом водили козацькі полки на ворога. А коли Сагайдачного полишали гетьманства, то саме Дорошенко очолював козаків. Про один з таких походів і йдеться у пісні.

Політику Сагайдачного Дорошенко здійснював і після його смерті, коли сам став гетьманом.

Правда, народна традиція, зосередивши увагу на Сагайдачному, полишила в тіні іншу історичну постать — гетьмана Яцка (Неродича) Бородавку, який гетьманував поряд з Сагайдачним у 1618—1621 роках і був чи не найпершим гетьманом, обраним з низового козацтва. І хоча постаті ці в історії непомірні, але долі їхні настільки тісно переплелися між собою, що писати про кожного окремо було б неправомірно.

Перший – Сагайдачний – залишив по собі славу видатного поборника української культури, непересічного військового, громадського діяча, з яким пов'язаний переломний момент в історії України; другий — Бородавка — відомий як його протиставленик, теж обранець низового козацтва, чиї прагнення він втілював у більшості своїх вчинків і дій.

Про дитячі та юнацькі роки Сагайдачного не збереглося відомостей. Польський хроніст Іоахім Єрлич у своєму «Літописі або хроніці різних справ і подій» під 1620 роком, говорячи про сейм, що відбувався у Варшаві з приводу Хотинської війни, пише, що над Запорозьким Військом, котре мало воювати на боці Польщі проти турків, була поставлена гетьманом «людина у військовій справі досвідчена, знавець великий і добрий, Петро Конашевич-Сагайдачний, на якого багато покладалось у раді, який був не простого роду, але шляхтич з Самбора, який всі ті воєнні тяготи ніс на собі, а також і у всьому давав поради, і як він радив, на те погоджувались їх милість пани гетьмани і королевич його милість».

Про початкові роки біографії Сагайдачного свідчить посмертний панегирик, складений на його похорони ректором братської школи Касієм Саковичем.

Уродился он в краях Подгорских Премысских,
Выхован в вере церкви всходней з лет детинских,
Шел потом до Острога для наук уцтивых,
Которые там квитли, за блегочестивых
Княжат, которые ся в науках кохали,
На школы маєтностей много фундовали:
Абы ся млодь в науках уцтивых увечна,
Церкви и ты ж отчизне пожиточна была...
Там теды Конашевич час не малый живши,
И наук в письма нашом словенском навыкши
Потоме видячи ся быть способным до мензства,
Шел до запорожского славного рицерства...

З наведеного твору видно, що Сагайдачний походив з Самбірського повіту. Батько його — Конон, або ж Конаш, був дрібним українським шляхтичем. Сьогодні ми можемо назвати навіть точне місце народження Сагайдачного — село Кульчиці на Львівщині, хоча рік, у який він побачив світ, і до сьогодні не відомий. Касій Сакович у своєму «Вірші на жалосний погреб козацького гетьмана Петра Сагайдачного» писав, що Петро тривалий час навчався в Острозькій школі, яку сучасники називали «академією». Заснована

близько 1576 року князем К.Острозьким, видатним українським культурним діячем і ревним захисником православ'я, ця греко-слов'яно-латинська колегія набула слави школи вищого рівня, осередку культури та освіти в Україні. Сакович зазначав, що замолоду Сагайдачний брав участь у війнах Молдавській і Лівонській, кінець яких припадав на 1583 і 1600 роки. То ж, коли прибув він на Запоріжжя, літ йому було вже немало. Правда, перед цим Сагайдачний перебував у Києві і деякий час був навіть приватним учителем у міського судді Яна Аксака (Герба Акшак).

Навчаючись, Сагайдачний не міг не знати таких діячів Острозької школи, як Герасим Смотрицький, письменник і просвітитель, перший ректор школи і автор друкованих книг «Ключ царства небесного» і «Календар римски новы»; Іван Федоров, котрий заснував тут друкарню і видав «Буквар», «Новий завіт з псалтирем», «Острозьку біблію». У школі викладали Дем'ян Наливайко, брат Северина, філософ і церковно-громадський діяч, письменник і видавець, Василь Суразький, Кипріян, Мартин Броневський, які утворили антиуніатський літературно-науковий гурток, де народилася «Грамматика славянского языка» — перший у Східній Європі друкований підручник граматики і логіки.

Під впливом таких освічених учителів Сагайдачний і написав своє «Пояснення про унію», яке канцлер Лев Сапега назвав «предрагоцінним твором». Сагайдачний писав: «Мають отці єзуїти і все духовенство римського костьолу і без нас, православних, кого до унії навертати, іменно ті народи, котрі не вірять в Ісуса Христа, а ми, православні, обійдемося без унії». Звичайно, це могло бути написане лише після проголошення у 1596 році тієї самої унії. На жаль, твір не зберігся повністю. Та вже зазначене засвідчує неабияку освіту Сагайдачного, його антиуніатські переконання.

Від природи допитливий і кмітливий, Сагайдачний ще у школі дійшов висновку про необхідність боротьби за волю і культурний поступ свого народу, проніс їх через усе життя, втілюючи у ділах. Він один з перших козацьких гетьманів пізнав ціну розуму, знань, культури, ціну миру. І може тому у всіх його вчинках ми вбачаємо розважливу поміркованість і статечність, які, однак, тісно поєднува-

лися з залізною непохитністю, непорушною переконаністю, особливо коли йому доводилося вдаватися до воєнних дій.

Історик Д. Бантиш-Каменський, характеризуючи Сагайдачного, писав, що це була людина «низька за походженням, але велика духом, розуму надзвичайного, хоробрий, бадьорий, проворний, малоречивий, ворог розкоші, вдачі жорстокої, несамовитої, який проливав кров за найменший злочин, непомірний у чуттєвих насолодах, які прискорили його смерть. Він зброєю своєю завдав страху і спустошень у всіх майже турецьких і татарських містах, які у Чорного моря лежали, переслідував турків навіть до самого Стамбула, перемогами своїми озброїв поляків проти себе і Порту Оттоманську проти Польщі».

Йому вторує М. Максимович, видатний історик, філолог і фольклорист, котрий доклав чимало зусиль до відтворення правдивого життєпису Сагайдачного. Він називає його хоробрим мужем, який «в ряду козацьких гетьманів безсумнівно є первенствуюча особа після Богдана Хмельницького і за своїм характером не менш його привабливий в історії. Коли переможна сила Богданова була меч, який визволив Україну від польського гніту, то могутня непоборна мужність Сагайдачного служила охоронним щитом православної Київської Русі у ту печальну, важку годину, яка постигла її після утрати відважного Наливайка. Ця втрата не могла не вплинути на Сагайдачного. Може, тому в його діях і вчинках щодо стосунків з польською шляхтою і королем ми бачимо більше поміркованості і розважливості, ніж у його попередників. І добивався він своєї мети більше розумом, ніж шаблею. Але і її не цурався. Це могли б засвідчити гетьмани – і Тихон Байбуза, і Гаврило Крутневич, і, особливо, Самійло Кішка, у походах якого він брав безпосередню участь. При них він і досяг такої видної серед козацтва посади, як генеральний обозний, у віданні якого була вся артилерія, зброя і засоби пересування козацького війська».

Наведені характеристики є результатом дослідницької роботи істориків. Але ось спогади сучасника, котрий не раз спілкувався з Сагайдачним, добре знав його і залишив свідчення, особливо для нас важливі і цікаві. Тому, незважаючи на обсяг, дозволю собі їх процитувати. В «Діаріуші Хотинського походу» Яків Собеський пише:

«Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мудрості і зрілих суджень у справах, меткий у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простий чоловік, втім в очах пізнішого потомства він гідний стати в рівень з найславетнішими людьми свого часу у Польщі. Багато разів здійснював він морські походи на човнах на чолі запорозького війська, і завжди доля сприяла йому: він завжди повертався вкритий славою. Воював він переможно з татарами на полях перекопських та в Криму і заразом захопив стада на великих пасовиськах і відібрав у татар, які поверталися, награбовану на Русі здобич. Якось Конашевич спішно і з великою тривогою для неприятеля з'єднався з Владиславом, котрий прагнув силою зброї утвердити свої права на московський престол: віддалені країни бачили його переможне знамено, вогнем і мечем спустошив він неприятельські землі і, уславившись під Єльцем, Соком, Ливнами і Калугою укріпленими фортецями, розніс страх свого імені по усій Московії. Волаючий під ударами неприятель бачив, як переходили до козацьких рук золоті судини і дорогоцінні багатства, як полонені різного віку, статі і стану йшли за його колісницею. Так само і морські походи прославили ім'я Конашевича; йому дуже щасливо вдавалися піратські наскоки; береги європейської і азіатської Турції і сусідній Константинополь були свідками його перемог. Під час описуваного нами Хотинського походу слава його імені з кожним днем зростала серед турків. Одне слово, це була людина смілива розумом, яка шукала небезпек, нехтувала життям, перша у нападі, а у відступах остання; рука його ніколи не давала промаху, він був пильним у таборі, не любив розбещеності і жодною мірою не був відданий п'янству, яке було у звичці серед козаків. Одначе у нього була слабинка, саме надмірна жадоба любовних втіх, які прискорили його смерть.

Чи був він тверезий, чи ні, у розмові завжди висловлювався обережно, помірковано і обдумано. У силу свого службового становища завжди вірний королю і Речі Посполитій, він бував суворим у ділі придушення козацьких свавільств, нерідко навіть не задумуючись смертю за найменші провинності; свої недолюблювали його за це і неодноразово вже волею більшості він мало не був полишений верховного керівництва Запорозьким Військом. Фанатично ревний послідовник православного обряду, він був заклятим ворогом

тих, хто переходив у лоно римської церкви; се давало привід до самої його смерті підозріло ставитися до його прихильності до Речі Посполитої...».

Це свідчення, як і висновки перших дослідників життя Сагайдачного, неначе освітлюють долю гетьмана тим живим світлом, без якого було б неможливо зрозуміти мотиви вчинків Сагайдачного, його переконань і уподобань у складному вирі того часу.

Важко сказати, коли Сагайдачного було обрано гетьманом уперше. «Історія Русів» твердить, що це трапилося 1598 року. «У продовження на Малоросію польських гонінь, полки малоросійські одні пішли у послушання коронного гетьмана, а інші, погодившись з козаками запорозькими, у 1598 році обрали собі гетьманом обозного генерального Петра Конашевича-Сагайдачного, і він перший почав писатися гетьманом Запорозьким, а по ньому і всі бувші гетьмани в титулах своїх прибавляти войско Запорозьке почали... та й саме військо Малоросійське часто Запорозьким військом називалось...». Документи, які підтверджували б це свідчення, не збереглися. Однак відомо, що уже 1600 року Сагайдачний подався на запороги і разом із запорозькими козаками, кошовим над якими був Григорій Ізопович, здійснив морські походи проти татар і турків. Ці походи принесли йому славу воєначальника. Принаймні, у 1606 році, як зазначає Граб'янка, він ходив під Кафу (Феодосію) вже як гетьман запорозький, а ще до того здійснив похід на Варну.

Напад на Варну був абсолютно раптовим. Жителі міста навіть не встигли організувати опір. Козакам дісталася багата здобич.

Цей похід додав нової слави Сагайдачному, остаточно утвердивши його як справжнього проводиря козаків у їх боротьбі проти турків і татар. Після цих походів, як зазначає історик В. Антонович, «ім'я Сагайдачного набуло по всій Південній Русі повагу і авторитет, якими до цього часу не користувався жоден з вождів козацьких».

Похід на Кафу також відрізнявся зухвалістю та стрімкістю дій. Відомо, що Кафа була головним невільницьким ринком у Криму, і потрібно було організувати напад таким чином, щоб не дати туркам можливості приховати чи вивезти з міста невільників, організувати опір. Сагайдачний блискуче вирішив це завдання. Весь турецький

флот був спалений, приступом здобута фортеця, звільнені чисельні бранці-християни і серед них багато українців, які влилися до козацького війська.

В «Історії Русів» говориться, що далі «гетьман, пройшовши горами до міста Козлова, вчинив з його передмістями те ж, що і Кафи, а жителі, заховавшись в замок, просили рятунку і випустили всіх полонених з великими дарами гетьману, який, закінчивши так щасливо свою експедицію, повернувся з полоненими і великою здобиччю у свої кордони».

Наступного року ординці на чолі з Сафат-Гіреєм, зібравши чималі сили, вторглися в Україну і залили її кров'ю. Були пограбовані Київське, Брацлавське і Руське воєводства. Напад був настільки стрімкий, що козаки навіть не встигли помститися — грабіжники, забравши десятки тисяч бранців, були вже в Криму. Після цього запорожці кілька разів нападали на турецькі міста чорноморського узбережжя, не даючи спокою татарським та турецьким навальникам.

Звісно, не всі козацькі походи закінчувалися вдало. Але такі, як похід на Перекоп та до гирла Дунаю, увійшли до історії, додали нової слави як козакам, так і Сагайдачному. 1606 року козаки, як зазначає у своїх листах Жолкевський, «дивною хитрістю здобули, розграбили й спалили» Перекоп. А у 1609 році на 16 чайках, допливши до гирла Дунаю, спалили и пограбували придунайські міста Ізмаїл, Кілію та Білгород на Дністрі. Однак турки, дізнавшись про напад, виступили всією своєю силою, і козаки змушені були відійти без здобичі.

Очевидно, було б невірно, говорячи про походи Сагайдачного, його воєнні перемоги, відривати їх від тогочасного суспільно-політичного життя в Україні, розглядати без урахування складних стосунків між Польщею, Росією і Туреччиною, що були зав'язані у міцний вузол. Слід зауважити, що на них немало впливало і козацтво.

Головне ж те, що з козаками та Запорозькою Січчю найтісніше пов'язані народні виступи, які охопили в цей час українські землі. Наростав новий вибух. Селяни й міська голота розправлялися з поневолювачами, оголошували себе козаками і запроваджували козацькі порядки. Це було так зване «покозачення» — одна з найбільш поширених форм антифеодальної боротьби у першій чверті XVII

століття. Селяни й міська біднота, приваблені козацькими привілеями — правом на землю, свободою від кріпосництва, особливим правовим статусом, оголошували себе козаками, займали цілі райони і встановлювали свою владу на основі самоврядування. Вказуючи на загрозу покозачення в Україні, князь Ярема Острозький закликав суворо карати селян, котрі приєднуються до козаків: «Тільки б хлопи ваші до козаків не приставали і до них себе не зараховували». 1611 року уряд Речі Посполитої видав спеціальну постанову «Про сваволю українську», за якою місцевим властям наказувалося рішуче розправлятися з тими, хто приставав до козаків. Незважаючи на це, більшість з покозачених йшли на Запоріжжя. Але їм потрібні були зброя та порох. Їх скуповували де тільки було можливо. Чимало зброї постачав і такий відомий авантюрист, як Дмитро Самозванець, котрий всіляко прагнув схилити козацтво на свій бік. Як відомо, у цей час король Сигізмунд III, польсько-шляхетські магнати разом з Ватіканом, здійснюючи агресивну політику проти Росії, використали підставну особу — біглого диякона Чудова монастиря у Москві Григорія Отреп'єва. У 1601 році він з'явився у Польщі під ім'ям Димитрія, сина Івана Грозного. Під виглядом «допомоги» законному царю, за якого польська верхівка видала Лжедмитрія I, король сподівався заволодіти російським престолом. Прийнявши таємно католицтво, Лжедмитрій I зобов'язався після оцаріння передати Польщі Сіверську та Смоленську землі, міста Псков, Новгород, взяти участь у антитурецькому поході, запровадити в Росії католицтво. А поки що він активно шукав собі прибічників і в Польщі, і в Литві. Навіть приїздив на Січ. Прагнучи втягнути запорожців у свою авантюру, Лжедмитрій просить їх «насадити його ва Путивлі», який був найбільшим містом Сіверської землі, обіцяючи щедрі нагороди. І треба сказати, що Січ таки допомогла Отреп'єву встановити зв'язки з братніми донськими козаками.

Восени 1603 року посли Лжедмитрія I відвідали Роздори на Дону. «Царевич» обіцяв донцям волю і ті, з огляду на його чудодійний порятунок, негайно відгукнулися на обіцянку: «Мы, холопы твои, подданные государя прирожденного, все радуемся такому долгожданному утешению».

Отреп'єву вдалося у 1604 році з польсько-литовськими загона-

ми перейти кордон і «засісти на царському стільці» під ім'ям Дмитра Івановича.

Однак немалу допомогу українські козаки надали у цей час і повстанню, яке очолив Іван Болотников. Заклики колишнього холопа знайшли відгук у серцях не лише російських, а й українських селян і городян, у козаків Запоріжжя, з якими Болотников був у дружбі. Правда, зараз важко сказати, як ставився до Болотникова та його повстання особисто Сагайдачний, але, як свідчить сучасник, "из порогов черкасы» у рядах повстанців «воювали немало». Відомості про участь запорозьких козаків у загонах Івана Болотникова містяться також у грамоті митрополита Філарета від 19 жовтня 1607 року та у листах російського царя і польського короля.

Не відбилося в історії і ставлення Сагайдачного до іншого «претендента» на російський престол — Лжедмитрія II. Відомо лише, що коли магнати, збираючи військо до нового походу на Москву, намагалися залучити реєстрових козаків, Сагайдачний волів залишитися на Січі й ходити в походи проти турків і татар. Козаки-реєстровці, однак, перебували у військах магнатів Вишневецького, Тишкевича, Ружинського, Зборовського, Сапеги, які воювали разом з Лжедмитрієм II під орудою Жолкевського.

Невдовзі січовики з якихось причин полишають Сагайдачного гетьманства і він приїздить до Києва. Можливо, саме на цей час припадає його одруження з київською міщанкою Анастасією з родини Повченських і закладення у місті свого двору. Та, очевидно, і це не прив'язало Сагайдачного до сім'ї *.

Тим часом в Україні знову піднявся народ, посилилося покозачення. Загони запорозьких козаків вийшли «на волость» і разом з

---

* Щодо стосунків Сагайдачного з дружиною і до сьогодні лишається багато нез'ясованого, але, певно, були вони не дуже дружніми. Про це свідчить хоча б той факт, що перед смертю, як зазначає Самійло Величко, гетьман «распорядил имение свое на церкви, на шпиталь, на школы и монастырь, кроме жены своей». Та й вона, видно, не жалувала чоловіка, бо у вдовах не засиділась і вже 1624 року вийшла заміж за шляхтича Івана Піончина. У тому ж році, 31 липня, вона із своїми гайдуками напала на помістя Федора Даровського у селі Вирва і вчинила чималий розбій, який був оцінений у 7087 злотих. Даровський подав до суду, і київський суд визнав її винною. Зухвала жінка на це не дуже зважила і ухилилася від сплати збитків. Тоді її було присуджено до баниції (полишення прав, вигнання).

місцевими селянами громили маєтки феодалів. Король та його урядовці вживають ряд заходів для припинення народних виступів. У 1613 році сейм приймає рішення «Про комісію з козаками», яке забороняло самовільне покозачення населення. До складу королівської комісії увійшли найбільші магнати Речі Посполитої: князь Януш Острозький, коронний гетьман Станіслав Жолкевський, князь Януш Заславський, генерал Валентой, Олександр Калиновський. За велінням короля комісари у супроводі карального війська вирушили в Україну. Очолив військо гетьман С. Жолкевський.

Прибувши наприкінці 1614 року під Житомир, Жолкевський запросив до себе козацьких старшин на переговори. Другого дня вони дісталися польського табору. Хитрий гетьман знав, що зі старшинами швидко знайде спільну мову. І не помилився. Вже до вечора 15 жовтня ті підписали запропонований їм договір, хоча, як писав Жолкевський, «від товариства свого ніяких повноважень не мали». Документ цей, складений самим Жолкевським, обумовлював лише обов'язки козаків і не містив жодної згадки про їхні права. Козакам заборонялося здійснювати походи на Чорне море, вести війни з сусідніми державами, приписувалося обов'язкове підкорення старостам і власникам маєтків. І хоча це був чи не перший випадок, коли з козаками, як з рівними, шляхта мусила укладати угоду, незадоволених договором було багато. Вони вирішили навіть надіслати до Варшави своїх послів. Та король і не думав щось міняти у договорі, навпаки, видав універсал, яким підтверджувалися статті Житомирського договору, та ще й настрахав козаків карою за непокору.

Сагайдачний також був незадоволений як самим договором, так і тими, хто його підписав. На прохання січового товариства напривесні 1615 року він повертається на Січ.

За його відсутності на Запоріжжі трапилася прикра пригода.

Січовики вирішили самі зібратися і вийти в море на бусурманів. Та, на біду, здійнялася страшенна буря. Козацькі чайки порозкидало по всьому морю, багато людей потонуло, чимало порозбивалося об скелі. Ті ж, що залишилися в живих, потрапили до рук турків. Треба було їх визволяти.

Сагайдачний діяв рішуче. Спорядивши сорок чайок і дві тисячі козаків, він переплив з ними Чорне море і несподівано з'явився біля

міста Трапезунд. До цього, як пише тогочасний турецький історик Наїма, «ні від кого іншого досі, ані від козаків не було тут тривоги і небезпеки відколи турки опанували Малу Азію». Розгромивши Трапезунд, запорожці рушили вздовж узбережжя, захоплюючи здобич і визволяючи з неволі товаришів.

Того ж року близько чотирьох тисяч козаків на вісімдесяти човнах-байдаках перепливли Чорне море, захопили Сіноп, знищили його гарнізон, спалили флот. Провідниками козаків були втікачі з Туреччини. Той же Наїма з цього приводу оповідає: «Напали на фортецю Сіноп, розташовану на березі Анатолійським, і ... здобувши тутешній старовинний замок, вирізали залогу, пограбували і спустошили будинки мусульманські і під кінець спалили ціле місто так, що той прегарний і чудовий осідок обернувся на сумну пустелю». Крім того, козаки знищили турецький арсенал, спалили кораблі, галери, визволили невільників.

Гніву султана не було меж. Зопалу він наказав повісити великого візира — першого міністра Насуха-пашу. Його дружині і доньці ледь вдалося випросити помилування.

Проти козаків були вислані великі військові сили на чолі з Ахмет-пашею, а з Царгорода (Константинополя) вирушили кораблі під командуванням Алі-паші. Однак Сагайдачний і цього разу залишився вірним своєму правилу: готуючись до нападу, не забувати про розвідку. Вона і повідомила його завчасно про небезпеку. Тоді Сагайдачний розділив своє військо на дві частини. Одна рушила в обхід і вийшла на схід від Дніпрового гирла, але наштовхнулася на татарську засідку, у сутичці втратила багато людей і значну кількість здобичі. Лише небагатьом пощастило пробитися до Запоріжжя. Інша частина козаків пішла боєм через Очаківський лиман. І їм вдалося пробитися на Низ, хоча були і тут чималі втрати, а двадцятеро козаків потрапили до турецького полону. Їх відправили до Царгорода, а потім віддали жителям Трапезунда на розправу.

Невдовзі Сагайдачний зібрався у новий похід. Дізнавшись про це, султан пригрозив польському королю, що коли той не відверне небезпеку, то він збере військо і сам знищить Січ і міста українські. Не полишить і Польщі. Це була серйозна загроза, та Сагайдачний жодною мірою не зважив на неї, твердо вирішивши, як казали запо-

рожці, на цей раз «обкурити мушкетним димом самий Царгород».

Підготовку здійснювали грунтовно. Турки помітили їх лише тоді, коли запорозькі чайки вже дісталися Босфору.

Швидко зійшовши на берег біля Царгорода між Мізевною і Архіокою, приміськими портами, козаки напали на них і, взявши здобич, спалили. Сучасники розповідають, що султан Осман, який саме був на ловах, навіть бачив із свого покою дим від козацького вогню. Страшенно розлютившись, він наказав негайно знищити нападників. Проти козаків було вислано галери, однак, поки їх споряджали, запорожці, взявши здобич, встигли відплисти у море. Через кілька днів турецький флот таки наздогнав їх біля гирла Дунаю. Майже цілий день козаки, налігши на весла, втікали від турецьких кораблів на північ, а коли настав вечір і на море впали сутінки, вони повернули свої чайки на турецькі галери і, стрімко оточивши їх, напали. Одні закидали на галери залізні гаки з линвами і, видершись на корабель, заходилися нищити екіпажі, інші, приставши до галер, прорубували в них дірки і ті швидко тонули, а ще інші обмазували кораблі дьогтем запалювали. Загасити вогонь практично було неможливо.

До ранку турецький флот був розгромлений. Лише кільком галерам вдалося вирватися з того пекла, що влаштував Сагайдачний. Решту галер козаки пригнали до Очакова, і тут, на очах у міської залоги турків, вони були спалені для остраху. У полон був захоплений сам турецький адмірал. Важко поранений, він невдовзі помер.

Не забули козаки і про яничарів — майже всіх їх покидали в море. Коли підійшли до Очакова, напали на околиці, захопили багато худоби. Штурмували і сам замок, але Сагайдачний не схотів витрачати сили для його здобуття. Треба було швидше повертатися додому.

Сагайдачний був задоволений походом, та й козацтво, переконавшись у неабиякій військовій вдачі свого гетьмана, віддавало йому належну шану.

Постійні походи, тривога, небезпека... Здавалося б, вони цілком мали полонити Сагайдачного, заволодіти всіма його помислами. Та це було не так. Хоча військова справа й захоплювала гетьмана, але найзаповітнішою його мрією було просвітити народ України, при--вернути до наук, до вершин культури. Зі скорботою переживав він

занепад, після смерті у 1608 році князя Василя Костянтиновича Острозького, вогнища культури в Острозі, наступ католицтва в Україні. Турбувала його і боротьба за вакантні єпископські кафедри, що зав'язалася. Під унію забиралися всі маєтки православних церков. При цьому вважалося, що уніатами ставало все духовенство єпископата і всі віруючі.

Сталося так, що невдовзі чи не єдиним оплотом православ'я в Україні лишилася Києво-Печерська лавра. Архімандрит Єлисей Плетенецький, людина величезної культури, активний церковний і громадський діяч, був непримиренним противником уніатства і з неослабною енергією відстоював православ'я. Після занепаду Острозької школи, Плетенецький прагне перетворити Києво-Печерську лавру на осередок української культури і освіти. По смерті єпископа Гедеона Балабана він купує його стретинську друкарню, перевозить до лаври і розширює. Засновує при монастирі вчений гурток, членами якого стали Копистенський, Тарас Земка, Павло Беринда, Лаврентій Зизаній, а згодом і Іов Борецький, котрий після ректорства у Львівській братській школі відкрив у Києві парафіяльну школу.

У цей час Сагайдачний знову залишає Запоріжжя і прибуває до Києва, де зустрічається з Єлисеєм Плетенецьким, Іовою Борецьким та іншими своїми приятелями.

Це були відомі церковні і культурні діячі, однодумці Сагайдачного у його піклуваннях про майбутнє України, про визволення її народу «від підданства і ярма рабського» чи, як зазначає Сакович, «вольності набути». Сагайдачний поставив собі за мету перетворити козацьку вольницю на регулярне військо, з яким би мусили рахуватись як вороги, так і ті, хто, перебуваючи з козаками у добрих стосунках, щомиті був готовий до нападу. Щоб загартувати і згуртувати таке військо, потрібні були і морські походи, і битви...

Ось і зараз, зустрівшись, друзі вирішили розпочати з конкретного, найбільш наболілого. Щоб об'єднати прагнення православних, спрямувати їх проти полонізації і наступу католицизму, замислили створити братство на зразок львівського, а при ньому школу, друкарню. Разом почали й згуртовувати київських міщан та всіх, кому була небайдужа доля батьківщини, майбутнє дітей. Приклад у цьому показала вдова мозирського маршалка Стефана Лозки Галшка

(Лизавета) Гульвичівна, яка відписала усі свої маєтки Братському монастирю. Саме тут у 1616 році було утворене Київське святе Михайлівське (Богоявленське) братство зі школою. Першим її ректором став Іов Борецький. Справа була надзвичайно важливою, кожен розумів це і віддавався їй до останку.

Велику протидію створенню братства чинили уніати на чолі з митрополитом Іпатієм Потієм. Мабуть, в Україні не було більш відданого ревнителя унії, ніж він. Для насадження її канонів Потій не знав меж ні в жорстокості, ні в настійності. В перших же кроках братства він побачив величезну загрозу своїй діяльності, тому виступив проти нього рішуче й безоглядно. Про це свідчить список настанов, складений у 1618 році київським уніатським єпископом В. Руцьким щодо впровадження унії в Києві. В ньому, зокрема, відзначається, що «великою перешкодою унії в Києві є нове братство, засноване схизматиками три роки тому в Києві без привілею його милості короля, де вони збираються та радяться. Наслідком цього було з самого початку те, що втопили митрополичого офіціала, потім викрали слугу з грошима, який збирав подвійний побір, вивели його в дике поле й прикували до гармати; також тепер викрали й невідомо куди діли попа-уніата, який був лише один. Якщо те братство не буде зліквідоване, то важко думати про щось добре...».

Звісно, такі дії не були властиві для братства, що піклувалося, насамперед, про духовне відродження нації, та, очевидно, і вони мали місце у боротьбі з настирливістю уніатів. Дійсно, коли до Києва приїхав емісар митрополита Іпатія Потія Антоній Грекович і намагався силою захопити й навернути до уніатства монастир Михайла Золотоверхого, козаки Сагайдачного піймали його і «там же проти Видубицького (монастиря – *В. З.*) під лід підсадили води пити».

Сагайдачний як ніхто інший добре розумів небезпеку, яку становили уніати для братства. І щоб зміцнити його силу та підняти авторитет серед народу, записався до братства з усім козацьким військом. Козаки передали братству чималі кошти. Значну підтримку надавав Сагайдачний і Львівському братству.

Підтримка братств, братських шкіл в Україні стала частиною життя і діяльності Сагайдачного. І коли згодом іноземні гості, відвідуючи Україну, у захваті писали, що тут «дітей більше, ніж тра-

ви, і всі вміють читати, навіть сироти», то у цьому був немалий внесок і гетьмана.

Однак не полишав він і справу оборони України. Саме у цей час кримчаки з намовлення турків вирішили помститися козакам за їх останній похід. Невдовзі ціла орда насунула в Україну, вийшла до Поділля, а звідти на Волинь, сіючи смерть і спустошення. Не маючи війська, щоб протистояти татарам, гетьман Жолкевський звернувся по допомогу до короля, а той у свою чергу видав універсал, приписуючи місцевій шляхті підніматися на татар і самотужки захищати себе. Та заклики короля лишилися без відповіді. Очевидець писав, що татарські орди почуваються безкарно, «по лікоть миючи руки в нашій крові, пустосачи все вогнем, а ніде і на очі не побачивши проти неї зброї».

Хан надіслав до сейму 1616 року листа, у якому похвалявся, що зруйнував 200 міст і укріплень, що кожному татаринові дісталося по сім, по вісім, по десять невільників, а числа худоби ніхто, крім аллаха, не знає. Глумлячись над Сигізмундом III, він писав: «Воювати держави — то спадщина, переказана нам батьками, а вам куди братися до війни. То не ваше діло… Не відаємо, чи то діялося за вашою згодою, чи за радою і справою князя Януша Острозького, але знайте, що ми доходили до самого Камінця, і на майбутнє, що зможемо за божою поміччю, то не забаримося того вчинити, а ви то вдячно приймайте».

Не відаємо, як сприйняв це бахвальство польський король, одначе ніяких дій проти хана він не вчинив. А тут ще турецькі посли, що прибули до Варшави, зажадали від короля грошей на утримання військ та будівництво укріплень проти козаків. Діставши відмову, вони пригрозили нападом. На початку 1616 року проти козаків все ж таки було відправлено турецький флот під командуванням Алі-паші, а через кілька місяців — і майже десятитисячне військо на чолі з Іскандер-пашою.

Кораблі Алі-паші дійшли до Дніпрового лиману. Сагайдачний, добре поінформований про шлях Алі-паші, вирішив саме тут влаштувати йому зустріч. Та таку, що турецьку армаду за кілька годин було розбито дощенту, а сам Алі-паша ледь врятувався втечею. Козакам дісталося 15 галер і до сотні човнів. Натхнені перемогою,

вони після цього напали на Кримське узбережжя, здобули й спалили Кафу, визволили багато невільників.

Похід Іскандер-паші закінчився більш вдало. Перед виходом на Поділля, Жолкевський уклав з ним угоду і зобов'язався сам угамувати козаків. Та доки збирався, козаки вже виступили у новий похід. І тоді турки вирішили, щоб то не було, остаточно розправитися з Сагайдачним. Проти нього рушив увесь турецький флот і одразу ж попрямував до Очакова, щоб тут, у найбільш вигідному місці, перестріти запорожців. Про це дізнався Сагайдачний. Уникаючи бою з турецьким флотом, він пішов на Босфор, спустошив його, а потім, оминаючи Очаків, попрямував до Азовського моря, звідти через річки Молочну і Конку переправив чайки на Кінські Води й вийшов до Великого Лугу.

А в цей час Ібрагім-паша, котрий за наказом султана мав стерегти козаків і не зумів цього здійснити, щоб виправдати себе перед володарем, піднявся на сандалах та човнах Дніпром аж до Січі і зруйнував її. Наскільки ж страшенно треба було боятися свого султана, щоб відважитися на такий відчайдушний крок — дійти до серця Запоріжжя! Втім, можливо, тут відіграло роль інше — Ібрагім-паша дізнався, що на Січі майже нікого не було. Цієї пізньої осінньої пори багато козаків пішло зимувати в Україну, частина вирушила з Сагайдачним, лише невеличкий гарнізон у кілька сотен козаків намагався вчинити опір нападникам. Та оборонити Січ вони не могли. І ті, хто не загинув у першій сутичці, змушені були ховатися у плавнях.

Щодо обставин повернення Ібрагіма-паші до Царгорода і його тріумфального звіту перед султаном — у дослідників єдиної версії немає. Одні свідчать, що, взявши кілька малих козацьких гармат і з десяток човнів, він таки потішив султана цими «трофеями». Інші ж пишуть, що, побоюючись зустрічатися з Сагайдачним на Дніпрі, Ібрагім-паша вирішив йти до Очакова через Крим, але біля Великого Лугу натрапив на запорожців, що саме поверталися додому. Оточені зусібіч, турки всі до одного разом з Ібрагімом-пашою були понищені в жорстокій сутичці.

Сагайдачний, повернувшись на Січ, яка тоді перебувала на Базавлуцькому острові, і побачивши, що вона дощенту зруйнована,

вирішив не витрачати сили на її відбудову, тим більше, що Січ однак була тіснувата для дедалі зростаючого козацтва. Порадившись з козаками, він піднявся до острова Хортиці, де і став кошем. На ру--їнах колишньої фортеці, побудованої ще гетьманом Байдою Вишневецьким, швидко звели курені, обладнали укріплення. А у гарному дубовому гаю, що розкинувся на березі Дніпра проти Хортиці, збудували хату для Сагайдачного. Після цього ще довго зберігалися тут назви: гай Сагайдачного, урочище Сагайдачного. А величезний камінь, схожий на турецьку софу, назвали навіть ліжком Сагайдачного. То все народна шана, людська вдячність.

Успіхи, здобуті Сагайдачним у боротьбі з татарами і турками, ще більше піднесли його авторитет, утвердили Запоріжжя як центр демократії і свободи, що впливав на соціально-політичне життя України. А воно ускладнювалося.

В Україну .знову налагодився йти Іскандер-паша з п'ятидесятитисячним військом. Сили були нерівні, коронний гетьман Жолкевський попросив у паші переговорів. 13 вересня під Яругою над Дністром була укладена угода з Туреччиною, першим пунктом якої значило--ся: «Щоб козацька вольниця не виходила з Дніпра на Чорне море, і в державах, перебуваючих під владою найсвітлішого султана, ніякої шкоди не чинила, і взагалі яким завгодно способом була приборкана, щоб ні ми, ні козаки ніяких кривд не чинили і флотові султана не доводилося б у майбутньому виходити в Чорне море. Інакше ми обіцяємо і беремо на себе покарати як війська, так і козаків».

І знищували, і карали. Але марно. Цей період Жолкевський назвав «часом козацьким». Уряд вимагав негайних дій, і коронний гетьман зібрав чимале військо. Втім, як і раніше, він добре бачив, що за допомогою лише війська не вдасться угамувати народне повстання. Тим більше, що до повстанців приєдналися реєстрові козаки. На їх бік став і Сагайдачний з старшиною, який прагнув використати становище, що склалося, в інтересах українського народу і, зокрема, козацтва.

На той час авторитет Сагайдачного зріс настільки, що саме до нього зверталася шляхта, коли їй потрібно було врегулювати взаємовідносини з реєстровим козацтвом.

Влітку 1617 року до гетьмана звернувся і Жолкевський, маю-

чи на меті домовитися з реєстровою козацькою старшиною, аби та вгамувала повстанців і відвернула їх від зіткнення з польським військом.

Спочатку, після укладення угоди з турками, Жолкевський думав задушити повстання в Україні силою. Він писав: «Буду старатися задушити сваволю, скільки вистачить сил, вона страшна для Речі Посполитої». Та побачивши справжні масштаби повстання, вирішив вдатися до переговорів. Жолкевський писав королю: «Назбиралося того гультяйства так, що трудно дістати хлопа-найманця; все, що живе, йде до тої наволочі за своєвольство. Правда, не такі-то сили у мене, але прийдеться ризикнути, як би не обернулася фортуна Річі Посполитої».

Вирушивши наприкінці вересня з Білої Церкви назустріч повстанцям, коронний гетьман водночас послав своїх комісарів до козацької верхівки з пропозицією про переговори. Жолкевський розраховував на розбрат у козацькому керівництві, який не оминув і середовища повстанців. Не всі з них йшли за старшиною. Частина повстанців і старшина, що їх підтримувала, навіть обрали собі за керівника Дмитра Барабаша (батька відомого пізніше «угодівця» Івана Барабаша), котрий стояв за війну з поляками. Та коли про бажання Жолкевського розпочати переговори дізналася козацька верхівка, вона тут же усунула Барабаша і знову обрала гетьманом Сагайдачного, який користувався довір'ям як у них, так і у поляків.

Гетьман добре розумів, що нова війна аж ніяк не потрібна зараз козакам і всьому українському народові, вкрай виснаженому попередніми польсько-козацькими зіткненнями. Тому, як і 1614 року, вирішили укласти угоду. Зазначимо, що миру найбільше прагнули багате козацтво та реєстрова старшина. «Черень», як писав Жолкевський, була сповнена рішучості негайно вирушити у бій з польським військом. На чиєму боці була правда — сьогодні важко сказати…

Зійшлися 28 жовтня 1617 року в урочищі Суха Вільшанка під Білою Церквою. З одного боку, козацька реєстрова старшина на чолі з Сагайдачним, з іншого — польські комісари, котрі привезли з собою вже підготовлену декларацію. Вона і цього разу була однобокою. Вимоги виставлялися лише козацтву: старшини мали розіг-

нати тих повстанців, що оголосили себе козаками, але в реєстрі записані не були; реєстровці, яких було не більше тисячі, як і раніше, мали нести службу на Запоріжжі і в море не ходити. Однак особливо наголошувалося на тому, «щоб ніхто не насмілився відправляти за пороги військове спорядження, порох; це можна робити тільки за розпорядженням пана воєводи київського і старости черкаського, бо вони найкраще можуть знати, скільки спорядження і пороху їм потрібно для Запоріжжя. А якби хто насмілився… вислати на Низ будь-яке спорядження і… якщо провина його буде доведена, мусить бути скараний на смерть, а коли не буде, то по честі мусить бути покараний…»

Такі жорстокі вимоги щодо Запорозької Січі були у декларації.

Сагайдачний у листі Станіславу Жолкевському від імені запорозьких козаків писав: «Я, Петро Конашевич, гетьман, і ми, все запорозьке військо його королівської милості, оголошуємо на всі наступні часи, що .. не хочемо ні в чому чинити опір волі і розпорядженням його королівської милості пана нашого милостивого і всієї Речі Посполитої, і будемо охоче виконувати те, що їх милості (маються на увазі Жолкевський та польські комісари — *В. З.*) сказати і наказати нам хотіли б від імені його королівської милості і всієї Речі Посполитої, утискаючи наші права, надані нам його милістю королем...».

Далі по пунктах перераховувалось, що робитимуть козаки на вимогу панів послів, одначе, як у процитованому уривку, так і загалом у листі проступає неприхована думка: на все це козаки змушені йти під тягарем обставин, все це вони вважають утисками прав, наданих їм самим же королем. Хоч у цьому виявили вони свою незгоду...

Втім, підписуючи угоду, Сагайдачний не вірив у її тривкість, знав, що життя внесе свої корективи. Так воно невдовзі й сталося. По-перше, коли дійшла справа до сейму, він не затвердив угоди, а коли мова зайшла про козацький реєстр, то на сеймі не захотіли навіть слухати про це. Ухвала ж сейму «Про козаків низових» взагалі повертала питання про них до минулих недоброї пам'яті часів. Єдине, на що погодився сейм — це направити в Україну спеціальну місію для розгляду козацьких вимог.

* * *

Тим часом події у Польщі розгорталися таким чином, що сам Сигізмунд III виявився зацікавленим у зростанні чисельності козацького війська.

Поляки, як і раніше, вперто відстоювали зазіхання сина Сигізмунда Владислава на московський престол. З цією метою вони протягом кількох років відтягували мирні переговори і збирали сили для продовження інтервенції. У 1617 році королевич Владислав, досягши повноліття, розпочав новий похід з метою захоплення російського престолу. Перед цим він видав населенню Московської держави окружну грамоту, у якій нагадував про своє обрання на московський престол, звинувачував митрополита Філарета, який начебто виступав проти наказу, даного всією російською землею про обрання його королем, оголошував, що, «досягши повноліття, вирушає самостійно здобувати Московську державу, дану йому Богом», і умовляв «усіх московських людей бити йому чолом й підкоритися як законному московському государю».

Однак очікуваної покори королевич так і не зустрів. Як не важко було російському народу, якого власний уряд здирництвом та визисками довів до крайньої межі, але він добре пізнав і «принади» польського владарювання, тож вибір його був на боці царя Михайла Федоровича.

9 вересня 1618 року Земський собор одностайно проголосив, що стоятиме за православну віру свого государя, «безо всякого сумнения, не щадя своїх голов будут биться против недруга его, королевича Владислава и идущих с ним польских и литовских людей и черкас».

Черкаси — то були козаки, зібрані на прохання польського короля Сагайдачним у поміч Владиславу. Справа була нелегка. Не всі хотіли ставати на бік поляків, адже воювати доводилося проти своїх же російських побратимів. Запорозький отаман Я. Бородавка не тільки відмовився від участі в поході, а й намовляв до відмови козаків, говорячи, що вони мають допомагати росіянам, а не виступати проти них. Та й сам Сагайдачний не дуже прагнув до участі у цьому поході. І лише «по довгих запросинах, обіцянках, заохотах,

пригадках» з польського боку він з військом влітку рушив на московські землі.

У Сагайдачного, очевидно, на те були свої міркування і вони виявилися кілька років потому, коли постали питання відновлення православ'я, утвердження реєстрового війська тощо. До того ж він сподівався й на те, що за цю послугу королевичу польський уряд залишить запорожцям усі їхні привілеї.

Історики по-різному оцінюють вчинок Сагайдачного. М. Максимович, наприклад, зазначає: «Не повинно забувати, що Київська Русь належала тоді польській короні і Запорозьке військо звалося «військом його королевської милості», що Сагайдачний йшов на Москву не для себе, не проти неї, а на виручку своєму королевичу, який все ще іменувався царем Московським. При тому, нашестя Західної Русі на Східну, з часів Баторія, були вже приналежністю рокової боротьби Польщі з Москвою…».

Слаба втіха у такому поясненні. Проте, як би то не було, а двадцять тисяч козаків і реєстрових, і випищиків, і інших все-таки зголосилися на заклик Сагайдачного, склавши окремий козацький корпус.

Вирушивши в похід влітку 1618 року, військо Сагайдачного здобуло місто Лівни, захопивши в полон воєводу князя Микиту Черкаського. Потім приступом був взятий Єлець. Місцевий воєвода Андрій Полєв загинув у бою. Тут же козаки захопили і московське посольство в Криму на чолі із Степаном Хрущовим і піддячим Семенкою Бредихіним. Наявність такого посольства свідчила про те, що цар прагнув налагодити стосунки з ханом і спрямувати його проти поляків. Це була важлива деталь у зовнішньополітичній діяльності Москви. Потім було обложене місто Михайлів. Тут назустріч козакам виступили князі Дмитро Пожарський та Григорій Волконський. Але Пожарський захворів і за царським наказом повернувся до Москви, а військо його розбіглося і вдалося до грабунку. Так що Сагайдачному і воювати було ні з ким. Він подолав річку Оку і тихо, без перешкод. по каширській дорозі наблизився до Москви. І лише коли передові загони козаків опинилися під стінами Донського монастиря, назустріч їм виступили зі своєю раттю бояри. Як свідчить Московський літопис, «ужасть их взя, и они в бою не поставиша».

Та козаки й не збиралися встрявати у бійку. Вони спокійно попрямували повз Москву до королевича, який стояв за сім верст від столиці на Звенигородському шляху. 23 вересня загони з'єдналися і вирішили розпочати облогу Москви.

Не відаємо, що саме спадало на думку Сагайдачному, коли він дивився на позолочені маківки православних храмів одновірної йому російської столиці.

Адже добре знав, що боронити місто, по суті, було нікому і здобути його легше легшого... В літературі залишилися різні свідчення. Одне з них, схоже на легенду, оповідає, що коли опівночі Сагайдачний з усім своїм військом був уже біля Арбатських воріт і впали розбиті петардою Острожні ворота, раптом вдарили дзвони, скликаючи православний народ до заутрені на свято Покрови. І замість зброї піднялися тоді руки козаків на хресне знамення, і здригнулися їхні серця, що могли пролити кров одновірців, і зупинилися вони воднораз, а потім, за наказом Сагайдачного, і відійшли геть... Втім, не всі поділяють цю версію, вважаючи, що справа була значно буденнішою.

Перед штурмом Москви Сагайдачний разом з польськими інженерами склав план приступу, і, як свідчили сучасники, план цей «був досить вірний». Цар також не сидів склавши руки. Та, «хоча цар і бояри вжили всі можливі заходи проти таких сильних і небезпечних ворогів, — вказується в одному з свідчень, наведеному М. Маркевичем, — але, мабуть, не вспіли у цьому, коли б провидіння не послало їм двох французьких інженерів, які були в таємній раді. Вони перейшли до Москви і передали царю весь план атаки». І коли козаки разом з польськими жовнірами, зірвавши біля Арбатських воріт петарду, кинулися у місто, їх зустріли злагоджені ряди захисників на чолі з окольничим Микитою Годуновим. Гетьман і Владислав змушені були відступити, зазнавши чималих втрат.

Потому Сагайдачний пішов на Калугу, а Владислав погодився на мир. 1 грудня 1618 року у селі Деуліно було укладено перемир'я між Росією і Польщею на 14 років. Внаслідок договору Смоленськ, Бєлая, Дорогобуж, Рославль, Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Невель, Себеж та інші міста з повітами та волостями відійшли до Польщі. Завойовані Польщею Вязьма, Козельськ, Мещовськ, Мосальск і село Борисове — залишені за Росією. Згідно

з договором був звільнений з полону митрополит ростовський Філарет, який дев'ять років утримувався під сторожею у Польщі разом з іншими московськими послами. Він був возведений у Москві на патріаршество.

Після перемир'я Сагайдачний вийшов з Калуги і рушив на батьківщину. Тоді ж козацький полк у триста чоловік на чолі з Жданом Коншиним з відома Сагайдачного перейшов на службу до Москви. Що спричинилося до того — невідомо. Та можна вважати, що це був перший крок до зближення з Москвою, що й підтвердилося подальшими діями Сагайдачного.

Після походу, не чекаючи згоди короля, Сагайдачний знову прийняв під свою руку частину України, що визнавала себе козацькою. Таким чином, уперше в історії утворювалася автономія, хоча польський уряд поставився до цього різко негативно.

Щоправда після повернення з московського походу, 12 червня 1619 року король спеціальною грамотою висловив вдячність Сагайдачному за те, що той «разом з іншими старшинами, товаришами своїми, подають всіляку допомогу і виявляють послуги нам і Речі Посполитій», оголосив йому, його сім'ї і потомству «благосклонність, покровительство і опіку». Та поряд з тим польський уряд не припиняв наступу на народний рух, що дедалі посилювався.

Що ж до королівської «вдячності» Сагайдачному, то вона, скоріше, переслідувала мету відірвати його від козацьких низів, показати, що уряд цілком усвідомлює різницю між «статечним» козацтвом та козацьким свавільством.

3 вересня король видав декрет про призначення на Україну комісарів, які мали здійснювати тут репресивну політику, «щоб те свавільство, яке вже не слухає своїх старших, було утихомирене, приведене до порядку і послуху». Справа була надзвичайна, тому комісарами призначили перших магнатів держави: київського воєводу Тиміша Замойського, руського воєводу Яна Даниловича, польського гетьмана Станіслава Конецпольського, старосту кам'янецького і брацлавського Олександра Калиновського і самого Станіслава Жолкевського. Разом з польським військом вони швидким маршем вирушили до Білої Церкви, де зібралося на чолі з Сагайдачним близько десяти тисяч козацького війська. Комісари розраховували атаку-

вати їх зненацька, але козаки самі вийшли їм назустріч. Зійшлися на річці Узені поблизу Білої Церкви.

Королівські посланці й цього разу вирішили вдатися до випробуваного методу — переговорів. Запросили козаків, і ті направили до польського табору, що розташувався над річкою Роставицею нижче Паволочі, свою делегацію у складі Яна Костжевського, Петра Одинця, Ратибора Боровського,Яцина та інших, всього до двадцяти чоловік.

Справа просувалася тяжко. Один осінній дощовий день змінював інший, а кінця переговорам видно не було…

І тільки 8 жовтня 1619 року було прийнято постанову Роставицької комісії, що ніяк не відповідала народним прагненням. Та, незважаючи ні на що, Сагайдачний, як і раніше, вів свою лінію на утвердження козацтва в Україні, на розвиток її культури і зміцнення православної віри.

* * *

Домігшись, завдяки переговорам і підписаному договору, хоча й невеликого, але збільшення козацького реєстру, що означало визнання з боку польського уряду окремої козацької армії, Сагайдачний розпочав роботу по її організації.

Він розсилає по містах і містечках України реєстри бойових припасів для потреб армії, суворо розправляється з тими, хто противиться його заходам. Ця жорстока настійність у виконанні задуманого, небажання йти на пряму конфронтацію з польським урядом багато у чому обумовили нові народні виступи. І коли наприкінці 1619 року Сагайдачний з п'ятьма тисячами козаків-реєстровиків вирушив під Перекоп, в Україні «випищики» і самовільно покозачені селяни й міщани підняли повстання. Вони оголосили Сагайдачного усуненим від гетьманства і обрали новим гетьманом Яцка Неродича Бородавку, за висловом Жолкевського, «зі всіх найнецнотливішого (незнатного — *В. З.*) і найбунтівнішого». Звісно, простий козак, відважний і свавільний, котрий визнавав лише шаблю та козацьке товариство, — де йому було набратися тої «цнотливості»... Та, крім козацької вправності і характеру, мав він, очевидно, ще й інші якості, завдяки яким козаки обрали його своїм гетьманом, зневаживши авторитет самого Сагайдачного.

А тим часом Сагайдачний знову повернувся переможцем. Розгромивши під самою Перекопською стіною кримських татар, він визволив чимало невільників-християн і захопив багату здобич.

Невдоволеність козацтва підписаним напередодні договором, який, по суті, полишав їх справедливого майбуття, свавільство польської шляхти щодо українців, посилення уніатства зумовили нову хвилю козацьких прагнень до возз'єднання з Росією. Очевидно, під їх тиском Сагайдачний посилає до Москви посольство на чолі з отаманом Петром Одинцем. У грамоті зазначалося, що запорожці бажають «великому государю служити головами своїми по-давньому, як вони служили колишнім великим російським государям, і у їх государських повеліннях були, і на недругів їх ходили, і кримські улуси громили...».

Козацькі посли прибули до Москви з гетьманською грамотою і двома татарськими «язиками» наприкінці лютого 1620 року. Зустрічали їх з великою пошаною, «ласкаво і милостиво; однак у самого царя вони не були, бо тоді була масляниця». Їх прийняв князь Дмитро Пожарський. «Не гнівайтеся, — сказав, — що не бачили єсте очей його царської величності, ви єсте прийшли до Москви перед постом, а у піст у великого государя нашого ніякі посли і іноземці не бувають, а нині царська величність їде молитися до святих місць і повелів вас відпустити».

При від'їзді козакам вручили царську грамоту, у якій цар «запорозьких черкас гетьману Петру Конашевичу, і отаманам, і сотникам, і осавулам, і всьому війську» висловлював своє «государське милостиве слово» і бажання, щоб козаки подавали допомогу «проти всяких неприятелів наших», за що вони будуть нагороджені «царським жалуванням».

Посли були обдаровані грошима, сукнами, шапками. Всьому Запорозькому Війську цар пожалував триста карбованців.

* * *

У Москві протягом двох років перебував ієрусалимський патріарх Феофан, який ще у 1618 році був запрошений для участі у посвяченні на московське патріаршество Філарета Микитовича, батька царя.

Сагайдачний наказав Одинцю, коли буде у Москві, зустрітися з Феофаном і запросити до Києва. З цим було пов'язане здійснення гетьманом однієї з найважливіших справ його життя — відновлення в Україні вищої православної ієрархії. З часу Брестської унії 1596 року, коли польський уряд ліквідував в Україні і у Білорусі вищу церковну ієрархію і на єпископські кафедри призначив уніатів, боротьба православних за відновлення своєї віри не мала успіху. І от тепер Сагайдачний надумав використати у цій справі Феофана.

Він сам з козачим полком виїхав йому назустріч. Це була не лише шана патріарху, а й охорона його. Було відомо, що Жолкевський збирався арештувати Феофана, тільки-но той з'явиться на землях, підвласних Польщі.

Після урочистої зустрічі Феофана у супроводі козацького ескорту привезли до Києва і розмістили у Богоявленському братстві на Подолі. Гетьман, не зволікаючи, звернувся до патріарха єрусалимського з проханням поставити їм митрополита і єпископів на місця, зайняті уніатами.

Майже рік пробув на Україні патріарх, навідуючи церкви і монастирі Києва та його околиць і всюди підтримуючи своїм благословенням дух православних, посвячуючи нових єпископів, підтверджуючи права монастирів, церков, братств, шкіл.

6 жовтня 1620 року у Богоявленській церкві він посвятив на єпископство Перемишльське та Самбірське Ісаію Копинського, ігумена Межигірського монастиря, котрий п'ятнадцять років прожив у Антонієвій печері, а наступної неділі, 9 жовтня, у великій Печерській церкві звершив посвячення у київські митрополити Іова Борецького, ігумена Михайлівського монастиря, шанованого народом за вченість і доброчесність. Тоді ж на єпископство Турівске і Пінське був поставлений єпископ Строгонський Аврамій з почту Феофана, а на початку грудня посвячений на архієпископію Полоцьку, Вітебську та Мстиславську Мелетій Смотрицький. Були також висвячені архімандрит Трахтемирівського монастиря, князь Єзекіїль – Йосиф Курцевич – на єпископію Володимирську та Берестейську, ігумен Черницького монастиря Ісаак Борискевич – на єпископію Луцьку та Острозьку, ігумен Милецького монастиря Паїсій Іполитович – на єпископію Холмську та Бельську.

І скрізь, де б не бував патріарх, його супроводжува-ли Сагайдачний і воїни козацького полку, котрі, як зазначав літописець Густинський, «аки пчелы матисвою, тако святейшего отца и пастыря овцы словесные от волков противных стережаху». І коли у січні 1621 року патріарх залишив Київ і поїхав по Україні, знову ж таки за ним невідступно слідував гетьман з трьома тисячами козаків.

Сагайдачний з козацьким полком провів патріарха аж до молдавського кордону, до міста Буші. Тут і розпрощалися. В центрі Буші, де, крім козаків, зібралися всі жителі, патріарх дав їм останні поучення, прочитавши молитви «прощальниї і разрешительниї». Люди слухали, припавши до землі. Звертаючись окремо до козаків, Феофан застеріг їх, аби не ходили більше завойовувати московські землі. «Коли не сповните мого прощення, — закликав він, — то знищить вас Бог! Не смієте такої злості чинити над правомірними християнами!». І козаки разом із Сагайдачним смиренно запевнили патріарха, що не порушать його заповіді.

* * *

Доки Сагайдачний займався справами в Україні, спалахнула польсько-турецька війна. Король Сигізмунд III, вважаючи, що саме Річ Посполита може протистояти Османській імперії у її боротьбі проти Габсбургів за оволодіння Молдовою, 15 червня 1620 року на засіданні королівської ради прийняв рішення розірвати колишні мирні угоди з турками, перейти молдавський кордон і, всупереч волі султана, зберегти на молдавському престолі господаря Граціані. Це доручено було здійснити Жолкевському. Тогочасний хроніст з цього приводу записав: «Як поляки прийшли туди (в Молдову — *В. З.*), турецька армада явилась їм назустріч».

Втім, не дуже докладаючись на Жолкевського та його малочисельну армію, король звернувся по допомогу до козаків. В історії залишилися глухі згадки про те, що й Сагайдачний звертався до них з відповідним універсалом. Та зваблені гетьманом Бородавкою до нових морських походів козаки не виявили у цьому особливого бажання. Тим більше, що сам Жолкевський був проти їхньої участі у поході. Лише окремі з реєстровців, у тому числі шляхтич Михайло Хмельницький з сином Богданом, влилися у ряди поляків. 9 вересня

1620 року під Цецорою почалася битва з турецьким військом, очолюваним відомим полководцем Іскандер-пашою. Як відомо, вона скінчилася трагічно для поляків — їх військо було розгромлене. Загинув сам Жолкевський, були полонені гетьман Конецпольський і князь Корецький. Наклав головою у цій битві і Михайло Хмельницький, а син його, Богдан, потрапив у полон.

Після такої нищівної поразки польський уряд, відчуваючи серйозну загрозу, яка нависла над країною, став по-іншому ставитися до козаків. Особливу зацікавленість у залученні їх до боротьби з турками і татарами висловлювала великопольська шляхта, котра не бажала давати гроші на новий набір військ та й до особистої участі у війні не виявляла ніякого бажання.

Очевидно, вона і спонукала короля замість формування найманого війська або оголошення посполитого рушення збільшити козацький реєстр, щоб згодом використати козаків у війні. У цих умовах на початку листопада 1620 року у Варшаві був скликаний сейм, який прийняв рішення про збільшення коронного війська, а також про набір двадцяти тисяч козаків з виплатою їм мізерної суми — 100 тисяч злотих на рік.

І все ж рішення короля Сагайдачний розцінював як важливий крок у здійсненні планів державного утвердження козацтва і визволення України. Щоправда, була тут певна складність. Річ у тім, що новий гетьман Бородавка, котрий користувався неабияким авторитетом у козацтва, бо виступав за визнання відповідних прав для всього покозаченого населення, а не лише реєстрових козаків, також мав свою позицію. Історія майже не зберегла свідчень, які б давали змогу змалювати бодай стисло його біографію, але популярність Бородавки серед козацької бідноти свідчить про те, що це був справжній народний гетьман, хоча й не завжди здатний підійматись до висот осмислення подій і обставин на рівні Сагайдачного.

Ось і тепер, коли перед українським суспільством постали проблеми, вирішення яких вимагало розсудливості і поміркованості, коли потрібно було не розпорошувати сили, а навпаки, збирати їх разом, Бородавка знову зібрався у морський похід проти турків. Невідомо, що саме вплинуло на таке його рішення: чи загроза турецького нашестя після поразки поляків під Цецорою, чи, може, рішення сейму

про збільшення реєстрового козацтва і запрошення козаків на війну проти турків... Лише навесні 1621 року, коли передові турецькі частини підійшли вже до Білгорода, Бородавка погодився на об'єднання двох частин козацтва.

Необхідно було виробити спільні дії на майбутнє.

Перед цим у Києві зібралося православне духовенство, щоб, як зазначав М. Грушевський, «обміркувати своє становище и порішити про дальші способи боротьби». Думається, однак, що тут йшлося про майбутню козацьку раду, на якій духовенство мало визначити свою позицію щодо дальших планів козацтва. Адже тепер його доля і доля козацтва були нерозривні.

Час скликання козацької ради і її місце не були секретом. І тому 15 червня 1621 року в урочище Суха Балка, між Ржищевом і Білою Церквою, крім обох козацьких загонів на чолі з Сагайдачним та Бородавкою, які загалом складали близько сорока тисяч чоловік, прибули також митрополит Іов Борецький з численним духовенством і королівські посланці. Серед них особистий представник Сигізмунда III ксьондз Оборницький, котрий і залишив свідоцтво про цю подію.

Був спекотний день, і сила-силенна людей знемагала під палаючим сонцем. Та на це не зважали. Уважно слухали щойно висвяченого патріархом Феофаном митрополита Іова Борецького. Він говорив, як зазначає Оборницький, «з сильним зворушенням, дуже сильно скаржучися на Річ Посполиту і короля, що їх стару і святу віру гнітуть, нищать, топчуть». Напередодні Борецький отримав листа з Вільно, де єзуїти вчинили справжній погром православних, і тепер прочитав його козакам. Військо мовчки слухало свого пастиря, і гнівом сповнювалися козацькі серця.

Коли ж за митрополитом виступив Сагайдачний і зачитав послання патріарха Феофана, котрий закликав боронити святу віру, і після цього поцілував його листа і, як годилося, поклав собі на голову, всі почали вигукувати, що присягають як один боронити свою стару віру «аж до горла».

Щодо листа патріарха слід сказати ось що. Коли Феофан перебував у Києві, Сигізмунд III вирішив використати його посередництво у справі залучення козаків до війни проти турків. Своє прохання він мотивував тим, що збирає військо на боротьбу з ворогом не лише

«нашого королівства, а й усього християнства». Відгукнувшись на прохання короля, патріарх 7 лютого 1621 року звернувся до козаків з посланням, у якому писав: «Король наказує вам всією силою йти на боротьбу, на яку кличе через свого посла Б. Обалковського, який подав нам лист від нього. Ярмо турецької неволі загрожує Вітчизні вашій від рук головного ворога всього християнства... Станете на допомогу Вітчизні, і славу здобудете війську своєму». Нема сумніву, що цей лист відіграв величезну роль у піднятті козаків проти турків. Адже,якщо вже сам патріарх закликав їх до захисту Польщі від Османської імперії, то, значить, йшлося про справу праведну, у якій козакам брати участь велів сам Бог!

Наступного дня розчистили коло і поставили на середину дерев'яні діжки. Потім застелили їх килимами, підняли на них королівського посла. Він оголосив козакам рішення сейму і, як завжди, не скупився на обіцянки. Коли ж закінчив, гетьман Бородавка на знак згоди з його словами наказав стріляти з рушниць і гармат. «І ця стрільба, — зазначає Оборницький, — тривала без перерви цілі дві години».

Після того виступив гетьман Бородавка. «Перед Військом Запорозьким, — сказав він, — тремтить земля польська, турецька і цілий ворожий світ», тому король і звертається до них за допомогою. Слова гетьмана потонули у схвальних вигуках. І коли він заявив, що згоден, аби козацькі війська допомогли королю у війні з турками, його і тут підтримали.

Потім склали присягу на вірність королю, зазначивши, що «в теперішній потребі Речі Посполитої готові на всяку службу, коли сповнені будуть їх прохання».

«Третього дня, — пише той же Оборницький, — визначили сотників, полковників, отаманів, осавулів і послів — до короля: п. Сагайдачного, п. Курцевича і ще двох. Головна справа посольства — щоб король затвердив на митрополії і владицтвах посвячених патріархом, інакше будуть брати в неволю шляхту, як їм порадив Борецький. Після того між собою радили вибір, кому дати королівські гроші, і рішили дати тільки тим, що, мають добру зброю й були по кілька разів у морських походах на турків. І так прийшлося по одному золотому на двох: було вибраних козаків на конях, з рушницями сорок

тисяч. І, нарешті, визначивши міста і волості на квартири, уставивши кари і закони, розійшлися спокійно...»

Кількість війська, що зібралося на раду, ентузіазм козаків та їх керівників дуже вплинули на Оборницького. Він писав королю: «Треба дуже боятися, щоб козаки не вчинили якогось великого повстання і не вийшло хлопської війни. Дуже вони тут розпаношилися, і все більше зростає їх сміливість і своєвольство, коли побачили вони себе в такім числі і силі... Сам султан турецький і хан не наробили б більших шкод».

* * *

Між тим, козацьке військо на чолі з гетьманом Бородавкою вирушило у Молдову, куди вже прибув зі своїм військом сам Осман II. Водночас посольство на чолі з Сагайдачним відправилося до Варшави, щоб передати королю листа з вимогами козацтва.

Уперше посольство було прийняте королем 20 липня 1621 року. Сигізмунд III допустив Сагайдачного до руки, сказавши: «Маєш ласку нашу! Скажи й іншим, аби вчинили те ж — дістануть ласку нашу». З тим і відпустив... До 31 липня Сагайдачний із старшиною ще кілька разів були прийняті королем. Зміст їх розмов до нас не дійшов, але можна припустити, що йшлося і про турецьку навалу, і про участь у її відсічі козаків. Певно, не міг король не висловити і свого ставлення до Бородавки, котрий був виразником інтересів саме козацьких низів і тому викликав недовір'я й острах до себе не менші, ніж турки. Цілком ймовірно й те, що польський уряд намовляв Сагайдачного позбутися Бородавки, і це також могло бути умовою досягнення згоди. Адже військо Бородавки збільшувалося з кожним днем, з кожним тижнем. Королівський комісар Яків Собеський занотував у своєму щоденнику: «Чисельність козаків швидко збільшується... втікачі... лишивши плуги і ремесла, привласнюють козацькі права». Словом, боялися, як і раніше, повстання. До того ж Бородавка поводився по відношенню до королівської влади досить незалежно і являв дедалі більшу загрозу Речі Посполитій.

Сигізмунд III писав у липні 1621 року коронному гетьману Яну Ходкевичу, аби той у стосунках з козаками не скупився на обіцянки,

зокрема щодо ліквідації православ'я і утвердження католицизму. «Можете розвіяти ті сумніви, які в них є про церковні справи, довівши, що це звичайні вигадки злих людей, що бажають загибелі Речі Посполитій». І тут же: «Добре, якби вдалося поміняти старшого. Застосуй для цього придатні і дійові засоби. Доки Бородавка буде в них за старшого, ніяких послуг не отримає від них Річ Посполита. В разі зміни, особливо, якби Сагайдачного або кого іншого справного взяли, можна було б щось від них отримати».

А між тим польський король на переговорах жодних конкретних обіцянок ні відносно збільшення реєстру, ні забезпечення козацьких прав посольству не дав, хоча й від попередніх обіцянок не відмовлявся. Втім, Сагайдачний був задоволений переговорами, казав, що «одержав втішну для війська відповідь».

Король просив Сагайдачного, щоб той терміново повертався до козаків. Перед цим у серпні 1621 року з величезними труднощами було зібране польське військо, яке під керівництвом старого й немічного коронного гетьмана Карла Ходкевича вирушило до Дністра. Яків Собеський пише з цього приводу: «На сеймі варшавському обговорювали питання: про суми, необхідні для ведення війни, про кількість війська і вибори вождя. Голоси усіх станів схилялися до призначення Карла Ходкевича, воєводи Віленського і гетьмана Великого князівства Литовського, який відзначався досвідченістю у військовій справі, який користувався великим авторитетом у суспільстві і відомий навіть чужим і диким народам багатьма перемогами, трофеями і тріумфами.

Йому-то одноголосно доручено було верховне начальство над військами і турбота про долю Польщі».

Польське військо нараховувало близько сорока тисяч чоловік при 38 гарматах. Однак не всі прийшли до місця бою. Як зазначає Собеський, німецькі роти «ганебно полишили свої хоругви ще до переходу кордону. Такою ж зрадою і дехто з поляків зганьбив своє ім'я». У війську зростала непевність. У цих умовах допомога такого досвідченого воєначальника як Сагайдачний, була конче необхідна. До того ж король турбувався про сина Владислава, котрий вирушив з 16-тисячною армією на підмогу Ходкевичу. У Львівському літопису збереглися напутні слова Сигізмунда III Сагайдачному при

його від'їзді з Варшави: «Ото я на твою опіку посилаю сина моєго». Це була велика довіра, що здобувалася не одразу.

Довіру до Сагайдачного відчував і сам королевич. 13 серпня при від'їзді зі Львова, куди прибув, щоб зібрати військо, він звернувся до Сагайдачного з такими словами: «Взявши на поміч Господа Бога, ото я з вами сміло іду противко неприятеля нашого».

Турецькі сили, що налічували 162 тисячі чоловік при 260 гарматах і 4 слонах (для остраху), підійшли до Білгорода. Воєначальники розробили різні хитромудрі плани розгрому польських військ, але здійсненню їх завадили козаки, котрі хоча й не прибули ще до польського табору, але ночами вже тормошили турків. Зважаючи на це, султан вирішив хутко йти на Хотин, щоб розгромити польські війська до приходу козаків.

Бородавка, який, очевидно, під тиском козацької старшини змушений був зібрати 30-тисячне військо і йти під Хотин, уже в перший тиждень серпня подолав Дністер біля Могильова. Тут він розбив табір, вирішивши поки що не встрявати у бій і відпустив частину козаків по здобич у Молдову. Однак решта, не згодна з Бородавкою, розгорнула напад на османське військо. Турецький хроніст розповідає про їх дії: «В день 11 шеваля (18 серпня) військо (турецьке — *В. З.*) прибуло до місця свого зіткнення. Дорога туди йшла через скалисті гори. Невірні не забарилися цим скористатися. Загін з 90 чоловік, заховавшись у печері, сильним вогнем зустрічав підрозділи османських військ, які наближались, доти, поки султан, наблизившись до цього проходу, не наказав війську зупинитись, а проклятих викурити вогнем з печери… У тих же місцях, на протилежному березі Прута, у лісі засіли 200 козаків. Хоча Хаджеки-паша сильним артилерійським вогнем громив їх до самого вечора, але нічого не добився з-за хащів і окопів, у яких засіли невірні».

На цілу добу невеличкий загін козаків затримав просування турків. Тепер Осман II намагався бути обережнішим. Адже, йдучи на поляків і козаків, він хвалився: «У війську козацькому снідати буду, а в обозі польському обідати». І раптом, з першого ж зіткнення — такий конфуз. З досади і злості він наказав порубати полонених на шматки перед його шатром.

Подвиг козацьких сміливців не канув у небуття. Німецький хроніст Каспер Тенде порівнював його з подвигом спартанців біля Фермопіл, а польський історик Зігмунд Паулі двісті років потому писав: «Коли через незнатне походження загинули для нас імена цих хоробрих, нехай хоч пам'ять про їх відвагу стане прикладом для мужніх душ».

Зауважимо, що вже з самого початку кампанії між коронним гетьманом Ходкевичем і Бородавкою виникли незлагоди. Результат майбутньої битви багато в чому залежав від того, який берег Дністра займатиме те чи інше військо. Високий правий з фортецею Хотин являв собою надзвичайно вигідну позицію у порівнянні з лівим, низьким, тож Ходкевич і прагнув перебратися на нього, щоб зайняти вигідну позицію до приходу турецьких військ. Проте він хотів здійснити переправу, пустивши наперед себе козаків. Гетьман Бородавка, однак, вичікував. Можливо, п'ятитисячного загону, який сам відправив по здобич у Молдову, а може були якісь інші причини. Часткове пояснення цьому дає той же Яків Собеський, який пише, що, очевидно, під впливом Бородавки козаки «одноголосно об'явили Ходкевичу, що приєднаються до польського війська лише після вступу його в Молдову; вони побоювалися, щоб на випадок примирення Речі Посполитої з Турцією вся могутність ворогів не навалилася на них самих».

Треба сказати, що до цього були підстави. Стало відомо, що до польського табору прибув Костянтин Вавелі і привіз секретні листи від молдавського воєводи Олександра та Гусейна-паші, у яких вони намагалися навернути поляків до угоди. Водночас рознеслася чутка про те, що козаки взагалі не прийдуть. Яків Собеський писав, що у зв'язку з цим «відчай відбився на обличчях солдатів і старшин, голови похилилися; чутно було тихе ремствування, коли ця сумна новина передавалася по наметах». Невдоволення проти козаків зросло, і Ходкевич мусив послати до Бородавки ротмістра. Той привіз повідомлення про його просування до Хотина. Лише тоді Ходкевич розпочав переправу на правий беріг Дністра.

14 серпня 1621 року туди ж прибув королевич Владислав з десятитисячним військом, яке складалося, зокрема, з 1300 гусарів,

понад 1000 лісовиків, 1800 польських піхотинців і 5400 німецьких найманців під командуванням Германа Денгофа і Яна Войєра. З королевичем прийшли і 600 козаків на чолі з Сагайдачним. А через три дні, 17 серпня, до табору прибув козачий авангард—трьохтисячний загін Михайла Дорошенка, котрий мав з'ясувати місце перебування решти сил запорожців. Їм було наказано зібратися біля села Степанівці у 50 кілометрах від Хотина. Наприкінці серпня сюди прибуло і все козацьке військо на чолі з Бородавкою. Виснажені тривалими боями, полишені припасів і корму для коней, козаки хоч і готові були й надалі битися у складі шляхетського війська, але нарікали на нерозпорядність як свого, так і польського начальства.

Між тим з'ясувалося, що козацькі загони, послані Бородавкою в Молдову, розгромлені, лише окремим сміливцям пощастило пробитися до своїх. Це викликало нове незадоволення козацтва, яке підігрівалося старшиною.

На початку серпня під Степанівці прибув Сагайдачний. Яків Собеський пише: «Ходкевич, радісно прийнявши і почтивши дарами Конашевича, зразу ж відправив його назустріч козакам за Дністр з двома легкими хоругвами у супроводі Молодецького, родича Любомирського і чоловіка, який користувався доброю репутацією серед козаків». Але трапилося так, що, пробиваючись до козаків, Сагайдачний зіткнувся з ворогом і був поранений в руку. Втративши немало крові, знесилений, ледь добрався він до козацького війська. Сагайдачного прийняли з радістю. Вже 12 вересня його було обрано гетьманом замість Бородавки.

Чому? З яких причин? На це питання шукали відповідь і сучасники, і дослідники в наступні роки. У «Каменецькій хроніці», складеній сучасником тих подій мешканцем Кам'янця-Подільського Агоном та його братом Аксентом, вказано: «В середу (насправді у вівторок, 31 серпня— *В. З.*) у наш табір біля Хотина прибуло 45 тисяч козаків, які, успішно ведучи бої проти турок і татар, за півтора тижні пройшли через Молдову. У тих боях вони вбили сілістрійського пашу Хусейна пострілом з рушниці в обличчя. Тоді ж і козацького гетьмана Сагайдачного поранили із яничарки, та обійшлося благополучно... У неділю (2 вересня) відбувся великий бій з козаками,

німцями і жовнірами, околиці табору кишіли турками так, що і поля не було видно. З усіх сторін били гармати, наші також стріляли з гармат і не давали близько підійти; потім виїхали кінні і билися цілий день; і піші також виступили з табору і наступали. Того ж дня козаки скинули свого старого гетьмана на ім'я Бородавка, який був у таборі. А це за те, що послав у Молдову 5 тисяч козаків для заслону, і вони там загинули. А потім обрали між собою гетьмана за прізвищем Сагайдачний, а того Бородавку віддали в руки Сагайдачному, і той Сагайдачний тримав його при собі, а дві неділі поготів вночі велів його вбити».

Шимон Старовольський, котрий супроводжував Ходкевича під Хотином, зображує розправу Сагайдачного над Бородавкою ще більш жахливо: «Під покровом ночі Бородавка і 80 бунтарських козаків були зашиті у мішки і кинуті у Дністер».

Можна погоджуватися або ні з подібними свідченнями, однак, гадаю, вони відбивають насамперед зовнішній бік справи. Очевидно, в основі конфлікту між Сагайдачним і Бородавкою була таки не особиста ворожнеча, а соціальні протиріччя. А ще вірніше — протиріччя між українською шляхтою, що народжувалася у козацькому середовищі, і масою рядового козацтва. Виходець з козацьких низів, Бородавка стояв їм у цьому на заваді. До цього ще додалися чутки про те, що Бородавка начебто має таємні зносини з турками і хоче перекинутися до них. Тим більше, що турецький султан таки надіслав своїх послів до козаків і навіть пропонував їм на вибір Київ або Кам'янець-Подільський. З розколу у козацтві не могли не скористатися і польські урядовці, що прагнули всіляко виділити Сагайдачного та його прихильників, протиставляючи їх Бородавці.

Що ж до самого Сагайдачного, то він, без сумніву, боявся, аби ув'язнений Бородавка не підняв козаків проти нього, і, піклуючись про свою безпеку, позбувся опального гетьмана.

Треба сказати, що скоєне важким тягарем лежало у нього на серці. І щоб якось розважити совість, Сагайдачний перед смертю наказав у Києво-Михайлівському монастирі, якому він подарував значну суму, поминати серед своїх родичів і Яцка Бородавку.

Після свого обрання Сагайдачний, «зібравши шість тисяч козаків реєстрових і запорозьких також виборних, пойде королевичу в

помощ под Хотин, яко найскорій і пробившися через войско з великою турецькою шкодою, став при королевичу во облежнію; іде ж єгда брані прийде время, поставлено бі войско запорозьке напреді, на него же огнь і меч туркі іспустіша і всю свою силу, але оперлися, які о мур кріпок, і бисть того дня січ великая, і много тогда паде турської сили, козацької же і польської мало...».

М. Граб'янка тут говорить про одну з вирішальних битв хотинської кампанії, що відбулася одразу ж після прибуття козаків до Хотина. Незважаючи на те, що вони навіть не встигли закріпитися, козаки завдали туркам немалих втрат. І коли б не виявлена Ходкевичем нерішучість – в одній із сутичок козаки проникли до турецького табору, і щоб до кінця розгромити турків, їм потрібна була лише невелика допомога поляків, яка так і не надійшла, — Хотинська війна скінчилася б значно раніше.

«Після раптового вторгнення запорожців у табір Османа,— повідомляє Собеський,— турками оволоділа паніка, люди всіх звань і станів були у тривозі, сам Осман, який ще так недавно думав, що нема нікого у світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив всю хиткість свого становища».

Султан поклявся, що не буде ні їсти, ні пити, доки не покінчить з козаками. За кожну козацьку голову він пообіцяв велику нагороду. Та охочих не виявилося. Страх перед козаками проймав турків.

Тим часом турботи та воєнні злигодні не минули даром для Ходкевича — він тяжко захворів. Невдовзі стан хворого погіршився, і його перенесли до Хотина, де 8 жовтня (за іншими даними, 12 жовтня) він помер. Захворів і королевич Владислав.

Новий коронний гетьман Станіслав Любомирський, прагнучи скоріше покінчити з війною, став шукати шляхів до миру. Отже, протистояти туркам випало, в основному, козакам на чолі з Сагайдачним. І хоча рана ще не загоїлася, він увесь час знаходився серед війська. 18 серпня турки, отримавши чимале підкріплення, організували навальний штурм польського табору. Перед цим султан повелів оголосити, що «горе тому, хто їсть солдатський пайок, але не піде сьогодні на поляків і козаків», що «жоден воїн не залишиться у таборі — ні з турків, ні з молдаван і валахів, що всі підуть на штурм польського табору...».

Султан, незважаючи на втрати, безперервно кидав і кидав своїх яничарів на козацькі та польські позиції, і туркам таки вдалося оволодіти польськими укріпленнями. Та, немов передбачивши це, Сагайдачний направив частину козацького війська у тил ворога, і вони у цю критичну хвилину вдарили по турках з флангів. Це і вирішило долю битви. Не чекаючи нападу з тилу і флангів, турецькі війська розгубилися і почали тікати, кидаючи зброю і своїх начальників. Розгром був повний. І насамперед, як зазначається у «Каменецькій хроніці», це трапилося «завдяки могутності Господа Бога і запорозьким козакам... тому, що коли б не було козаків, то Бог знає, якими були б наслідки для поляків вже через три-чотири дні».

Після цієї битви турки запропонували полякам мир. Любомирський одразу ж погодився і направив до турецького табору своїх представників.

Договір було укладено 9 жовтня 1621 року. Він складався з восьми пунктів, і перший з них вказував: «Річ Посполита повинна буде звільнити увесь Дніпро від козаків, щоб вони не виходили звідтіля на море і не спустошували володіння султана. При найменшому протесті султана слід забезпечити компенсацію (за збитки)». Договором встановлювалися кордони і взаємовідносини, що знову-таки були не на користь козакам.

* * *

Невідомо, як поставився до договору Сагайдачний, але першими пішли з-під Хотина козаки. Королевич, однак, попросив Сагайдачного залишити їх частину, доки не уладнається справа. І біля п'яти тисяч відбірного козацького війська зосталися тут на два тижні «для сторожі», інші ж вернулися в Україну.

Сагайдачний з незагоєною раною від'їздив додому. Вдячний Владислав подарував йому власну шаблю з багатою інкрустацією. А коли побачив віз, вимощений сіном і подушками, на якому мали везти Сагайдачного, то віддав свою коляску і особистого лікаря, виказуючи цим велику до нього повагу.

Привезли козацького гетьмана в Київ напівмертвого і зустрічали без тріумфів і парадів. Та, відлежавшись трохи вдома і на-

бравшись сяких-таких сил, він знову поринув у турботи. Головними з них були зміцнення православної віри і освіти, а також укріплення козацького війська. Непокоїло гетьмана й те, як поведеться шляхта по відношенню до простого українського люду після його смерті.

У цей час король Сигізмунд III надіслав Сагайдачному похвальну грамоту, складену у Кракові у січні 1622 року. Дякуючи козацькому гетьманові і його війську за відданість і службу, король вказував: «Ми задоволені вашою відданістю та старанням до нас і до всієї корони польської, котрі ви виявили воєнною звитягою вашою під Хотином, висловлюємо вам і всьому війську нашому Запорозькому милість нашу і вдячність, котру у всіх потребах та нуждах війська охоче виявити обіцяємо...». Разом з грамотою король надіслав 400 тисяч талерів — порівну «50-тисячам всій сіромі військовій». І тим, які були під Хотином, і родичам тих, хто склав там свою голову. Старшині належало сплатити 4 тисячі червінців.

Відповідь Сагайдачного королю — це не лише подяка за обіцянку опікуватися козацтвом і надалі, — це останнє намагання гетьмана сказати відверто про біль свого народу, прагнення допомогти йому. Він писав Сигізмунду III про ті злочини і неподобства, які чинила шляхта в Україні, коли козаки билися під Хотином. Намагався відкрити очі на сваволю польських магнатів, котрі своїми звірствами викликали у народі ненависть до Польської держави.

Сагайдачний жертвує великі суми на Богоявленське київське братство, його школу і Богоявленський монастир. Не забув він і про свій рідний край, відказавши півтори тисячі золотих червінців на школу Львівського братства. Виявив немалу турботу і про інші монастирі, церкви, школи і, як зазначав М. Максимович, «свершив по долгу благочестия последние обряды христианские, на страстной и светлой седмицах — славный гетман окончил жизнь на проводной неделе 10 апреля».

Поховали Сагайдачного у Братському монастирі при училищній церкві. На похорон з'їхалися, як відзначає Граб'янка, «з великим плачем запорозького війська і всіх людей православних». Над тілом геьмана двадцять студентів прочитали вірші, складені тодішнім ректором Касіяном Саковичем, а на могильному камені вирізали слова:

Тут сложил Запорожский гетман свои кости
Петр Конашевич, раненый в войне: для вольности
Отчизны, когда нас турцы мощно напирали,
И пострелов смертельных килка му задали:
Которыми зраненый, живота доконал.
Верны Богу, и королю, и войску доховал.
И умер бороначи мира ойчистого:
За што узич му, Творче! Неба вчистого,
Як ревнителю віри благочестивой,
В которой был выхован з молодости своей
Року тысяча шестьсот двадесять вторго,
Погребен в монастыре братства Киевского,
В который тысячи килка оферовал.
Аже бы там науки фундовано, жадал.

На жаль, доля розпорядилася так, що ні могили Сагайдачного, ані надгробного каменя з цитованим написом не збереглося. Ми не можемо встановити навіть місце його поховання.

Ще в сорокові роки минулого століття Максимовичу вдалося розшукати помянник Михайлівського Золотоверхого монастиря, у якому зроблено запис: «Року 1622 априля 10 дня благочестивый муж, пан Петр Конашевич Сагайдачный, войска его К. М. Запорозького, по многих знаменитых военных послугах и звитязствах, на ложи своем простер нози свои, приложился к отцам своим, с добрым исповеданием, исполнен благих дел и милостыни, в Киеве. Погребен при церкви школы Словенской в месте на Подоле честно, в дому братства церковного».

Це, очевидно, єдине реальне свідчення про смерть гетьмана, яке лишилося потомкам.

* * *

Історія не кожному лишає місце на своїх безсмертних скрижалях, та Сагайдачному вона відвела одне з місць найпочесніших — як видатному полководцю, політику, патріоту своєї землі. Наслідки його діяльності настільки значимі, що оцінити їх — справа

майбутнього. Людина високої культури, він став справжнім захисником східнослов'янської культури і православ'я від польсько-католицької експансії. З іменем Сагайдачного пов'язані гучні перемоги козацького війська. Під його керівництвом воно стало надійним заслоном від султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства не лише для України, а й Польщі, півдня Росії і всієї Європи. А грандіозна Хотинська битва, яка була виграна знову ж таки завдяки козацькому війську, очолюваному Сагайдачним, вирішила подальшу долю багатьох народів Європи і, насамперед, слов'янських, зупинивши тут османську навалу.

Не можна не відзначити і просвітительську діяльність Сагайдачного. Завдяки йому утвердилося й зміцніло українське шкільництво, що стало основою вищої школи не тільки в Україні, а й в Росії і Білорусі.

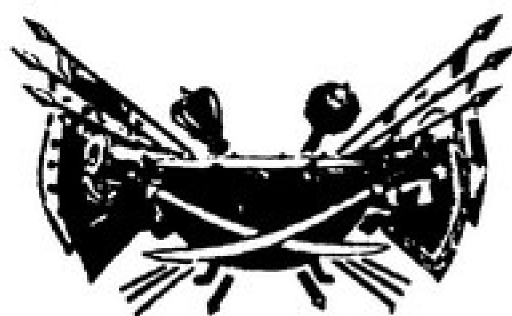

Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло

Смерть Сагайдачного занепокоїла насамперед шляхту, яка боялась, що новим гетьманом може бути людина, обрана з низового козацтва і угідна йому. Першим забив тривогу з цього приводу волинський магнат і сенатор Речі Посполитої князь Юрій Збаразький. Він пише королю: «Тепер бог зна, якого собі гетьмана виберуть: дуже правдоподібно, що найбільше своєвільного, бо і натура їхня того потребує, і дисципліна була попередньо для них занадто тяжка. Дуже легко можуть вийти речі дивні. Здається, викралося їх немало до донців і пішли з ними на море — отже зараз турки будуть гніватися...».

Збаразький натякав на низових козаків, котрі разом з донцями рушили на Чорне море по здобич. Він просив короля якомога скоріше надіслати козакам платню, обіцяну їм у попередні роки за те, щоб не ходили в море і не сварили Польщу з турками, просив також спішно сформувати комісію, яка б мала наставити свого гетьмана. Збаразький радить королю: «Я думав би так: нехай би ваша королівська милість зволила послати лист з пропуском (пустим місцем, у яке потім можна було б вписати ім'я наставленого гетьмана – *В. З.*), а там Обалковський, порозумівшися з тими, що вашій королівській милості і Речі Посполитій найвірніші ... нехай би визначив такого — аби тільки був популярний між ними і заслужений, бо інший не мав

би між ними ніякого впливу, ані зміг би утримати їх в обов'язку. Тільки те все треба зараз скоро злагодити, і як тільки трошки забаритися — буде справа страчена».

Видно, цей лист також вплинув на короля, бо зразу ж в Україну навздогін Обалковському вирушила додаткова комісія із завданням відвернути козаків від подальших виходів у Чорне море, домогтися від них «вийти на волость (на середину України — *В. З.)* і доти там лежати», доки не буде все налагоджено.

Обалковський, котрого козаки добре знали ще з минулих відвідин, прибув на Запоріжжя вчасно. Він привіз гроші, і це відіграло вирішальну роль у тому, що козаки не пішли в море. До того ж треба було йти на волость для виборів нового гетьмана.

Рада для його обрання була призначена на травень 1662 року. Того дня на Масловому Ставі на річці Росаві зібралося майже все козацьке військо. На Запоріжжі лишилося лише кілька сторожових загонів.

Історія не повідомляє, кого саме збиралися обрати на гетьманство козацька старшина і польські комісари, відомо лише, що спільної згоди вони дійшли. Та справа повернулась на інше. Коли комісари почали докоряти козакам, що вони, мовляв, привезли королівську платню, а ті не хочуть на це зважати і не виконують королівських наказів, то козаки нагадали їм, що ці гроші — то платня торішня, якої вони не отримали, а час прийшов уже видавати нову. Коли ж комісари взялися доводити, що і цих грошей досить, їм заперечили і почали домагатися збільшення платні, якщо Річ Посполита не хоче, щоб вони ходили на море і, таким чином, здобували собі на прожиток. На додаток козаки висунули вимогу про надання їм права квартирувати на волості. Це, на думку комісії, було вже занадто. Зчинилася сварка. Отоді й було козацтвом проголошено ім'я нового гетьмана— Оліфера Остаповича Голуба, якого за місцем народження називали Стеблевцем. Друг Сагайдачного, його відданий однодумець, він завжди був на виду. До того ж всі добре знали, що Сагайдачний, помираючи, саме Голуба наставив шафарем свого маєтку і розпорядником всього майна. Тож козацтво дружно підтримало його кандидатуру, одностайно обравши гетьманом.

Здавалося б: чого ще бажати комісарам і старшинам, які їх

підтримували, адже, поділяючи погляди Сагайдачного, Оліфер Голуб й надалі проводитиме його політику, уникаючи конфліктів з урядом. Та ось біда: це була кандидатура козацтва, а отже, місію комісарів спіткало повне фіаско.

Король згодом з гіркотою відзначав, що «перемогла сильна партія черні, — вибрали собі гетьмана по гумору своєму, що і старшині їхній не буде в лад».

Очевидно, побоювання короля і князя мали якісь підстави, бо одразу ж після свого обрання новий гетьман сформував козацькі вимоги таким чином, що комісари за голови схопилися. Зокрема, козацька платня мала бути збільшена до 50 тисяч і видана до кінця року; козацтво вимагало права квартирувати на волості.

Боротьба за виконання цих вимог точилася довго і вперто. Але Голуб виявився гетьманом стійким, і як того не хотілося комісарам, таки довелося, хоча й частково, задовольнити козацтво. Король наказав видати 10 тисяч злотих. Що ж до поселення козаків на волості, то ця вимога привела місцеву шляхту у великий жах і посіяла серед неї страшенну паніку.

На веління короля сходити з волості й вирушати на татарські шляхи обороняти країну, козаки справедливо запитували: а що ж вони там їстимуть? А де подінуться каліки, котрі самі себе не можуть прогодувати і тільки й сподіваються, що на козацьку допомогу? Бо й так тих три чи чотири злотих на шаблю — така мізерія, що й годі говорити. А ще коли і їх не дадуть, тоді хоч вмирай козакові або ж рушай у Чорне море…

Не вдалося комісарам навернути козаків та їх гетьмана на зменшення реєстру та спалення човнів. Але й козакам жодної поступки не обломилося. Тоді, на вимогу козацтва, Голуб готує морський похід до берегів Туреччини. Це здійняло нову бурю серед шляхти і козацької старшини. Та морський похід все ж відбувся і підняв авторитет нового гетьмана.

Більшим авторитетом користувався хіба що висвячений за сприянням Сагайдачного у митрополита в 1620 році друг його Іов Борецький. Людина великого розуму, освічена і вольова, він ще за життя свого побратима-гетьмана рішуче прийняв на себе роль духовного проводиря України і тепер ніс цю ношу гідно й сміливо,

відстоюючи православ'я, захищаючи права українського народу. Наприкінці 1622 року Борецький видрукував меморіал «Протестація», який був адресований королю і польському уряду і направлений проти католицької церкви та уніатів. «Протестація», як і написане Борецьким доповнення до неї під назвою «Суплікація до сенату Корони і В. кн. Литовського від обивателів коронних і В кн. Литовського, стану шляхетського, релігії старинної грецької послушенства східного», стали важливими політичними й духовними документами. Згодом вони склали основу петиції, що була прийнята на козацькій раді — чи не найбільшій за всі часи, бо питання, які вирішувались на ній, стосувалися кожного жителя України — від козака до селянина. І першими питаннями її були — оборона і права православної віри. Послам доручалося просити короля припинити боротьбу проти «релігії грецької», а уніатів усунути від церков і полишити маєтностей. Висловлювалося прохання надати привілеї «для братства при церкві Богородиці у Києві і для школи, закладеної для наук і вивчення різних язиків», підтвердити козацьку юрисдикцію, права міщан, але найголовніше— підтвердити попередні укази, які регулювали кількість реєстру, привілеї та платню козакам.

Однак на все це сейм не звернув жодної уваги. Козакам в ультимативній формі було запропоновано негайно скоротити чисельність до 5 тисяч, а решті повернутися до своїх панів.

Відхилення на сеймі козацьких вимог викликало невдоволення українського населення. Наростало хвилювання. Воно вилилося у претензії і до гетьмана, котрий не зумів за цих складних умов відстояти козацькі вимоги. Знову зібралася рада. На ній Оліфера Голуба було усунено з гетьманства, а натомість обрано нового — Михайла Дорошенка, як більш рішучого і настійного. Як і Голуб, Дорошенко був прихильником Сагайдачного. Ходив з ним у походи, бився під його рукою у багатьох війнах. Був він з ним і під Хотином. Тоді Яків Собеський у своєму щоденнику записав: «Дорошенко, полковник доброї репутації, у молодців за свою відвагу королеві й Речі Посполитій завсіди зичливий».

Як і про Голуба, так і щодо Дорошенка ми, на превеликий жаль, не можемо сказати — якого вони роду, яким був їх шлях до гетьманства. Історія цього не зберегла. Одначе сам факт обрання

свідчить про те, що козацтву вони були відомі і воно знало усі їхні якості, як людські, так і полководницькі.

Ставши гетьманом, Дорошенко насамперед зосередив увагу на зміцненні козацької влади в Україні, наведенні порядку в військах. Він направляє послів до Москви. Водночас прагне налагодити стосунки з польською шляхтою, запевняючи її, що козаки не вийдуть у море. Та не так сталося, як бажалося. Поки козацька старшина на чолі з гетьманом улаштовувала справи в Україні, козаки на Запоріжжі готувалися до нового морського походу, і вже навесні 1623 року їхні чайки наближалися до Царгорода.

В цей час у Царгороді не виявилося охорони. Махмет-Гірей був зайнятий інтронізацією, і турецький флот стояв у Кафі. Нагнавши жаху на жителів і взявши здобич, козацькі чайки, уникаючи погоні, повернулися додому. Тоді ж на Запоріжжя прибув Дорошенко. Гетьман розумів: якщо йому не вдасться якось приборкати козаків, то про якісь добрі стосунки з Польщею і королем годі й думати, а це навряд чи піде на користь справі, котру він розпочав.

Козаки зустріли його доброзичливо, хоча й настороженно. Очікували: як поставиться до їх виходу у море Махмет-Гірей, напевно, вже надіслав скаргу до короля, і Дорошенко, звичайно, прибув для розбору... Але той не сказав ані слова осуду, навпаки, зібравши кіш, запропонував козакам вирушити походом на Перекоп, щоб відплатити татарві за її набіги, і навіть привіз із собою гроші та необхідні припаси для походу. Запорожці радісно погодилися з гетьманом, і невдовзі близько чотирьох тисяч вже були готові до походу, який відбувся навесні 1624 року і закінчився надзвичайно вдало. Козаки забрали багату здобич, чимало худоби. Це зміцнило авторитет Дорошенка. І він, заспокоєний і переконаний у тому, що козацтво хоча б найближчим часом не виявить нового свавільства, від'їхав із Запоріжжя. Та не встиг гетьман дістатись й Чигирина, як козаки, обладнавши 30 чайок, знову вийшли в море. Цього разу щастя було не на їхньому боці: турецький флот був насторожі, і тільки-но козацькі човни з'явилися на горизонті, рушив на них. Біля двадцяти чайок було потоплено. Паша, який командував флотом, презентував новому султану козацьких бранців та десять козацьких голів. Той наказав покласти їх на площі в ряд для огляду народом...

На той час Україну захопили нові події. Польський уряд вирішив завдати серйозного удару по козаках. Його насамперед турбувало пожвавлення народного руху, а також те, що козаки створюють «окрему державу», зносяться «з Москвою через послів» і «оголошують війну і мир за своїм бажанням». Влітку 1625 року в Україну було направлено королівське військо на чолі зі Станіславом Конецпольським.

Перед козаками постала дилема: вирушити на свій захист чи піддатись полякам. На противагу тим, хто прагнув до боротьби, Дорошенко виступав прихильником укладення з поляками угоди. Та запорозьке козацтво було за війну. Воно скинуло Дорошенка з гетьманства і наставило Каленика Андрійовича. Той одразу ж направив до царя Михайла Федоровича посольство на чолі з Іваном Чиреєю з проханням про підтримку. Однак сподівання Каленика не виправдалися — російський цар мав досить свого клопоту. До того ж польський уряд слав йому протест за протестом з приводу виходів у море запорозьких та донських козаків. З поверненням делегації, Каленика було скинуто з гетьманства і обрано досвідченого й добре знаного козаками запорожця Марка Жмайла.

Це був гідний представник повсталого селянства і козацтва. Ще у 1621 році його разом з Богушем Ходкевичем включили до складу посольства, яке вирушило у Варшаву, до короля. Не раз очолював він козацькі походи на море.

Ставши гетьманом, Марко Жмайло одразу ж із соратниками заходився готувати козацьке військо до подальшої боротьби. За короткий час він згуртував на Низу шеститисячний загін і вирушив з ним на Подніпров'я, де під Каневом на нього чекала решта війська у три тисячі козаків.

Туди ж попрямував із своєю тридцятитисячною армією і Конецпольський. Прибув він раніше Жмайла. Міські козаки надіслали депутацію з проханням не розпочинати бою до появи Жмайла, та Конецпольський на те не зважив. Тоді козацька старшина скликала раду, щоб домовитись про умови миру. Так і не дійшовши згоди, вирішили відійти за річку Мошна. Тут і відбулася перша сутичка з польським військом, яке кинулося за ними у погоню. Жовніри зазна-

ли поразки, однак, підсилені згодом Конецпольським, наступу не припи-нили.

За цих умов Жмайло якнайшвидше постарався прибути на місце подій. І коли 11 жовтня шляхетське військо, зайнявши позиції на південь від міста Крилова, готувалося атакувати козаків, Жмайло уже організував оборону табору, у якому нараховувалося до 20 тисяч чоловік.

Становище у таборі було складним. Королівські комісари вимагали видати організатора повстання, зменшити кількість реєстрових козаків до п'яти тисяч, скинути гетьмана і підкоритись тому, кого поставить Конецпольський.

Пропозиції були обговорені на козацькій раді і відхилені. До Конецпольського вирушили тринадцять послів, які заявили йому про це. Обурений магнат погрожував: «Так як ви не хочете покірністю, як личить вірним підданим, заслужити милосердя його королівської милості, то ми сподіваємося, що, з Божою допомогою ви скоро відчуєте силу наших шабель на головах своїх за ваші непокірність та свавільство...»

Вранці 19 жовтня 1625 року шляхетські війська рушили на приступ козацького табору. Сучасник пише, що воєвода київський Фома Замойський із своїм полком вів праве крило, каштелян галицький із своїм — ліве, а полк князів Збаразьких займав середину. За ними йшло 800 чоловік іноземної піхоти капітанів Бутлера і Вінкрота, потім військова артилерія і слідом за нею артилерія воєводи київського (разом з його ж німецькою піхотою, яку очолював Фотино); за ними капітан Недольський вів угорську піхоту, набрану з королівських володінь, далі йшов Микола Потоцький, воєводич брацлавський, з полком гетьмана; за ними підкоморій і, нарешті, староста вінницький.

Був ясний осінній день, і широкий степ, вкритий військами, увесь відблискував шоломами, шаблями, доспіхами. Поляки були настроєні войовниче. Козаки мовчки і зосереджено чекали приступу. І коли він почався, вступили в січу з відчайдушністю приречених. Жорстокий бій тривав до темна. Втрати були чималі як з одного, так і з іншого боку. Однак Жмайло, як досвідчений воїн, добре розумів: ще однієї такої ж сутички козакам не витримати. В ніч на 25

жовтня, зібравши військо, він відходить вниз по Дніпру і зупиняється поблизу Курукового озера. У цей час серед козаків поширюються незгоди.

Ще при відступі кілька загонів взагалі залишили військо. Жмайла, як і іншу старшину, це надзвичайно стурбувало. Одначе не завадило зібратися з силами і побудувати табір, як зазначає свідок, «укріпивши його декількома рядами возів».

А на ранок знову почався наступ поляків. Конецпольський прагнув за всяку ціну розгромити повстанців. Це йому не вдалося. Але й становище повстанців ускладнювалося. Окрім того, що не вистачало бойових припасів і самої зброї, у таборі зростали суперечності між реєстровою старшиною, котра вимагала йти на мирову, і козацьким низами. Суперечки скінчилися тим, що Жмайла було скинуто з гетьмана і знову обрано Михайла Дорошенка, який прагнув до угоди.

Одразу ж після свого обрання Дорошенко направив до Конецпольського нове посольство. Той же очевидець записав у зв'язку з цим у щоденнику: «Приїздили посли козацькі, але марно протестували проти таких двох пунктів: видачі повстанців і обмеження кількості козаків до 6000 чоловік».

Відчувши, що Конецпольський ні на які поступки далі не піде, і оцінивши обстановку, яка складалася, Дорошенко погодився підписати умови, запропоновані коронним гетьманом. 27 жовтня 1625 року він разом зі старшиною прибув до польського табору, де і була підписана угода, що увійшла в історію як Куруківська.

Згідно з договором, козацький реєстр збільшувався до 6 тисяч чоловік, що деякою мірою задовольняло козацьку старшину. Їй встановлювалася грошова платня, надавалися маєтності. Козакам, які перебуватимуть на державній службі, виплачуватиметься щорічно 60 тисяч злотих. Усім учасникам повстання оголошувалася амністія. Решта козаків, котра не входила до реєстру, мала негайно повертатися до своїх панів. А таких було близько 40 тисяч. І щоб не допускати їх та втікачів з панських маєтків на Запоріжжя, тисяча реєстрових козаків мала перебувати на Низу постійно. Старшина мала спалити всі човни на Запоріжжі і не дозволяти ніяких зносин по Дніпру із волостями.

З метою дотримання умов договору, «покаміст козаки розберуться у 6000», Конецпольський залишив на Придніпров'ї під началом полковника Казановського «грошових найманих людей 15000».

А Дорошенко разом з польськими комісарами поїхав по Україні укладати реєстр. Справа ця для нього була не з легких. З одного боку, необхідно було відібрати «лутшие люди», тобто тих, кого добре знав сам Дорошенко і які володіли майном, потрібним для справного відбування військової служби; з іншого, гетьман не міг полишити поза реєстром й тих, хто ходив з ним у походи і на кого він міг розраховувати на випадок суперечок із польською владою — адже старшина не завжди була на його боці. Однак поєднати це було важко... Втративши надію потрапити до реєстру і не маючи ніякого захисту, козаки зверталися до російського царя. Посланець київського митрополита Іови Борецького — священик Пилип розповідав, прибувши наприкінці 1625 року до Москви: «А которых де, государь, людей от козачества отставливают, и те козаки все мыслят посылати бить челом тебе, государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси, чтобы ты, государь, пожаловал их, велел им помочь учинить своими государевыми людьми на поляков. И они де, козаки, станут служить тебе, государю, и городы литовские станут в твое государево имя, чтоб им православной крестьянской веры не отбыть».

Що на це відповідав цар — невідомо. Що ж до реєстру, то його було складено в обумовлений договором строк. Тоді ж було сформовано в Україні шість полків: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Каневський і Черкаський. Кожен мав полкове правління, яке знаходилося у відповідному місті і де перебував полковник. Полки були поділені на сотні, очолені сотенною старшиною. Вся артилерія з прислугою, військові музики — трубачі й барабанщики, знаходились у Каневі.

Уладнавши цю справу, гетьман Михайло Дорошенко мав виконати іншу умову Куруківського договору — спалити запорозькі човни. Весною 1626 року, відібравши з різних полків загін реєстрових козаків, він рушив на Запоріжжя.

Січ знаходилася в цей час на річці Базавлук (так звана Базавлуцька Січ). Прибувши до річки Чортомлик біля Базавлука, реєст-

ровці зустріли тут опір низовиків і відступили вище по Дніпру до Хортиці. Правду кажучи, вони не виявили особливої завзятості у знищенні човнів своїх побратимів: спаливши частину, та й то лише ту, що козаки використовували для рибальства, і відбувши таким чином видимість виконання пункту Куруківської угоди, Дорошенко залишив на Хортиці гарнізон у 1000 чоловік під началом полковника Івана Кулаги, а сам повернувся на волость.

Та відпочивав він недовго. Того ж року на Україну насунула сорокатисячна орда буджацьких татар і Дорошенку разом з региментарем Хмелецьким довелося виступити проти неї. Бій відбувався в околицях Білої Церкви. Польське і козацьке війська, діючи спільно, вщент розгромили нападників. Одинадцять тисяч їх полягло тоді під мурами міста. Хмелецький доносив королю, що у цій битві запорозькі козаки «виказали велику мужність і відданість В. К. М. і Речі Посполитій».

А Михайло Дорошенко, як колись і Сагайдачний, одразу ж звернувся до короля з проханням надати вільності козацтву, позбавити український народ «від поляків утисків». Та король, як і раніше, ігнорував цю вимогу.

На той час багато козаків було перетворено панами на кріпаків, а землі їх і майно відібрані. З дедалі більшою жорстокістю насаджувався католицизм, ганьбилася православна віра. Навіть реєстрові козаки скаржилися «на великі утиски» з боку місцевих панів. Виявляла незадоволення й козацька старшина, котра заявила королю, що виконуватиме покладені на неї обов'язки лише тоді, коли припиняться шляхетські утиски. Не одну таку скаргу, підписану через незнання ним грамоти писарями, надіслав королю і Михайло Дорошенко. Може, саме тому, коли у 1627 році королевич Владислав зажадав від Дорошенка участі козацького війська у поході проти шведів, гетьман не підкорився, мотивуючи відмову тим, що козаки досі не отримали обіцяну платню, що їх обтяжують податками, затискають православну віру тощо. Ще й заявив: якщо не виконають їх вимоги, то козацтво змушене буде піти на службу до московського царя. Невідомо, як зреагував на це королевич, однак напружене становище в Україні не зменшилося і, можливо, лише драматична

подія, що трапилася наступного року, дала змогу вихлюпнутися козацькому гніву і пригасити пристрасті...

Річ у тім, що на цей час у Криму знову розгорілася боротьба за ханський престол, яку, по суті, інспірувала Порта. Усунені за допомогою Порти брати Гіреї були оточені загонами вождя Буджацької орди Кантеміра у Кафі і, зачинившись там з великою кількістю прихильників, очікували своєї долі. Їм, однак, вдалося послати на Запоріжжя свого союзника Болгар-мурзу з проханням про допомогу.

Зустрівшись з Михайлом Дорошенком, мурза всіляко намагався навернути його до походу проти Кантеміра. Переговори завершилися спільною угодою, за якою Шагін-Гірей зобов'язався в разі успіху походу сплатити козакам сто тисяч червінців, дати кілька сот коней та щойно відбудовану фортецю Іслам-Кермен. (Вона побудована кримськими ханами біля кордонів Запоріжжя з метою перетнути вихід з Дніпра у море.) Було скликано раду, на якій Дорошенко виклав умови Шагін-Гірея. Всі реєстрові козаки разом з колишнім гетьманом Оліфером Голубом, який командував полком реєстровців на Запоріжжі, охоче погодилися. До них приєдналося біля трьох тисяч нереєстрових низовиків. Таким чином, набралося до чотирьох тисяч війська, яке під проводом Дорошенка і Голуба негайно рушило у похід.

Схиляючи козаків до походу, Болгар-мурза запевняв, що розбити Кантеміра їм нічого не варто, що його військо слабо озброєне і недостатньо згуртоване. Насправді ж козаки побачили зовсім іншу картину. Вже за Перекопом козацьке військо було оточене сонмищами ногайських татар. Тоді тільки його керівники зрозуміли, що нагло обмануті мурзою...

Почалася страшенна січа, яка точилася майже цілий день. Надвечір фортуна стала схилятися на бік козацького війська. Тоді Кантемір дав відбій, очікуючи поповнення. Воно прийшло вночі, і кількість його майже дорівнювала кількості наявного війська.

Довідавшись про це, Дорошенко і Голуб скликали вночі раду, на якій вирішили пробиватися до Кафи. Одразу ж зібрали вози, побудували табір і, оточені з усіх боків татарами, відбиваючись від них, протягом шести діб повільно просувалися до Кафи. У цьому кривавому поході хороброю смертю загинули гетьман Михайло

Дорошенко та його попередник Оліфер Голуб. Однак загибель проводирів не похитнула стійкості козаків. Обравши нового гетьмана — якогось Мойженицю, вони з відчайдушною рішучістю вдарили по ворогові, і той не витримав. Битва була виграна, хоча й загинуло понад тисячу чоловік.

На цьому козацький похід не закінчився. Татари, які захищали Гіреїв, зрадили запорожців і перекинулись на бік своїх одновірців-мусульман. Щоправда, становища їхнього це не покращило, а лише продовжило бійню.

Що ж до гетьмана Дорошенка, то, як пише свідок, татари захопили його тіло, відрубали голову і, коли козаки відійшли від Кафи, насадили її на стіні. Так скінчив свій шлях останній прибічник великого Сагайдачного. Однак на відміну від гетьмана, який не лишив по собі спадкоємців, у Михайла Дорошенка саме тоді, коли він востаннє перебував на Запоріжжі, з'явився на світ онук, якому дали ім'я Петро і якому судилося піти шляхом свого діда і також возвеличитися до звання козацького гетьмана.

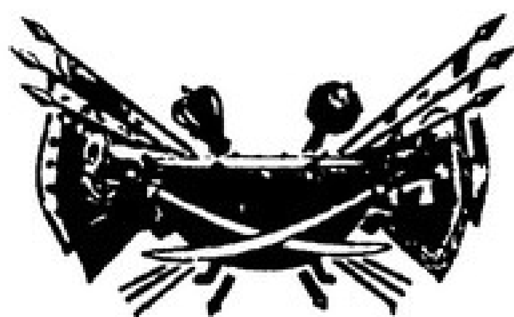

Грицько Чорний, Іван Сулима, Тарас Федорович, Тиміш Орендаренко

Похід Дорошенка у Крим, його загибель не відволікли козацтво від боротьби за свої права і волю. Вона тривала й наростала, і чільне місце у ній посіли гетьмани. Так вже склалося, що протягом описуваного нами періоду їх було немало, але слід в історії полишили не всі.

Ще наприкінці битви під Кафою до козаків прибув московський посол із казною, і кожному вершнику було сплачено по п'ять злотих за службу по охороні від татар російських кордонів. Однак це була лише частина привезеної казни, іншу приховав щойно обраний реєстровими козаками гетьман Мойжениця. Разом з цими грошима він зумів утаїти і частину військових сум. Дізнавшись про це, козаки страшенно обурилися і, зібравшись на раду, винесли вирок — утопити гетьмана-злодюжку у Дніпрі. Що й було тут же при всій раді виконано.

На місце Мойжениці того ж 1628 року за допомогою старшини було обрано Грицька Чорного. Прибічник угод з шляхетським урядом, він майже одразу був затверджений королем і, відчуваючи його прихильність та спираючись на реєстрову старшину, почав притискати рядове козацтво, жорстоко придушуючи найменші вияви невдоволення народних мас. Сучасники свідчать, що Чорний поста-

вив за мету дощенту викорінити «свавільне» козацтво. Не без його сприяння наприкінці 1629 року до київського воєводства, яке особливо допікало Чорному, знову було введено частину кварцяного війська (у 1626 році було виведене з України до Прибалтики у зв'язку з відновленням польсько-шведської війни). Кварцяники стали надійною опорою місцевої влади у її боротьбі з народом.

Прагнучи прислужитися польському урядові, Грицько Чорний спробував навіть дотягтися до Запоріжжя, та низовики, які наприкінці 1629 року обрали собі «запорозьким гетьманом» Івана Михайловича Сулиму, не допустили його на Низ. Слід сказати, що Чорному не дуже хотілося потрапити до рук запорожців — йому добре були відомі рішучість та авторитет серед козацтва Сулими. І не лише серед запорозького, а й реєстровиків. Неабияке значення тут мало те, що він походив із старовинного шляхетського роду, котрий своїм корінням сягав аж у XIII століття.

Народився Сулима в селі Рогощі Любецького староства на Чернігівщині. Був помічником управителя маєтку польського гетьмана С. Жолкевського на Переяславщині. І, очевидно, обов'язки свої виконував сумлінно, бо отримав у дар два села біля Переяслава. Через шість років він уже на Запоріжжі і, очоливши разом із запорожцями Шилом, Яцком та донським отаманом Василем Алигіним козаків, «ходили на Чорне море і приступали до міста до Ризи й до пашіного двору». Ставши у 1628 році козацьким гетьманом, він організовує черговий похід і доходить до Перекопу, а згодом — аж до Константинополя (Царгорода). Очевидно, саме про цей похід кошовий отаман Іван Сірко писав кримському хану Мураду: «Брати наші запорожці, року 1629 з вождем своїм воюючи у човнах по Евксіпонту, торкнулися мужньо і самих стін Константинопольських і їх досить окурювали димом мушкетним при великому султанові, і всіх мешканців Цареградських ввели у страх і замішання, і декотрі віддалені поселення Константинопольські запаливши, щасливо і з багатою здобичею до коша свого повернули». Після цього Сулима начебто зникає з козацького горизонту. Правда, достовірно відомо, що на початку тридцятих років він брав участь у якійсь значній битві у Середземному морі, потрапив до полону, але, піднявши повстання на турецькій галері, продовжував брати участь у війні. Очевидно,

Сулима немало прислужився католицькій церкві, бо папа Павло V Боргезе нагородив його золотою медаллю за визволення християнських невільників, а Сулима подарував папі 300 полонених турків.

У відсутність Сулими гетьманом було обрано Тараса Федоровича, прозваного козаками Трясилом за відвагу і енергію, з якою він «тряс», тобто бив, перемагав ворога. Він був корсунським полковником і користувався неабияким авторитетом у козацтва.

Очевидно, щоб і надалі зміцнити свій авторитет, Тарас Федорович весною цього ж таки 1629 року організовує похід на Крим. Разом з ним вирушив Грицько Чорний, що саме перебував на Запоріжжі з тисячним загоном реєстровиків. Однак похід закінчився невдало, багато козаків загинуло і потрапило у полон.

Розгніване реєстрове козацтво скинуло Чорного і оголосило гетьманом Левка Івановича, людину слабодуху і нерішучу. Та, очевидно, цим проголошенням справа й закінчилася, бо невдовзі реєстровці, що були на Запоріжжі, поєдналися з нереєстровиками і разом з ними ухвалили, що єдиним гетьманом на всю Україну має бути Федорович (Трясило).

Грицько Чорний, сповнений образи і лютої ненависті до козацтва й надалі вважаючи себе гетьманом, залишає Запоріжжя і оголошує, що всі реєстровці, котрі перейшли до запорожців, вважаються виключеними з реєстру. Невдовзі він приймає унію і клянеться вести смертельну боротьбу з вільним козацтвом.

Певно, не без його поради С. Конецпольський видає у цей же час наказ: спільно з королівськими комісарами А. Киселем і А. Ранаховським негайно переглянути і скласти новий козацький реєстр. Вже у лютому 1630 року його було закінчено. З реєстру було виключено близько 300 запорожців, котрі брали участь в останньому кримському поході. Коли ж вони висловили протест, Чорний відповів, що згоди можна дійти лише за умови повернення переданої ними запорожцям артилерії і беззастережного підкорення йому, Чорному.

А на Запоріжжі певним ходом тривала підготовка збройного повстання проти шляхетського панування. Разом з Федоровичем його готували найближчі соратники – полковники Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоваренко, старшини – Богдан Кизим, Іван Гиря, Левко Бут, Федір Прало, Іван Сорока, Левко Ка-

леник, Григорій Яцина та ін. Польський історик В. Коховський зазначає, що у цей час «сподвижником Тараса» був і Богдан Хмельницький.

Очевидно, для цього у нього були підстави. На початку 1629 року на Україну насунули татари, які, скориставшись усобицею і чварами, дійшли мало не до Львова. Коронний гетьман кинув проти них частину своїх військ, але цього було недостатньо. Тоді він звернувся за допомогою до Чорного. Зібравши реєстрове військо, Чорний разом з Богданом Хмельницьким, який до того часу виявив себе досвідченим воїном і користувався авторитетом як у запорожців, так і реєстровиків, виступили проти татар. Зустріч супротивників відбулася біля Бурштина, коли татари поверталися додому після грабіжницького походу на Галичину. Тут їх і перестріли польсько-козацькі загони. Татари були вщент розгромлені.

...Коли реєстровики, що поєдналися з запорожцями, отримали вимогу Чорного про повернення артилерії, вони зібрали раду й вирішили, аби виграти час, сповістити його про свою згоду.

В середині березня 1630 року десятитисячна козацька повстанська армія під проводом Тараса Федоровича виступила на волості. Перед цим Федорович звернувся до народних мас України з універсалом, у якому закликав приєднуватися до повстанців.

Втім, не дивлячись на високий запал запорожців, похід їхній складався нелегко. Того року в Україні трапився великий голод, люди прагнули насамперед якось вижити у тій біді, і де там їм було думати про повстання... Але так відбувалося не скрізь. Тим часом повстанці на чолі з Тарасом Федоровичем підійшли до містечка Боровиця неподалік Черкас, де розмістився із своїм постом Грицько Чорний. Федорович вислав у Черкаси розвідників, але ті, не обмежившись виконанням головного завдання, відшукали будинок Чорного, вночі захопили його у ліжку й доставили у козацький табір. Тут же було скликано козацький суд. За здійснені Грицьком Чорним злочини проти козацтва і українського народу його було засуджено до смертної кари.

Налякані появою повстанців, реєстрова старшина та шляхта спішно втекли до Корсуня під захист гарнізону. За ними почала збіга-

тися й шляхта з інших міст. Скоро тут назбиралося до трьох тисяч реєстровців і значна кількість королівських жовнірів.

Коронний гетьман Конецпольський повідомляв сенаторам 28 березня 1630 року, що вирушає назустріч козакам із своїм військом, і закликав усіх панів, «до яких ближче усього цей пожар і які ще раніше достатньо вже ознайомилися з хлопським свавільством», добровільно прибути до королівського війська і «тушити його вогонь хлопською кров'ю».

Водночас із закликом підніматися на повстання звернувся до народу Тарас Федорович. Він закликав до зброї тих, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів людських рятували». І зі всієї України йшли і йшли до нього люди. Скоро армія повстанців виросла до кількох десятків тисяч чоловік. 4 квітня їх військо підійшло до Корсуня. Довідавшись про це, українці, які жили у місті, підняли повстання, зовні їх підтримали козаки Федоровича, і спільними зусиллями гарнізон, що складався з польських жовнірів і німецьких найманців, був вибитий з Корсуня. Залишки польсько-шляхетського війська поспішно відійшли до міста Бара, туди ж наближався і Конецпольський.

Біля трьох тисяч козаків пристали до Тараса. Після Корсуня він попрямував на Канів, а опісля — через Бориспіль і Баришівку на Переяслав. Тут вже повстанців нараховувалося близько 37 тисяч.

Путивльські воєводи М. Бутурлін і В. Ляпунов, які уважно стежили за подіями в Україні, писали у Москву: «Запорозькі козаки із Запорог вигрібли в Переяслав з гарматами і до них де, государ, збираються із усіх міст козаки, які гроші мали, і виписні козаки, що були виписані. А зібралися де, государ, вигоняти їх з Києва і з усіх містечок після великодня поляків; а поляків, де государ, у Києві і біля Києва в городах у Київському повіті з 8000. А говорять, де государ, поляки, щоб у Києві віру християнську порушити, а учиняти унію, римську віру, і на козаків йти. І інші, де государ, говорять, що йти їм на вашу государеву Московську державу війною. А говорять, де государ, що козаків із Запорог прийшло тисяч з 10, а до них

де і в Переяслав і з міст переписні козаки, що було переписано і зроблено на 6 тисяч, та й виписні козаки йдуть з ним же у гурт. А стояти де і їм за віру проти поляків».

Навесні 1630 року в Україну з Путивля прибув боярський син Григорій Гладкий, і Федорович, піклуючись про майбутню підтримку з боку Москви, вирішив використати його для встановлення зв'язків з російським урядом. Мабуть, звістка про це, а також розмах повстання, що дедалі набирало сили, змусили Конецпольського не зволікати з виступом. 6 квітня коронне військо вирушило з Бара і попрямувало через Вінницю і Білу Церкву до Києва. А вже на початку травня Конецпольський перекинув за Дніпро всі наявні сили.

Майже три тижні точилися кровопролитні бої повстанців з військами коронного гетьмана. Зазнавши величезних втрат в людях та артилерії, Конецпольський вже думав не про те, як «потушити вогонь хлопською кров'ю», а як самому вибратися з щільного кільця повсталих, що оточили залишки його військ. Він раз за разом шле гінців до короля з проханням про допомогу.

Григорій Гладкий писав з Путивля царю: «...у польських, де государ, людей з черкаси у ті три тижні бої бували многії, і на тих де боях черкаси поляків побивали, а на останньому, де государ, бою черкаси у гетьмана Конецпольського у обозі наряд взяли, і багатьох поляків в обозі побивали, і перевози по Дніпру забрали, і пароми по перевозах підпалили».

А в ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник до табору коронного війська і, як відзначається в «Історії Русів», «заставши багатьох поляків напівголими, перекололи їх всіх, які чинили опір, знищили, а інших перетопили у річці і розігнали, забравши їх стан зі всіма припасами і артилерією в свою здобич».

У цьому бою була повністю знищена й так звана «Золота рота» (назва походить від золотого кола на її прапорі), що складалася з відбірних шляхтичів знатного походження і охороняла штаб Конецпольського.

Ця подія увійшла в історію під назвою «Тарасова ніч». Яскраво відобразив її в однойменному вірші Т. Г. Шевченко:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки,
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

. . . .

Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,—
Тії ночі кривавої,
Що славною стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

Невдала битва з повстанцями поставила в скрутне становище коронне військо, керівники якого відверто висловили Конецпольському своє невдоволення і навіть збиралися надіслати королю скаргу. Автор Львівського літопису зазначає у зв'язку з цим: «Жолніре зась позасталії хотіли конфедерацію на нього (Конецпольського – *В. З.*) поднести, же їх так много погинуло і гине, а не платять їм».

За таких обставин Конецпольському нічого не лишалося, як негайно розплатитися з військом за рахунок своїх маєтків і розпочати переговори з повстанцями. Він надіслав до табору Федоровича декларацію під претензійною назвою «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького». Не міг визнати гоноровитий шляхтич свого безсилля, і вину за все поклав на Запорозьке Військо.

Наче переможець у своїй декларації він пропонував:
а) збереження в цілому Куруківського договору 1625 року;
б) видання Т. Федоровича, як головного винуватця «бунту і на

якого є певні докази, що він мав зрадливі наміри щодо Речі Посполитої» (маються на увазі переговори з російським урядом. – *В. З.*);

в) визнання старшого, якого призначить король;

г) об'єднання реєстрових, які брали участь у боях з обох сторін, в єдине військо;

д) розпуск нереєстрових козаків;

е) повернення полонених жовнірів.

Це був важливий момент. Адже від того, буде прийнята чи відхилена декларація, залежало надзвичайно багато. Козацька старшина, яка прагнула використати ситуацію для закріплення своїх прав і привілеїв, пішла на компроміс з поляками. 29 травня 1630 року у Переяславі було укладено угоду, яку підписали Левко Бут, Іван Кулага, Заболоцький з Канева, Левко Бубновський, Каленик, Чехута, Федір Праля з Черкас, Гарбуз з Корсуня, Іван Сомко з Жовкина, Зусильський з Лубен. Не було лише підпису Тараса Федоровича.

Щодо реєстрового козацтва, то воно висловлювалося за об'єднання. Разом вони зобов'язувалися карати тих, хто братиме участь у морських походах на турецькі володіння. Ті козаки, що не потрапили до реєстру, мали повернутися у панські маєтки. Щоправда, король погодився збільшити реєстр з 6 до 8 тисяч чоловік, та це було зроблено не з доброї волі, а зумовлювалося рядом причин, зокрема, незадоволенням коронних військ з приводу неотримання платні.

І хоча козаки відмовилися видати Федоровича Конецпольському, перемогу свою закріпити не зуміли. Федорович, котрий не пішов на угоду з шляхтою, вирушив з частиною козаків на Запоріжжя.

Там він розпочав підготовку до нового повстання і вже навесні 1631 року розіслав на волості заклики до продовження боротьби проти шляхти. Неодноразово наїздив до Переяслава, власною присутністю не даючи вщухнути повстанським настроям. З цього приводу путивльські воєводи повідомляли у Москву: «Писав де із Запорог гетьман черкаський Тарас до черкасів у міста, щоб вони, черкаси, проти поляків стояли усі, а на 6000 не виписувалися ...». Водночас Федорович прагне налагодити зв'язки з Москвою, від якої сподівався отримати допомогу. Коли влітку в Україну прибули московські посли Г. Гладкий і А. Борецький, він знову з'являється на волості у Каневі, де ті зупинилися, веде розмови про спільну бо-

ротьбу проти Польщі, про можливість перейти на випадок скрути «під царську руку».

Севський воєвода С. Стрешнєв писав про федоровців: «Козаки, де государ, хочуть, зібравши спорядження і всілякі запаси, йти в Запороги, а з Запорогів прийти на Дон і з Дону посилати до Москви бити чолом тобі, государю, і великому князю Михайлу Федоровичу і всієї Русі, щоб ти, государ, пожалував їх, велів їм бути під своєю государевою державою».

Довідавшись про те, що Тарас Федорович з запорожцями знаходяться у Каневі, до нього звертаються по допомогу місцеві люди, просять захисту від сваволі шляхти. У цей час між реєстровими і нереєстровими козаками знову виникли гострі незгоди. Щоб зберегти Запорозьке Військо, Тарас Федорович змушений повернутися на Січ, звідкіля з частиною козаків пішов за Дон. Разом з ним рушила й частина реєстровців з полковником Дацьком Білоцерківцем.

На цьому, на жаль, прізвище Тараса Федоровича майже зникає з історичного горизонту. За одними даними, він був схоплений поляками чи реєстровими козаками і страчений. За іншими — у 1635 році вів переговори з російським урядом про переселення 700 козаків на Слобожанщину, а у 1636 році їздив до Москви і, напевно, там і залишився до самої смерті. Однак, як би там не було, повстання, підготовлене і здійснене під його проводом, увійшло в історію як перше з найбільших в Україні, а постать гетьмана Тараса Федоровича стала прикладом для наслідування чесних і відданих Батьківщині борців за народну справу.

* * *

Одразу після укладення Переяславської угоди і відходу Федоровича на Запоріжжя Конецпольський призначив гетьманом Тимоша Орендаренка. Гетьманував він недовго. Замість того, щоб докласти всіх зусиль до придушення залишків повстання, як на те сподівався Конецпольський, Орендаренко заходився формувати посольство реєстрових козаків до Варшави, щоб добитися затвердження сеймом Переяславської угоди. До посольства увійшли найбільш авторитетні представники козацтва, такі, як Олександр Боровиць-

кий, Пашко Хомич, Степан Селійський та Іван Бачинський. Сейм, звичайно, відхилив козацькі вимоги, і делегація повернулася додому ні з чим. Однак, дізнавшись про козацьку ініціативу, Конецпольський страшенно обурився. Вже влітку 1631 року Орендаренко був усунутий з гетьманства, а на його місце посаджений Іван Кулага-Петражицький — виразник інтересів тієї частини козацької верхівки, що прагнула зрівнятися в правах з польською шляхтою. Як представник реєстрової старшини, він брав участь в укладенні Переяславської угоди і ще тоді припав до душі Конецпольському поступливістю і прихильністю щодо поляків. А отримавши гетьманську булаву, ревно заходився наводити «порядки» у реєстрі та готуватися до виступу проти Запоріжжя.

На його совісті немало нечистих справ проти козацтва. Це він у 1631 році затримав російського і шведського послів, які їхали до Тараса Федоровича на Запоріжжя, щоб заручитися підтримкою козаків у війні з Польшею, що назрівала. Незважаючи на те, що козаки вимагали від Кулаги негайного звільнення послів, він відправив їх під вартою до Конецпольського, за наказом якого російського посла було вбито, а шведського кинуто до в'язниці.

А весною 1632 року, зібравши приспішників, Кулага-Петражицький рушив з ними на Запоріжжя. Йому вдалося захопити Хортицю і відновити тут реєстрову залогу. Тоді ж він спалив і частину човнів аби перешкодити спільним морським походам запорозьких і донських козаків проти султанської Туреччини. За ці свої дії ревний підданий навіть удостоївся похвали короля.

Повернувшись до Канева, який слугував у цей час гетьманською резиденцією Кулага-Петражицький готує новий, ще більш чисельний похід на Запоріжжя, посилає підкріплення залозі реєстрових козаків на Хортиці під проводом полковників Клішка і Коленка.

Та заміри його так і полишилися нездійсненими. У квітні 1632 року помер король Сигізмунд III, і на польський престол було обрано його сина Владислава (Владислав IV). Новий король мав свої честолюбні плани, спрямовані проти російського царя, військо якого під начальством воєвод Шеїна і Ізмайлова у цей час йшло на Смоленщину, частково загарбану польськими магнатами й шляхтою. Владиславу конче були потрібні козаки — і реєстровики і випищи-

ки,— яких він кликав до себе на службу, обіцяючи включити до реєстру.

Заміри нового короля надзвичайно схвилювали козацтво (та й народні маси) й водночас викликали настороженість козацької реєстрової верхівки. Вона була згодна йти разом з Владиславом IV і допомагати йому, однак виступала проти того, щоб включати до реєстру випищиків і ділити з нереєстровцями королівську платню. Необхідно було негайно скликати козацьку раду.

25 грудня 1632 року у Черняхівській балці поблизу Канева зібралося козацтво реєстрове і нереєстрове, селяни, міщани. Прибуло навіть православне духовенство на чолі з київським митрополитом Ісаєю Копинським.

Вже з самого початку ради почалися суперечки, що привели до усунення Кулаги-Петражицького. На гетьманство було обрано рядового реєстровця Андрія Діденка, котрий одразу ж розподілив гроші між реєстровими і випищиками, «дивлячись по людині». «І черкаси де, — писали путивльські воєводи, — для того обрали гетьманом Андрія Діденка і полковників іних же з чорних людей, які раніш цього билися з поляками у минулому 138-му (1630 — *В. З.*) році під Переяславом».

Скинутий з гетьманства Кулага-Петражицький скоро був убитий у Каневі козаками. Але й Діденко гетьманував недовго. Польський уряд не міг допустити, щоб таку посаду обіймав не його ставленик. Незабаром були зміщені полковники, котрих обрала рада, а на їх місце наставлені реєстровики. Так поступово шляхта знову набирала силу в Україні. І коли у червні 1634 року між Польщею і Росією був укладений так званий Поляновський мирний договір, влада обрушила на український народ новий шквал репресій. У лютому 1635 року сейм навіть прийняв постанову «Про припинення козацького свавілля». В Україну були введені додаткові військові частини, знову почалися насильства й знущання, знову зменшувалося до 7 тисяч число реєстрових козаків, під загрозою найлютішої кари заборонялися втечі на Запоріжжя. Тоді ж, у січні-березні 1635 року, обговорювалася і була прийнята на сеймі постанова про заборону запорозьким козакам будувати морські човни і організовувати походи проти Туреччини, а також про будівництво фортеці на Дніпрі,

яка б мала перетнути шлях біглих селян і випищиків на Запоріжжя. Місце для фортеці було обране на правому, високому березі Дніпра біля першого кодацького порога, нижче гирла Самари, лівої притоки Славутича. Конецпольський доручив цю справу талановитому французькому інженеру на польській службі Гійому Левассеру де Боплану. І той доклав усіх зусиль, щоб збудувати фортецю, яка отримала назву Кодацької, якнайшвидше і за останнім словом фортифікаційного мистецтва. І коли на початку серпня 1635 року у ці місця із своїм загоном разом з Павлом Бутом прийшов Іван Сулима, у фортеці вже розміщався чотирьохтисячний гарнізон на чолі з французьким офіцером Жаном Моріаном.

Перш ніж розпочати її штурм, Сулима, як досвідчений воїн, провів ґрунтовну розвідку і в ніч з 11 на 12 серпня 1635 року розпочав приступ. Перед цим кілька сміливців підкралися до сонних вартових і несподівано напали на них. Один з вартових устиг-таки подати сигнал тривоги, та запізно: ворота фортеці були відчинені, і козаки рушили на штурм. Весь гарнізон, за винятком 15 чоловік, що саме знаходились у від'їзді, за кілька годин був знищений, а фортеця вщент зруйнована.

Вістка про падіння Кодака швидко поширилася по Україні, сповнюючи серця народу сподіваннями на свободу. Немало схвилювала ця вістка й польських правителів, котрі не безпідставно вважали, що зруйнування Кодака може стати провісницею нового народною повстання, і робили все, щоб обеззброїти Сулиму. Підсилали до козаків підбурювачів, зрадників, які й спричинилися до розколу у сулимівському таборі. Реєстровики, намовлені старшиною, схопили Сулиму та п'ятьох його сподвижників і відправили до Варшави.

Згідно з рішенням надзвичайного сейму та під тиском турецького і татарського послів полонених було засуджено до страти. Правда, окремі суперечливі джерела свідчать, що сенатори двох бранців випросили. Одним з тих бранців був Павло Бут (Павлюк) — у майбутньому керівник повстання. З тих же джерел відомо, що Сулима, дізнавшись про вирок, попрохав лише одне — щоб до труни його поклали медаль, котру вручив папа.

Станіслав Радзивілл занотував у своєму щоденнику: «Сумним видовищем уявлялося це. Як змінюється фортуна: цей чоловік, що

стільки років наставляв свою шию ворогам і рука ворожа його не діткнула, — тепер мусив протягти шию катові».

Після страти тіло Сулими четвертували і розвісили на міських мурах Варшави. «І після де того з Азова,— відзначається в донесенні В. Розповського у Посольський приказ у січні 1636 року,— присланий в Аршаву (Варшаву. — *В. З.*) до короля гонець, при тому гінці з запорозьких черкас кращих людей 6 чоловік присуджені до смертної страти, і із них де одного чоловіка від смертельної страти упросив канцлер Якуб Жадин, а другого де відпросили сенатори. А 4-х чоловік при азовському гінці стратили смертю — відсікли голови, а після того їх четвертували і на дорогах їх забитих на кілля саджали для того, щоб вони на турську землю не ходили і їх не воювали».

А український народ, якому Сулима служив вірою і правдою, склав про нього думу, у якій йдеться про останні часи козацького лицаря:

Обступили пани-ляхи
Всю Січ Запорізьку.
А ще й взяв той Конецпольський
З козаків данину—
Хорунжого Павлюка
Ще й Павла Сулиму,
Та й повезли ж у Варшаву
Павлюка й Сулиму,
Та й на тяжку муку-кару,
Всім ляхам на диво.
Наробили вражі пани
У Варшаві дива,
Як помирав на майдані
Курінний Сулима.

Павло Бут, Василь Томиленко, Сава Кононович

соба гетьмана Павла Михновича Бута, який також увійшов в історію під прізвищем Павлюк, вирізняється як стрімкістю у досягненні поставленої мети, так і примхливістю долі. Про це свідчить хоча б те, що серед усіх сподвижників Сулими, страчених у Варшаві, саме Буту пощастило лишитися в живих. Може тоді, повернувшись на Україну, він і вирішив продовжити справу свого загиблого побратима.

Павло Бут був добре відомий серед козацтва, яке поважало його як «мужа хоч і простого, але сміливого». Походив він із Чигирина — самого серця козацьких заворушень. Тут і пройшов школу від козака до отамана. Не раз ходив у походи на турецькі чорноморські фортеці.

Невідомо з яких причин, але десь на межі двадцятих — тридцятих років він у складі козацького загону перебував у війську кримського хана, котрий, відстоюючи незалежність, вів боротьбу з вождем Буджацької орди мурзою Кантеміром. Полчища Кантеміра не раз спустошували Правобережжя і південні воєводства, але найбільше від них страждало Поділля.

Тоді ж Бут, очевидно, і потрапив у полон, звідки через певний час йому вдалося втекти.

У серпні 1630 року Павло Бут повертається у Чигиринський полк, де служить сотником. Мабуть, польська шляхта вирішила

наблизити до себе шанованого усім козацтвом воїна, бо добре розуміла, що таким чином можна чимало досягти у боротьбі з «козацьким свавіллям».

Та, очевидно, це були передчасні сподівання. Побувши трохи в Чигирині, Павлюк зібрав однодумців і подався з ними на Запоріжжя:

Повернувсь Павлюк додому
У Січ Низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилую.

Він скликає невдоволених шляхетським пануванням, озброює їх, формує загони, готуючись вирушити з ними на волость. Водночас, як ніхто інший, він розуміє, що виходити на бій проти шляхти можна лише добре озброєним, з надійною амуніцією. Їх відсутність неабияк турбувала Павлюка. Та у цей час знову виникли незлагоди між Кантеміром і татарським ханом Інаєт-Гіреєм, який вимагав перенести Буджацьку орду в Крим. І, як завжди, у таких випадках, полишивши всякі суперечки, кримський хан звернувся до козаків по допомогу: його представник невдовзі з'явився на Запоріжжі. Павлюк розумів, що зараз це дуже невчасно, але й бачив, що зупинити козаків не вдасться і до того ж це була добра нагода озброїтись. Так воно і сталося. В результаті походу на Крим козаки здобули чимало зброї, захопили коней. Навесні 1637 року вони повернулися на Запоріжжя.

Активні дії Павлюка немало стурбували польсько-шляхетську адміністрацію в Україні. У цей час, після смерті Жолкевського, польський уряд поставив старшим над реєстровим козацтвом Адама Григоровича Киселя, українського шляхтича, котрий вірою й правдою служив польській владі і все своє життя прагнув примирити з нею козацтво. Як твердив сам Кисіль, його рід брав початок ще від київського воєводи Світольда. Кисіль, таким чином, вважав себе чи не найбільш правомірним у вирішенні справ в Україні. Тим більше, що він брав участь в усіх найважливіших битвах Речі Посполитої: під Бушею у 1617 році, під Орининому 1619-му, під Цецо-

рою у 1620-му та ін. Певно, що сміливості йому не бракувало, як, втім, і розуму та розсудливості.

Ставлячи його на чолі реєстру, польська влада розраховувала, що зуміє заспокоїти пристрасті козацтва і порозумітися з ним. Та вже на перших порах Кисіль стикається з ускладненнями. Це, насамперед, нерішучість, яку виявив щойно наставлений старшим над реєстровими козаками Василь Томиленко. Людина похилого віку, він прагнув перш за все спокою, ніж активних дій, і намагався не втручатися в те, що відбувалося у війську і в Україні. До того ж, дуже мало вірив у щирість польського уряду. Ця зневіра ще більше посилилась, коли Томиленко і реєстрові старшини на березневому 1637 року сеймі через своїх послів звинуватили уряд у порушенні їхніх прав і привілеїв. У своєму листі-відповіді король Владислав IV писав, що ці вимоги не обґрунтовані і є ще одним проявом козацького свавільства.

Все це ускладнювало становище Киселя. До того ж король, тільки-но повернулися в Україну посли, доручає йому та польському гетьману магнату Миколі Потоцькому негайно провести ревізію реєстру, виключивши з нього особливо непокірних. У відповідь на обурення козаків Потоцький загрожує їм розправою.

Кисіль, як сеймовий комісар у козацьких справах, намагається, із свого боку вплинути на реєстровців. На його думку, їх можна було б упокорити, застосувавши три основних принципи: «Старшину підкупити подарунками; достойних і тих, які мають будинки і на них оглядаються — ласкою… А нестримних бунтівників, голитьбу... утримувати страхом шаблюки, смерті».

Невідомо, чи встиг застосувати ці свої принципи Кисіль, бо вже у травні трапилась подія, котра змусила його вдатися до більш рішучих засобів. Адже не сидів без діла і Павлюк. На початку травня 1637 року він з загоном у двісті чоловік непомітно пробирається до Черкас, зв'язується з реєстровим козацтвом і нападає на місто. Захоплює реєстрові гармати і відвозить їх на Запоріжжя. Томиленко направляє на Запоріжжя двох козаків, добре знаних Павлюком, з порадою підкоритися і повернути гармати. На те була дана відповідь, що гармати мають бути саме тут, на Запоріжжі.

Павлюк писав 16 червня Томиленку з Микулиного рогу, де зна-

ходилася тоді Запорозька Січ, що «козаків ображало безчестя, яке нанесли козацькій гарматі», і він із своїми побратимами «по милості Божій, не вчинивши нікому ніяких прикростей, перенесли гармати до достойного їм місця, у Запоріжжя, де предки їх прославилися своїми подвигами... При тому перебування гармати на волостях вимагає її утримання, яке падає на бідних людей, і без того вже обтяжених постоєм кварцяного війська...».

М. Костомаров у своїй праці «Богдан Хмельницький» наводить далі текст листа Бута-Павлюка: «Зізнайтесь, коли гармата наша стояла на волостях, то і виписи були часті, з шляхетських маєтків виганяли чи підкоряли панській юрисдикції наших товаришів і вдов козацьких, а трохи який-небудь козацький товариш провиниться, пани, уряди зводять напраслину на ціле військо перед коронним гетьманом, а коронний гетьман перед його величністю... Мертвого назад з могили не носять, краще б, щоб усі реєстровики прибули до них на Запоріжжя з рештою гармат... Але боронь вас Боже, коли ви захочете бути нашими ворогами і разом з жовнірами піднімете руки на дружин і дітей наших і наше майно: ваші жінки, діти і майно дістануться нам раніш, ніж наші вам. Але ми цього зовсім не хочемо; у вас і у нас одна рідна земля, і краще нам жити разом у братерстві».

Цей лист Павлюка і його універсали, що закликали увесь народ йти у козацтво, сколихнули українську громадськість, і багато хто втікав на Запоріжжя.

А Павлюк знову і знову повторював: «Всякий, хто побажає бути козаком, не може бути примушений до підданства панам».

У цей час, десь в середині червня 1637 року, на Запоріжжі відбувається козацька рада, на якій Павла Бута (Павлюка) було обрано гетьманом Війська Запорозького. Обрали й нових полковників, якими стали Карпо Скидан, Семен Биховець, Григорій Лихий, Дмитро Гуня, Філоненко, Сачка. Серед знову обраних були такі козацькі ватажки, як Дорош Кучковський, Роман Попович, Черняк, Сахно, Курило, Чечуга, Цехриня, Каїрський та ін. Дехто з них згодом увійшли в нашу історію як герої. Був обраний також військовий писар Стефан Добринський.

Все це переконало польську адміністрацію в тому, що Січ серйозно готується до війни, і вона намагається вжити своїх заходів.

Розробляється проект приборкання козаків. Виділяються навіть гроші на підкуп реєстрової старшини.

У Черкасах скликається козацька рада, на якій реєстрове козацтво мало прийняти рішення про спільні дії з жовнірами проти повстанців. Дізнавшись про раду, Бут направив на неї своїх посланців Корнія Кудрю і Івана Стефановича. Тоді ж він звернувся з листом і до гетьмана реєстру Василя Томиленка, закликаючи його, щоб «козаки склали одну компанію, одне військо… прибувайте до нас охоче і одностайно».

Очевидно, поділяючи плани Павла Бута, Томиленко також почав готуватися до майбутньої війни. 15 червня він пише переяславському полковникові Саві Кононовичу листа, в якому наказує «гетьманською владою і іменем всього Війська Запорозького… запасатися провіантом і іншими речами і в усьому бути готовими до війни...».

Сава Кононович сповістив про цей лист козацьку старшину, котра не підтримувала Бута-Павлюка. Негайно скликали раду, яка скинула Томиленка з посади гетьмана і «дала старшинство переяславському полковникові Саві Кононовичу, родом великоросу, відданому панським видам. Разом із Томиленком усунули ненадійних старшин і замістили їх іншими людьми, настроєними і підкупленими раніше…».

Костомаров далі свідчить, що лишився не переобраним лише генеральний писар Федір Онушкевич, який начебто і затіяв усю цю інтригу.

Однак гетьманувати Саві Кононовичу довелося недовго. Наприкінці липня 1637 року селянсько-козацьке військо на чолі з Бутом-Павлюком виступило із Запоріжжя на волості.

Рухались правим берегом Дніпра. План Павла Бута поперваx зводився до того, щоб дістатися Східної України, розгромити вірних польському урядові старшин і реєстровців раніше, ніж прибудуть коронні війська. Це дало б змогу закріпитися тут і почати діяльність по залученню до своїх військ нових повстанців, підготуватися до майбутніх боїв. І це вдалося. Поки Конецпольський у Барі лагодив свої війська, вів з королем листування, переконуючи його у небезпеці, котру несуть із собою козаки та повстале селянство, по-

встанці вже у перших числах серпня були у Крилові — на кордоні із Запорозькою Січчю неподалік Чигирина.

Тут Павло Бут вирішив зупинитися і оцінити обстановку. Насамперед, необхідно було обезглавити реєстрове козацтво. З цією метою він направив у Переяслав, де знаходилася гетьманська канцелярія і сам Кононович, двохтисячний загін на чолі з досвідченими полковниками Карпом Скиданом та Семеном Биховцем. У листі, надісланому з ними 12 серпня 1637 року, Бут писав: «Павло Михайлович Бут, гетьман з військом Й. К. М. Запорозьким. Пану отаману переяславському і всьому товариству, черні, т. є. поспольству і всій братії нашій назавжди бажаємо від Бога доброго здоров'я. Милостиво оголошую своїм вірним і благоприхильним товаришам, що я з дозволу і за наказом війська, незважаючи на великі утруднення військові, посилаю до вас у Переяслав двох полковників: пана Карпа Павловича Скидана і пана Семена Биховця, а з ними війська Й. К. М. Запорозького кілька тисяч. Про що Ваші Милості, як вірні товариші наші, не турбуйтеся, але пожалійте себе і приставайте до цих полковників, і що ж стосується тих зрадників війську, скільки б їх не виявилося у вас, яким давалися обіди, вечері і банкети у п. Жолкевського і які за то видали йому наших товаришів, так що багатьом з них відрізали вуха, а самих відправили в Гадяч будувати вали,— цих зрадників не забороняйте ловити і препроводжувати до військової гармати, де вони мають дати необхідні пояснення...». Далі в листі йшлося про те, що реєстровці мають якнайшвидше пристати до повстанців. Це був наказ. І не одного з реєстровиків він змусив замислитися — на чиєму боці йому бути. Швидкоплинність і щасливий для повсталого козацтва розвиток подій певною мірою спричинилися до того, що реєстровики таки прислухалися до листа. Симеон Окольський, домініканський монах, автор «Щоденника» про польсько-шляхетські походи 1637—1638 років проти повсталих українських селян і козаків, з цього приводу писав: «Бунтівники проти короля і Речі Посполитої здійснили злочин з такою ж швидкістю, з якою він був задуманий схопили гетьмана чи старшого Війська Запорозького, його писаря і багато іншої кращої старшини у Переяславі і видали Павлюку, який чекав їх у Боровиці, містечку князя Вишневецького. Отримавши арештованих разом з їх майном, він

без усякого милосердя і пошани люто стратив їх на рівнині перед містом ...»

Звісно, монах зафіксував цей факт із своїх позицій, несправедливо оцінивши повстання народу проти гнобителів як злочин. Хоча й багато в чому описуване відповідає дійсності.

Справді, події відбувалися надзвичайно швидко. Скидан і Биховець з повстанцями підійшли до Переяслава вночі і, ніким не помічені, раптово вдерлися у місто, схопили Саву Кононовича і Федора Онушкевича, інших щойно поставлених старшин і одразу ж під охороною відправили у Крилов. Мерщій була скликана рада. Їм зачитали всі їхні провини перед козацтвом і своїм народом і винесли смертний вирок, який тут же було виконано.

Деяким старшинам, у тому числі і переяславському полковникові Ільяшу Караїмовичу, вдалося втекти. Останній і повідомив Конецпольського про те, що трапилося, і той вжив негайних заходів щодо повстанців.

Конецпольський видає спеціальний універсал: «Всім їх милостям П. П. старостам, державцям, підстаростам, намісникам і урядникам українним оголошуємо. Отримавши повідомлення, що, незважаючи на присягу, вірність і повинність свою по відношенню до маєстату Й. К. М., окремі заколотники затіяли бунт у війську Й. К. М. Запорозькому і, ганебно стративши свою старшину, збираючи до себе багато своєвільного народу, щоб перешкодити їх успіху, звертаюсь до вас іменем Й. К. М., щоб ви тих, які приєдналися вже до скопищ заколотників, коли б вони протягом двох тижнів не покаялися і не повернулися до покори, не вважали козаками реєстровими, які виконували свої обов'язки, намагалися арештувати і відсилати їх до мене. Коли б ваші милості не могли затримати їх, то ви повинні поширити кари на їхніх жінок і дітей і зруйнувати їх оселі, бо краще, щоб на тих місцях росла кропива, аніж множилися зрадники Й. К. М. і Речі Посполитої. Даний у Барі 3 вересня 1637 року».

Щоб виграти час для організації каральної експедиції, Конецпольський направляє до повстанців шляхтичів Петра Коморовського і Станіслава Сокола, які мали змусити Павлюка відмовитися від продовження повстання, «інакше його чекає жорстока розправа». Павлюк прийняв послів у Чигирині, довго розмовляв з ними, але від

свого не відступався. Єдине, що зробив — направив до Конецпольського своїх послів Василя Білоцерківця і Степана Засименка, щоб вони пояснили мотиви повстання.

Переговори зайшли в глухий кут. Конецпольськйй посилив підготовку до виступу.

Павлюк також зміцнював свої війська. З цією метою він їде на Запоріжжя, щоб набрати там козаків та взяти гармати, а на волості лишає Карпа Скидана.

Довідавшись про наказ Конецпольського Миколі Потоцькому — негайно стягнути до Бара жовнірів, Скидан вживає і собі заходів. Він захоплює Черкаси, укріплює їх. Як і Павлюк, розсилає універсали та заклики, пропонуючи «всім простим людям християнського роду» приєднуватися до повстанців для збройної боротьби з гнобителями, які, «задумавши проти нас злий намір і забувши страх Божий, ідуть в Україну, за Дніпро, хочуть перетворити на прах як військо, так і козацьких панських підданих».

Відгукуючись на ці звернення, до повстанців приходили нові й нові групи людей. 14 жовтня 1637 року Скидан визначив район зосередження повстанських сил — містечко Мошни. А 28 жовтня з Бара на Білу Церкву виступило шеститисячне коронне військо, очолюване писарем польським коронним Домініком Казановським, стражником військовим Юрієм Ловчицьким, брацлавським воєводою Станіславом Потоцьким та хмельницьким старостою Миколою Стогнєвим.

На жаль, Павлюк, ведучи переговори з кримським ханом Інаєт-Гіреєм про поміч, забарився з виходом із Запоріжжя, і 4 грудня 1637 року, коли основні сили Потоцького, переправившись через Сахнів міст на правий берег Росі, вже зайняли позиції на південно-східній околиці села Кумейки, він лише підходив сюди з артилерією і чотирма тисячами козаків. Стільки ж довелося залишити на Запоріжжі для захисту від татар. Слід зазначити й те, що карателі були озброєні по-справжньому, а повстанці — чим попало. Рідко хто мав рушницю чи шаблю — їх заміняли рогатини та сокири. Звісно, це не могло не вплинути на хід боротьби та її наслідки.

6 грудня 1637 року Павлюк на чолі повстанців вийшов з Мошон і «пішов обозом на поляків до села Кумейки». 15 грудня він

звертається з універсалом до повсталих із закликом стати проти королівського війська і знову нагадує, щоб кожний, «хто називає себе товаришем нашим, зразу ж підіймався за віру християнську і золоті вольності наші, які ми кров'ю заслужили. А скільки у тих містах т. ч. Корсуні і інших, опустошено церков, а в селах вирізано дітей і жінок».

Учасники походу російські люди Савка Тимофіїв та Дениско Кондратіїв згодом свідчили в Севську воєводам: «А так де вышли они (Павлюк з військом — *В. З.*) из Запорог и постояли, вышел только с неделю в обозе и вскоре де у них бой с поляками от Мошен в 10-ти верстах у Сахнова мосту, а было де на бою в зборе всех черкас тисяч с десять. А в другом де месте по другой стороне Днепра было козаков в сборе 8000, и тем де козакам, которые стояли за рекою за Днепром, помоч было немочно, что де в те поры река Днепр почел столько становитца и судми де по леду не мочно было перейтить. А поляки де все в те поры были в зборе готовы, а козакам де не дали всем из городков собратца, тем же козаков и побили поляки».

Табір Павлюка був повністю оточений, однак продовжував відбивати напади ворога. Становище стало критичним, коли жовніри пробилися до обозу й зірвали порох. Щоб поповнити боєприпаси, Павлюк з невеликим загоном продерся крізь вороже кільце і попрямував до Чигирина, де знаходились селітряні варниці. Замість себе він залишив полковника Дмитра Гуню.

Незважаючи на всі зусилля королівських військ, повстанцям таки вдалося вирватися з кільця і пробитися до містечка Боровиці. Але Конецпольський не припиняв переслідування, і невдовзі повстанців було оточено в Боровицях. Табір був відрізаний від води, провіанту, боєприпасів.

У цей час оточені отримали листа урядового комісара у козацьких справах Адама Киселя, у якому він запевняв, що кожен, хто припинить збройний опір — буде помилуваний. Такого ж листа надіслав і М. Потоцький, який поставив умовою «видати Павлюка, Томиленка, Скидана і іншу старшину», яким він обіцяв дарувати життя.

Між повстанцями розпочалися суперечки. Зрештою до Потоць-

кого були споряджені посли, які пообіцяли видати всіх поіменованих, окрім Скидана, котрий перебував у Чигирині.

11 грудня Бут-Павлюк, Томиленко, Лихий та інші два їх соратники були схоплені жовнірами. Вдалося вночі втекти лише Гуні та Філоненку. Павлюка і його побратимів закували у кайдани і відправили до Варшави. 24 грудня відбулася козацька рада, на якій Адам Кисіль відібрав у повстанців прапор, гетьманську булаву і бунчук. Було призначено нову реєстрову старшину, старшим якої оголосили Ільяша Караімовича. Військовим писарем призначили Богдана Хмельницького.

Адам Кисіль склав присягу, яку прийняла новообрана старшина і яку від імені всього Запорозького Війська, як військовий писар, підписав Богдан Хмельницький. Козаки зобов'язувалися віднині «лишатися у спокої і порядку», «бути у готовності виступити по першому наказі ясновельможних гетьманів коронних і призначених комісарів, човни спалити, коли буде такий наказ, і вислати з Запоріжжя всю чернь», «бути у повній вірності і підданстві Речі Посполитій».

Гіркі це були умови, але довелося їх прийняти. Пізніше, через десять років, згадуючи цю подію у листі, написанному 28 жовтня 1648 року до шляхти Замостя, гетьман Богдан Хмельницький, керівник визвольної війни українського народу, відзначив: «Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті, і не допоможе вам більше Господь Бог на нас їздити».

А тим часом розправа карателів над повстанцями тривала. На Лівобережній Україні був схоплений один з місцевих ватажків сотник Богдан Кизим, а згодом і його син Кизименко, що очолив повстання на Лубенщині. Їх було посаджено на палі у Києві. Розправа не завершилася й тоді, коли у квітні 1638 року за постановою сейму були страчені у Варшаві Павло Бут (Павлюк), його побратим Василь Томиленко та інші керівники повстання.

Та визвольний рух в Україні не було ліквідовано. Боротьба розгорталася далі. І на чолі її стали нові народні гетьмани.

Яків Острянин, Дмитро Гуня

Наприкінці лютого 1638 року в Січі сталася важлива подія—низове козацтво обрало нового гетьмана. Ним став добре відомий всій Україні та на Запоріжжі Яків Острянин, або, як ще називали його козаки, — Остряниця.

У минулому боярин, виходець з дрібних служилих людей в Литві, він наймався для охорони шляхетських дворів, служив при селітрових варницях шляхтича Обалковського у Дикому Полі. Звідти, неспроможний більше терпіти дику наругу, наприкінці 1629 року втік на Запоріжжя. Власті за намовою Обалковського посилено переслідували втікача, вимагали його видачі. Та коли наступного року спалахнуло козацько-селянське повстання під керівництвом Тараса Федоровича, Остряниця бере у ньому найактивнішу участь.

Навесні 1633 року він, під загрозою позбавлення всіх козацьких привілеїв, мусить разом з іншими реєстровцями взяти участь у війні поляків з Росією. Та коли вони прийшли під Путивль, Острянин відмовився воювати проти російських ратних людей, його підтримали інші козаки, обравши старшим. Разом з Остряниним вони повернулися в Україну, незважаючи на спроби поляків затримати і направити їх під Смоленськ.

У наступні роки він на Запоріжжі. А восени 1637 року знову збирає значні козацькі сили для підмоги Павлюку. Однак заслони польських військ виявилися сильнішими за повстанців. До того ж Павлюка з товаришами на той час вже було по-зрадницькому схоплено, відправлено у Варшаву і страчено. Сейм, що збирався у люто-

му 1638 року, був особливо вороже настроєний до козацтва і прийняв щодо нього найжорстокіші рішення. Сучасник тих подій історик П. Пясецький писав, що на сеймі «не знайшлося нікого, щоб вступився за козаків, ватажок яких Павлюк з товаришами свого полку марно посилався на поручительство за його життя, яке дав чернігівський підкоморій Адам Кисіль, і склав під час цього сейму голову на пласі. Відібрані всі вольності, надані суспільству польських козаків, і містечко Терехтемирів, а гетьманам запропоновано знову вирушити проти них, звести зі світу тих, які б надумали опиратися вироку сейму, і тоді влаштували міліцію на новий лад. Тому-то козаки тим старанніше потурбувалися про свою безпеку».

В Україні посилилися репресії, які, на думку уряду, мали настрахати козаків і населення, та натомість, як і раніше, вони викликали лише озлоблення й хвилювання, що могли кожної миті перерости у повстання.

Це добре розумів Острянин. Разом з Д. Гунею, К. Скиданом, М. Незнанським, К. Кудреєю та іншими сподвижниками він посилено готує козацтво до виступу.

В середині лютого польський уряд посилає на Запоріжжя свого комісара — полковника Мелецького з двома полками реєстрових козаків, щоб вигнати з Січі «всю козацьку чернь» і лишитися там для сторожі. Однак козаки на чолі з Остряниним зустріли комісара вороже. Коли він зажадав видати ватажків, йому відповіли словами «дуже невтішного змісту», як зазначив у своєму донесенні королю Мелецький. До того ж реєстровики не горіли бажанням виступати проти співвітчизників, а дехто навіть перекинувся до запорожців. Оцінивши обстановку, Мелецький вирішив за краще якнайшвидше повернутися назад. «Коли б, — писав він, — я не був таким обережним, то мене обов'язково вбили б».

Саме після його відходу і був обраний гетьманом Острянин. Він одразу звернувся з грамотами і універсалами до українського народу з закликом підіймати повстання. Сімеон Окольський, відомий польський історик писав з цього приводу: «...Обравши собі Острянина старшим на Запоріжжі, а при ньому Скидана, послали просити допомоги у донських козаків. Потім розіслали листи і грамоти у найбільш відомі монастирі та міста, відправили священиків і

монахів на Поділля, Покуття та Волинь, щоб пробуджувати до війни народ і шляхту грецького віросповідання, використовуючи навіть монахинь для цієї пропаганди». І дійсно — всі можливі засоби були використані Острянином. Він закликав народні маси приєднуватися до козаків і разом ставати на боротьбу зі шляхтою. Ці звернення знаходили палкий відгук в серцях українського народу.

Малюючи жахливу картину польсько-шляхетського поневолення України, Острянин писав у своїх універсалах, що Військо Запорозьке насамперед турбується за свій народ, живе його стражданнями і вже не може бачити «батьків і матерів своїх завше лаєних і глумлених, також братів, сестер і дружин тирансько забиваємих, розкривавлюваних і мордуємих, у ломках льодових у тріскучі морози занурених і обливаємих, у плуг аки волів (чого під сонцем небачено) запрягаємих... аби добре тягло...». Готуючи повстання, він не обмежувався пропагандою і, враховуючи причини попередніх поразок, намагався забезпечити повсталих всім необхідним. На Подніпров'ї, Лівобережній Україні вірні люди складали у потаємні місця зброю, боєприпаси, провізію. У Трахтемирові було обладнано шпиталь для можливих поранених. Активно організовувалися партизанські загони.

Настав квітень 1638 року, час, найбільш сприятливий для походу, коли досить свіжої паші для коней. Козацьке військо вирушило із Запоріжжя. Путивльський воєвода доносив у Москву: «Пишут де из Переяславля казаки (реєстрові — *В. З.*), что, из Запорожья вышли казаки и с пушками 16 000, а з Дону ж запорожские казаки пришли к ним же, запорожским казакам, в сход. А сложились де оне, казаки с татары, идут вместе на литовские городки проти их, ляхов...».

Того ж дня — 1 травня, він пише ще одного листа, у якому пояснює, що козаки «хотят де приходить на указанные литовские города войною, а сложились де оне заодно с татары, а мстить де им свою кровь за то, что де их, казаков, ляхи и урядники по городам побивали и мучили и жен их, и детей и ныне де побивают же...»

Добре знаючи розташування поляків, Острянин розраховував насамперед відрізати лівобережні шляхетські сили від правобережних і, не давши їм возз'єднатися, розгромити кожне окремо. З цією

метою розділив своє військо на три частини. Головна, яку очолив він сам, рушила вверх по Дніпру лівим берегом. Селянсько-козацькі загони на чолі з Карпом Скиданом, правою рукою Острянина, пішли у напрямку Чигирина, щоб забезпечити охорону підступів до Дніпра із заходу. Надзвичайно важливим було встигнути захопити і утримати головні переправи на Дніпрі. З цією метою кілька сотень повстанців під проводом Дмитра Гуні підіймалися рікою на човнах.

Коли Станіслав Потоцький, керівник польсько-шляхетських військ, дізнався про вихід Острянина з Запоріжжя, він негайно поспішив йому назустріч. Однак той випередив Потоцького і, розгромивши на своєму шляху шляхетські загони, рушив в глиб Лівобережжя на Хорол. За деякими даними, у Острянина було щось близько двох тисяч чоловік, і протистояти шляхетським каральним військам він не міг, тому й вирішив закріпитися у Говтві, очікуючи підкріплення. Розташоване у межиріччі річок Псьол і Говтва, оточене лісами та болотами, місто являло собою ідеальний пункт оборони. Зайнявши, повстанці укріпили його, насипали земляні вали, на висоти поставили гармати і, коли 5 травня до Говтви підійшли шляхетські війська, місто було готове до оборони.

Потоцький одразу ж обладнав свій табір, також огородивши його валом. Потім, як пише С. Окольський, «перевів на другий берег Псла два полки німецької піхоти — один полк п. обозного Біговського і другий – німецького капітана, якому доручено командування цим полком по смерті Жолкевського, зверх того кілька тисяч реєстрових козаків під начальством старшого полковника п. Ілляша і хоругва п. Мелецького, і наказав усім їм йти на фортецю і місто. Але були зупинені вогнем козаків».

У цій сутичці був поранений Ілляш. Поляки мусили відійти. Та тут же їм довелося зіткнутися з загоном запорожців, висланим Острянином в обхід ворожого табору. Як зазначає свідок – реєстровий козак Володимир Лавров, «і тих де німців та лістрових козаків запорізькі черкаси побили всіх наголову, тільки ушло німців у ляцький табір 18 чоловік».

Прагнучи закріпити цю перемогу, Острянин, як повідомляє з жалем той же Окольський, «в ту ж ніч вислав кілька тисяч козаків через Псьол у ліси: одним наказано непомітно наближатися до

польських полків, перетинаючи дорогу стовбурами дерев та віттям для того, щоб кіннота не могла їх атакувати, іншим — по ярах і хащах з двох боків добратися до коронного табору і до світанку атакувати німців». Окольський нарікав на те, що «хлопи» не визнають правил, тому й перемогли, розгромивши війська, які дотримувались начебто цивілізованих правил ведення війни.

Ми ще зупинимось на тому, як «цивілізовано» воювала шляхта в Україні. А покищо розгром її козаками був повний, і сам Окольський змушений був визнати, оцінюючи дії Острянина у цій битві, «що хоча й у солдатському середовищі немає ні князів, ні сенаторів, ні воєвод, з якими б солдат зміг би помірятися у битві, зате є такі люди, що коли б не протистояли тому складені проти плебеїв закони, то серед них знайшлися б достойні називатися рівними по хоробрості Цинцинату, який від плуга був покликаний в диктатори, чи Фемістоклу».

Розбите під Говтвою шляхетське військо спішно відходило до Лубен. Острянин розумів: настав зручний момент, щоб остаточно розправитись з карателями. «Ляхи пішли срамотно, — говорив він козакам,— і нам тепер краще всього йти за ними до Лубен — там і шляхи є, і товариство надійне, і живність буде, і збір людський, і оборона зручніша, ніж тут».

Козаки погодилися і спішно кинулися за Потоцьким. «И черкасы де, —доносили путивльські воєводи,—ляхов сперли, гнали до Лубен и побили де ляхов многих. И люди де многие свой табор пробежали мимо к городовому люду, что под Лубнами на реке Суле, и мост де ляхи обломили, и в реке де многие ляхи потонули».

Це трапилося 6 травня 1638 року. Хоч як не спішив Острянин з військом, шляхетські загони все ж рухалися швидше і, коли повстанці підійшли до Лубен, встигли зайняти вигідні позиції. Бій почався одразу ж — жорстокий і впертий, він приніс численні жертви як з одного, так і з другого боку. Острянин добре розумів, що без поповнення людьми і припасами вести облогу Лубен неможливо. Ось-ось мав прийти Скидан, який набирав козаків на Чернігівщині. Із степів рухались на чолі загону Путивлець і Ріпка. з-під Києва вів повстанців Солома. Такий же загін вів до нього Сокирявий. Та поки вони не підійшли, Острянин вирішує здійснити швидкий похід за

маршрутом Лубни—Лохвиця—Миргород—Лукомля—Яблонів, потім знову — Лубни і Лукомля, маючи за мету ухилитися від небажаної зустрічі з Потоцьким і поповнитися свіжими силами. Але в Лукомлі він отримує вістку про прихід на допомогу Потоцькому польського загону на чолі з І. Вишневецьким. Об'єднавшись разом, вони раптово напали на табір Острянина, і той, після багатогодинного бою, мусив з настанням темряви відійти до Жовнина.

У цей час на допомогу Острянину наближалися Путивлець з Ріпкою. Їх військо налічувало 500 донських козаків. Знову зав'язався нерівний бій. Польські війська зуміли оточити повстанців. Потоцький оголосив, що помилує їх, якщо видадуть своїх керівників. У цій ситуації козаки, більшість з яких були реєстровці, вирішили видати Путивльця. «Нехай твоя голова за всі наші голови, прощай нас, господарю!».

Та Потоцький не дотримав слова. Коли, видавши Путивльця, козаки припинили опір, озвірілі жовніри напали на них і вчинили криваву розправу.

На початку червня розпочалися бої на околицях Жовнина, які з кожним днем ставали дедалі запеклішими. Росли втрати з обох сторін. Після одного з таких боїв Острянин, очевидно, вважаючи справу програною, з групою козаків вирвався з оточення і, переправившись через річку Сулу, відійшов на територію Російської держави, висловивши бажання служити царю. Їм було надано поселення Чугуїв, де вони мали жити і нести службу. У грамоті Розрядного приказу про необхідність влаштування козаків, отриманій тульським воєводою Черкаським, говорилось, що государю «били чолом» представники козацтва, що «гетьман Яцко Острянин і вони, полковники, і черкаси, і міщани, і пашенні люди з литовської сторони, пішли на наше ім'я на постійну службу від жорстокого гоніння і від смертного вбивства папежен польських людей, не бажаючи бути в папежській вірі тому, що вони відвіку православні селяни віри грецького закону. І вони люди вільні і знатні...»

Від імені російського царя запорізьким козакам велено було передати, що «ми, великий государ, задля селянської віри, будемо їх тримати під нашою царською високою рукою у всякому збереженні і на їх чолобиття учнемо виявляти милість. І вони б на наше царсь-

ке жалування були надійні, і на Чугуєві на вічне життя будувалися; і нашій царській величності служили проти недругів наших, де буде наше царське повеління, стояли і на татарських шляхах і на перевозах над татарами промишляли, і нашу державу від бусурманів оберігали, скільки милостивий бог допомоги подасть...»

Як свідчать архівні джерела, з Острянином на Чугуївському городищі поселилися його син, генеральний осавул, 10 сотників і 1019 козаків. Усіх їх наділили землею й подали допомогу для першочергового обзаведення. Уже 21 лютого 1639 року білгородський воєвода Пожарський доповідав про зведення Чугуївських укріплень.

У цей же час Острянин ходив на татар. Однак під час походу між ним і козаками виник розлад. Чому і за яких причин – невідомо. Козаки полишили свого гетьмана і повернулися у Чугуїв. Через деякий час, як свідчать документи, «розлад цей посилився і закінчився вбивством Острянина». Після цього більша частина козаків повернулася в Україну.

Після відходу в Росію Острянина козаки обрали гетьманом добре знаного ними Дмитра Тимошовича Гуню. С. Окольський про нього пише: «Цей Гуня і раніше користувався у них не малою славою, так як за рік перед тим, під Кумейками, він з залишками війська і кількома гарматами вночі пішов до Боровиці і там з'єднався з Павлюком; звідтіля відправився разом із Скиданом на Запоріжжя, де козаки обрали його кошовим отаманом...».

Прийнявши гетьманство у таку критичну хвилину, Гуня одразу ж заходився наводити порядок у таборі, де зібралося до 20 тисяч чоловік, зміцнив його, готуючись до продовження війни. Велику надію він покладав на підкріплення, яке ось-ось мали привести Філоненко та інші козацькі ватажки. Надійшло повідомлення, що з Черкас вже вирушив із загоном повстанців давній товариш Карпо Скидан. Ось-ось мав надійти двотисячний загін Соломи. Все це вселяло надію на краще. Та немало насторожила звістка, що у Переяслав з великими силами прибув польський гетьман Микола Потоцький. До того ж посилилися напади на повстанський табір шляхетського війська.

Оцінивши обстановку, Гуня дійшов висновку, що далі відбиватися біля Жовнина, а тим більше — прийняти бій, який могли нав'я-

зати поляки з появою війська Потоцького, з наявними силами неможливо. Тому він вирішує перенести табір у більш зручне місце — на високому березі Дніпра, в гирлі Старця. В ніч на 10 червня козаки спішно переправились через Сулу і зупинились у наміченій місцевості. Дві сторони її омивалися річками, третя сходила у болото. «Місце це,— зазначав Окольський,— добре захищене від природи, мало здавна готовий окоп, бо там, як сказав нам козак Себастьянович, був колись табір, у якому осаджував козаків черкаський староста п. Вишневецький, тому і тепер знаходять там в землі старовинні шпори. Місцевість ця багата водою, лісом і пасовиськами для коней, дніпровський берег неприступний, тепер же вона так добре була зміцнена з середини, і з боку поля, що ворота завжди лишалися відкритими. Не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа і його мистецтву у такого роду спорудженнях, дивлячись на міцні вали, шанці, батареї і бруствери».

Розрахунок Гуні виявився вірним. Не встигли повстанці як слід влаштуватися на новому місці, як підійшла кіннота М. Потоцького, а за нею полки С. Потоцького і Яреми Вишневецького. Вони спільно оточили табір і почали приступ. Та Гуня завжди був на місці, і під його керівництвом повстанці успішно відбивали численні атаки ворога. Здавалося, що на козаків навалилася шляхта з усієї України. Гуня добре розумів, що довго так тривати не може — втомляться і зневіряться люди, не стане припасів. Тоді — кінець. А до табору ворога підходили нові й нові підкріплення...

Гуня пише листи польському гетьману, пропонуючи перемир'я, звертає його увагу на звірства, які жовніри чинять над населенням навколишніх сіл. «Видно, немає тут ні правди, ні страху Божого. Вже нехай би вели війну з нами, з Військом Запорозьким, яке вирішило пожертвувати життям і віддатися на суд і волю всевишнього Бога за наші криваві заслуги і безвинно пролиту кров нашу, лиш би полишити у спокої бідних безневинних людей, яких голоса і безвинно пролита кров закликають до Бога про помсту, до якої пробуджують і нас...».

Відповіді Потоцького були категоричні: милість короля бунтівники втратили. А тут ще надійшла звістка, що не зумів пробитись на допомогу Карпо Скидан — у бою проти польської шляхти був

тяжко поранений і потрапив у полон. Ймовірно, що його і стратили тоді.

Скоро Потоцькому привезли гармати, які він звелів встановити на пагорбах. Гуні лишилося одне — атакувати польський табір раніше, ніж полки підуть приступом. Вилазка козаків була стрімка і навальна, однак справи не поліпшила. Про цю акцію С. Окольський пише, що «5 червня, бажаючи випробувати щастя, Гуня вийшов з окопу, та не наважився далеко відходити від нього; частина козаків оточила вали, інші намагалися щось вчинити проти валів, але хитрістю їх випередили, бо гетьман наказав вистрелити у знамено Гуні з трьох гармат, при цьому вбитий був козак, який носив над ним бунчук, і сам він був у страху, однак зразу ж схопив бунчук і спершу власноручно носив його, потім передав іншому козаку... При кінці битви, коли дві сторони уходили з поля, Гуня повторив учорашній жарт — випустив кілька ядер в гетьманське знамено, при цьому ядро вдарило в голову коня п. Жолтовського, який їхав поряд з гетьманом...».

Наприкінці липня 1638 року Гуня дізнався, що на допомогу повстанцям до Старця спішно йде полковник Філоненко з двохтисячним загоном і припасами. Ця звістка надала нових сил козакам. Очікуючи допомоги, вони готували гармати, зброю, давали коням лишки збереженого корму.

Однак чекав на Філоненка і польський гетьман М. Потоцький. Він відібрав і направив назустріч йому загін найкращих жовнірів з артилерією, над якими поставив сумнозвісного своїми звірствами шляхтича Самуїла Лаща. Готувався й сам до бою. І коли Філоненко з козаками, котрі пливли Дніпром і йшли його берегом, з'явився під Старцем, Лащ раптово напав на них кіннотою і став обстрілювати з гармат. Жорстокий бій точився до глибокої ночі. Гуня як міг допомагав Філоненку — намагався відволікти на себе сили Потоцького, здійснював напади на вали. Та Лащ насідав уперто, втрати росли як з одного, так і з другого боку. Найбільше гинуло козаків Філоненка, які були гірше захищені і оборонялися. Разом з Філоненком до табору Гуні вдалося пробитися лише кільком стам чоловікам. Та й припасів лишилося на кілька днів. Це не могло не вплинути на моральний стан табору. Почалися незлагоди. Реєстрові козаки пропонува-

ли погодитися на пропозиції Потоцького і здатися у полон. Сформували навіть депутацію, до якої увійшли старшини Роман Пешта, Іван Боярин, Василь Сакун.

Гуня добре розумів, що при першій же нагоді вони зрадять його й віддадуть полякам, як це було вже під Боровицею. І тому, як тільки депутація 28 липня вирушила у ворожий стан на переговори, Гуня і Філоненко, а також ті козаки, що не бажали йти на мирову з панами, вночі покинули табір.

По-різному свідчать про дальшу долю Гуні. Одні джерела повідомляють, що він разом з Філоненком відправився на Запоріжжя; інші—що, вирвавшись з оточення, попрямував на Дон, де верховодив донськими козаками. Ми ж вважаємо достовірним факт, викладений у записці воронізького воєводи Вельяминова в Посольський приказ від 19 червня 1640 року: «И как де атаман Гунка Черкашенин с донскими казаками пришли к Черному морю и к гирлу, и в том де гирле стоят 40 катарг турских людей. И те де турские люди их на Черное море не пропустили. Да он же, Гунка, привел в Озов в языцех татар шти человек».

Серед донських козаків, очевидно, і пробув Дмитро Гуня до кінця своїх днів.

А між тим козаки, що залишилися у таборі під Старцем, підписали угоду, згідно з якою передали Потоцькому всі гармати, визнали призначеного їм старшого і полковників, відправили у панські маєтки селян. Для реєстрових козаків, учасників повстання, на 30 серпня 1638 року призначалася у Корсуні рада для затвердження нового реєстру.

То була повна поразка повстання. Але боротьба не скінчилася. Її вели козацький гетьман Карпо Півторакожуха, про якого не збереглося майже ніяких свідчень, і селяни різних регіонів України.

Наставлені ж поляками гетьмани Максим Гулак, Микола Зацвіліховський та Іван Барабаш були лише маріонетками в руках магнатсько-шляхетської влади, і їх гетьманування не принесло козацтву жодної, бодай найменшої, користі. Невпинно назрівало нове, не бачене раніше повстання, на чолі якого став чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький

Ім'я великого сина України Богдана (Зиновія) Хмельницького здавна було для спів-вітчизників символом боротьби за волю, людську гідність, за соціальне й національне визволення. Високі громадянські ідеали, заради яких невтомно боровся Хмельницький з ворогами своєї Батьківщини, благородна мета висвітлили йому історичний шлях на віки.

Народився він у Чигирині в сім'ї православного українського шляхтича 27 грудня 1595 року. У той час в Україні ще не вщухло повстання під проводом Северина Наливайка, і козацтво, насторожене Брестською унією 1596 року, як могло протистояло експансії католицизму і пансько-шляхетському насильству, з одного боку, і загарбницькій навалі турків і татар — з іншого.

Батько Богдана – Михайло Хмельницький прибув до Чигирина як представник польського магната Івана Даниловича, якому місцеве старосто було наділене королем, і займався осадництвом, тобто засновував нові поселення. У Чигирині проживало чимало козаків-реєстровців, котрі несли сторожову службу від набігів татар. Не ухилявся від цієї служби і Михайло Хмельницький. Очевидно, старанність у виконанні своїх обов'язків, добропорядність і доброзичливість до людей сприяли тому, що скоро він дослужився до підстарости і став чигиринським сотником.

Місто стояло .на торговельному шляху з Києва до Криму. Саме цим шляхом татари найчастіше пробиралися в Україну. Цим же шляхом відвідували Україну і запорожці, — адже Чигирин був найб-

лижчим містом до Січі. І, певно, не могли не бувати у ньому Григорій Лобода, Федір Полоус, Тихон Байбуза, Петро Сагайдачний, як і не могли вони не спілкуватися з такою відомою і поважною людиною, як чигиринський підстароста і козацький сотник Михайло Хмельницький. Очевидно, добре були вони відомі й малому Богданові. Адже не випадково вже з самого дитинства він марив козацькими походами і мріяв про Запорозьку Січ. Відомий український історик, фольклорист і мовознавець М. Максимович писав: «Зірка Хмельницького зійшла на Чорному морі у той час, як на Хотинському полі западала зірка старого Сагайдачного. Життя цього достопам'ятного гетьмана, який, служачи зі славою польській короні і всій Речі Посполитій, зробив для блага України все, що тільки міг він зробити тоді, не підіймаючи зброї на поляків, — воно слугувало прикладом для Богдана Хмельницького; його шляхом проходив він поприще свого догетьманського життя, мужньо і довготерпеливо, як хоробрий воїн і чесний громадянин республіки Польської, як добрий і надійний син своєї козацької матері України. Але йому судилося пройти ще своїм шляхом поприще гетьманського життя і безприкладно звершити ту справу, на яку безуспішно проривалися інші українці впродовж піввіку».

Можливо, Богдан почав свою науку спершу вдома і продовжив її в одній з приходських шкіл Києва. Коли ж у 1608 році польський гетьман і канцлер, ревний єзуїт Станіслав Жолкевський заснував у Львові латинську школу чи, як її ще називали, єзуїтську колегію, з метою підготовки служителів Ватікану в Україні, він запропонував Михайлові Хмельницькому віддати до колегії сина і той не смів ослухатися свого колишнього пана. Майже п'ять років провчився Богдан у Львові, пройшовши, як свідчить «Історія Русів», «всі тодішні класи добірних наук… під керівництвом найкращих вчителів... щедротою набутих. Природні гострота і обдарованість виправдали старання батьківські і вчительські. При європейських мовах, а паче у латинській і грецькій…». В колегії, окрім інших наук, він пізнав усі тонкощі католицизму, що не раз ставало йому в нагоді у майбутньому.

У цей же час у Львівській братській школі навчався майбутній київський митрополит, визначний церковний та культурний діяч Петро

Могила. І, очевидно, вони не могли не знати один одного. Про те свідчать, зокрема їх теплі стосунки у наступні часи.

По закінченні навчання Богдан повернувся до Чигирина. Молодий, освічений, вправний у військовій науці юнак не міг лишатися осторонь подій, що відбувалися навколо. А події ті були дійсно історичними. Після придушення у 1596 році повстання Северина Наливайка селяни та козацькі низи не заспокоїлися, а розпочали нові виступи, основою яких стало покозачення народних мас, відмова від виконання повинностей, ухід на Запоріжжя. Звісно, все це знаходило відгук в душі юнака, зароджуючи зерна справедливості і жалю до свого народу. Не полишала його в спокої і слава запорожців, що виступали проти татар і турків, ходили походами по Чорному морю, повертаючись звідти сповненими багатств та вдячністю людей, котрих визволили з неволі. Проводирем їх був славний Петро Конашевич-Сагайдачний. Не раз бував він у Чигирині, знав і поважав Михайла Хмельницького. Визначав і його освіченого і ставного сина. І, може тому, коли довелося гетьманові у 1618 році йти разом з сином польського короля Владиславом на Москву, взяв із собою Богдана. Є згадки, що показав Богдан себе у цьому поході сміливим і вправним воїном. І навіть у скрутну хвилину врятував Владислава. З того часу запам'ятав королевич козацького сина і приязно ставився до нього аж до своєї смерті.

Після повернення в Україну, Богдан служив у кінній сотні свого батька і разом з ним у 1620 році взяв участь у битві під Цецорою проти турецьких військ. Тут героїчною смертю поліг Михайло Хмельницький, а син його потрапив у полон. У 1622 році стараннями козаків, побратимів старого Хмеля, Богдана було викуплено з неволі. Він повернувся додому і знову став на козацьку службу в Чигиринський полк.

Про цей період його життя ми й до сьогодні знаємо дуже мало. Відомо лише, що після повернення, мати Богдана, Анастасія Федорівна, вийшла заміж за королівського жовніра Василя Ставицького і поїхала з ним у Білорусію. Богдан лишився єдиновладним господарем хутора Суботів під Чигирином. А одружившись з Ганною Сомко, сестрою його старого друга, переяславського козака, майбутнього наказного гетьмана Якима Сомка, почав будувати нову оселю.

Та, очевидно, спокійне життя господаря було не для нього. Богдан їде на Низ. Його воєнний досвід, знання Кримського ханства, Туреччини стали запорозькому козацтву у добрій нагоді. Він бере участь, а потім і сам очолює морські походи, відбиває навали кримчаків. Це підіймає його авторитет, допомагає зайняти високі пости у козацькому війську. І коли розпочалася нова хвиля селянсько-козацьких повстань, які очолили у 1630 році Тарас Федорович, у 1637—1638 роках Павло Бут, Яків Острянин і Дмитро Гуня, а також повстання запорожців 1635 року під проводом Івана Сулими, – Богдана Хмельницького наставлено військовим писарем, а згодом чигиринським сотником. У цих повстаннях він бере найактивнішу участь. Польський історик В. Коховський писав у своїх «Щорічниках» про Хмельницького: «Він був підсобником Тараса, а після йшов слідами бунтівників Острянина і Гуні, був учасником жахливого діла, яке самі призвідці спокутували смертю,— а він уникнув заслуженої кари». Так мужнів і формувався майбутній керівник народного повстання, гетьман козацького війська.

А поки що доля відкрила перед ним ще одну цікаву сторінку. 21 вересня 1644 року кардинал Мазаріні в Парижі отримав депешу від французького посла при польському королі графа де Брежі. «Цими днями був у Варшаві один з старшин козацької нації, полковник Хмельницький, про якого я мав честь писати вашій еміненції. Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна у латинській мові. Що стосується служби козаків у його величності, то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі».

Він не лише допоміг, а й, ставши на чолі загону козаків разом з Іваном Сірком, воював на боці Франції з Іспанією. У 1645—1646 роках взяв участь в успішній облозі Дюнкерка.

Після повернення йому повідомляють жахливу звістку: чигиринський староста О. Конецпольський заявив свої права на хутір Суботів, і доки Богдана не було, його приспічник Чаплинський тероризував сім'ю, наїжджав на хутір, громив його. Побив найстаршого сина Тимоша та середнього Юрія, дочок Катерину та Стефаниду залякав погрозами. Дружина від усього того смертельно захворіла й невдовзі померла. Хмельницький шукав підтримки у короля, але

Владислав, скутий волею магнатів, нічим допомогти не міг. У той час горе Богданове злилося з горем його народу. «Так вони відносяться не тільки до мене, — говорив він однодумцям, — так ляхи відносяться до всього народу українського, який вважають бидлом і схизматиками... Чого ми тільки не терпіли! Вольності наші знищені, землі відібрані, більша частина вільних лицарів перетворона на холопів...».

Це був зойк народний. І коли Богдан Хмельницький кинув заклик: «З'єднаймося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині...», — його підтримали. Коли про дії Хмельницького дізналася шляхта і хотіла його схопити, він з сином Тимофієм і найближчими сподвижниками у грудні 1647 року подався на Запоріжжя. І саме звідси, з споконвічної козацької праматері, почав організовувати повстання. Тут 18 квітня 1648 року козацька рада обрала його гетьманом, звідси він звернувся до всіх українців із закликом виступити на боротьбу з панством, і скоро на Січ зі всієї України зійшлися знедолені і гноблені. 22 квітня 1648 року Богдан рушив в Україну. Як справжній стратег і дипломат, Хмельницький перед цим уклав угоду з кримським ханом, заручившись його підтримкою, і з цього часу протягом всієї визвольної війни татари були союзниками Хмельницького — зрадливими, непевними, котрі принесли немало горя і біди, але союзниками, без яких обійтись було неможливо хоча б тому, щоб не стали союзниками інших і не вдарили у спину.

Вже на початку травня повстанське військо під проводом Богдана Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем вщент розгромило коронну армію, яку очолювали гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський — головні сили поляків в Україні.

Це були перші перемоги у визвольній війні. Вони засвідчили не лише полководницький талант Богдана Хмельницького та енергію, з якою він здійснював підготовку повстання, але й те, що був готовий ґрунт для визвольної війни. Це виявлялось у посиленні селянського руху, в тому, що вся козацько-селянська Україна сприйняла заклик як давно очікуваний і бажаний. І правий був гетьман Потоцький, коли писав королю перед повстанням, що Хмельницький із сподвижниками були, по суті, у змові зі всіма козацькими полками і зі

всією Україною. Жовтоводська і Корсунська перемоги Хмельницького стали поштовхом до всенародного повстання, яке невдовзі охопило всю Україну. Цей важливий факт підкреслює «Літопис Самовидця»: «И так народ посполитій на Україні, послишавши о знесенню войск коронних и гетьманов, зараз почалися купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто і нігди козацтва не знал».

Уже в цих перших битвах пліч-о-пліч з Хмельницьким були його побратими — Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун, Іван Ганжа, Михайло Кричевський, інші соратники. З ними виграно і всі наступні битви визвольної війни: під Пилявцями (1648 р.), під Зборовом (1649 р.), під Батогом (1652), під Жванцем (1653 р.). І, незважаючи на програну через ханську зраду битву під Берестечком (1651 р.), Хмельницький виявив себе справжнім полководцем і знавцем військової справи. Головною його стратегічною рисою була рішучість наступальних дій з метою розгрому ворога по частинах у відкритому бою. Хмельницький виступив як новатор і носій передових ідей у воєнному мистецтві. Його знамениті засади, демонстративні атаки, удавані відступи та інші тактичні прийоми відчув на своїй шкірі не один польсько-шляхетський воєначальник.

* * *

Після Корсунської перемоги Хмельницький пішов до Білої Церкви, де влаштував табір. Звідси він звернувся до українського народу з універсалом, в якому закликав тих, кому «честь ваша шляхетская от поляков ругаемая, уничтожаемая, весьма посмееваемая и попираемая, — тот всяк не яко отрадок, но яко зичливий і любезний син отчизны своей, хтій по вислуханню сего універсального ознайменния нашого, к нам в обоз под Белую Церков, на добрих конех і із справним оружієм неоткладе прибувати, і сполне з нами, прикладом старовічних величних і многим околичним народом старших предков своїх, станути мужественно і небоязно, при всемогущей помощи Божиєй, против науков, своїх разорителей, озлобителей і супостатов».

Водночас він направляє до короля депутацію, яка мала вручити образливий і глумливий лист Хмельницького. Правда, у цей час

король Владислав IV помер, і в Польській державі настало безкоролів'я, та лист був переданий урядові.

Перші перемоги Хмельницького, його заклики знаходили відгук у серцях народу; до Білої Церкви стікалися широкі маси селянства і козацької голитьби, міська біднота, значна частина православного духовенства. І через кілька місяців під проводом Хмельницького вже була велика народно-визвольна армія. Поділена на полки, добре озброєна, сповнена патріотичних почуттів і натхнена першими успіхами, вона була готова до нових боїв проти польських магнатів.

Оцінивши обстановку, зваживши всі можливості подальшого розвитку повстання, а також те, що у відкритій війні Україні одній важко буде витримати єдиноборство з Польщею, Хмельницький робить першу спробу встановити дипломатичні відносини з російським урядом. 8 червня 1648 року він надсилає з Черкас листа цареві Олексію Михайловичу, в якому ставить питання про прийняття України до складу Росії. Богдан закликає російський уряд негайно «на панство наступати... і з своєї сторони... а ми їх отсул візьмем». Як писав Остророг, Хмельницький був не лише добрий воїн, але й людина взагалі «великих здібностей». Він добре розумів: варто Польщі укласти мир з Москвою і їх зброя повернеться проти повстанців.

Та на той час вирішення поставлених питань було ще неможливе.

Між тим повстання охопило всю Україну і частину Білорусі. Вже у першій половині літа 1648 року були очищені Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства, частина Подільського, в серпні хвилювання перекинулися на Волинь. Стурбований польський уряд спішно готував війська для вторгнення в Україну. Необхідно було якомога скоріше перетнути їм шлях. Це добре розумів Хмельницький. І, не даючи панам закінчити збір свого посполитого рушення у Старокостянтинові, він, зібравши війська, повів їх на зближення з головними силами ворога. Сторони зійшлися під Пилявцями — містечком над річкою Пилява. 19 вересня 1648 року почався бій. Чотири дні Богдан Хмельницький тримав польське військо у величезній напрузі, вимотуючи наїздами, а 23 вересня рішучою атакою зламав опір ворога, примусивши його до панічної втечі. Попереду своїх жовнірів тікало керівництво, як їх називали — «перина, дитина,

латина»: випещсний і лінивий Заславський, молодий, недосвідчений Конецпольський і вчений Остророг. Кинувши військо напризволяще, вони бігли аж у Львів, а це у 300 кілометрах від Пилявець. Повстанцям дісталися величезні трофеї — більш як 80 гармат, знамена, величезна кількість зброї, вози з різним майном і спорядженням.

Пилявецька перемога ще раз продемонструвала силу козацького війська і відкрила йому шлях у саму Польщу. І Хмельницький рушив на захід. Досягши Львова і отримавши з нього викуп, він зупинився в Замості. Однак у грудні 1648 року повстанська армія, так і не завершивши розгрому панської Польщі, була відведена до Києва. Причин цьому було немало: Хмельницький відчував необхідність перепочинку для війська. Не вистачало зброї і продовольства; не вся козацька верхівка хотіла йти далі, на Польщу — для них було досить обмеження польсько-шляхетської влади в Україні, і тепер вони прагнули використати здобуті народом перемоги у власних цілях.

До того ж почалися вибори нового короля, між магнатами точилася боротьба за кандидатуру на престол, і Хмельницький тепер не міг не взяти в ній участі. Він вирішив підтримати брата померлого Владислава IV Яна Казимира, сподіваючись на добре ставлення до козацтва і майбутні поступки для нього. Не варто відкидати й таку версію: якби Хмельницький і далі просувався до Варшави і Кракова, то сам папа міг очолити хрестовий похід на захист католицького світу. Адже для Західної Європи Хмельницький був всього-на-всього бунтівником. Тому і вважав він за краще відійти в Україну.

У Києві Хмельницькому влаштували урочисту зустріч. Він отримав благословення ієрусалимського патріарха Паїсія, який прямував до Москви. З ним і відправив до російського царя своє перше посольство на чолі з Мужиловським. Гетьман доручає Паїсію і Мужиловському вести переговори з царем про союз України з Російською державою, а сам вертається до справ. Займається організацією війська, створює гетьманське правління, ділить Україну на 16 полків, на чолі яких наставляє полковників. Чигирин стає голов-

ною резиденцією Хмельницького. Це було початком закладення основ державності в Україні.

Багато уваги він приділяє міжнародним справам. У лютому 1649 року зустрічається у Переяславі з польськими комісарами, яких, за велінням короля Яна Казимира, очолював добре відомий Хмельницькому український шляхтич Кисіль — він намагався знайти компроміс між Польщею і Запорозьким Військом. І хоча переговори завершилися тимчасовою угодою, Хмельницький, однак, заявив комісарам: «Виб'ю з лядської неволі руський нарід увесь! Перше я воював за кривду і шкоду, нанесені мені, тепер же буду воювати за нашу православну віру. І мені поможе у тій справі вся руська чернь по Люблін і Краків, а я від неї не відступлюсь, і буде у мене двісті, триста тисяч своїх воїнів, орда вся при тім... За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підийму. Буде з мене України, Поділля і Волині по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: «Сидіть, ляхи! І дуків, і князів туди зажену, а будуть за Віслою брикати, я їх і там знайду. На Україні не залишиться жодного князя, жодного шляхтича, а хто хоче з нами хліб їсти, хай буде послушний Війську Запорозькому...».

Хмельницький вручив послам перемирні статті, у яких вимагав: знищення в Україні унії, допущення київського митрополита в сенат, заборони відновлення діяльності костьолів, призначення на посади у межах України виключно осіб, які сповідують грецьку релігію, повернення Запорозькому Війську вольностей, підкорення козацького гетьмана безпосередньо самому королю та ін.

Однак ні та, ні інша сторони не надавали цій угоді ніякого значення і продовжували підготовку до майбутніх битв. Після повернення комісії у Варшаві відбувся сейм, який дозволив королю скликати посполите рушення. Війська очолив новий тріумвірат у складі Фірлея, Лянцкоронського і Остророга. До них невдовзі приєднався і Вишневецький.

Готувався до нових боїв і Хмельницький. Він розсилав універсали, які закликали всіх, хто може тримати зброю, до боротьби. І скоро до Чигирина нескінченним потоком рушили повстанці з усієї України. Йшли татари на чолі з самим Іслам-Гіреєм III, кавказькі

гірці-черкеси, румелійські турки, йшли давні приятелі запорожців — донські козаки...

Збори тривали всю весну 1649 року, і вже у червні почалися перші сутички, а згодом і наступ польських військ та надвірних загонів Я. Вишневецького. Назустріч йому рушили козаки та загони кримських татар. Після перших боїв під Старокостянтиновом і Меджибожем шляхетське військо панічно відступило до Збаража, де і було невдовзі оточене. Вони терпіли голод і несли втрати від безперервних козацьких штурмів, які здійснювалися під проводом одного з найближчих сподвижників Богдана Хмельницького – гадяцького полковника Кіндрата Бурляя. Саме Гадяцький полк на чолі з Бурляєм завдав значних втрат найманій угорській піхоті.

Не уникнули втрат і козаки. В одній із сутичок загинув корсунський наказний полковник Нестор Морозенко, який став героєм народної пісні, навічно увійшовши до народного епосу.

Ой, Морозе, Морозенку,
Ти преславний козаче!
За тобою вся Вкраїна
Тяжко-важко плаче!

Та не так тая Україна,
Як те горде військо!
Ой, заплакала Морозиха,
Йдучи рано на місто.

Тут, під Збаражем, було тяжко поранено і вінницького полковника Івана Богуна.

Однак козаки закріпилися біля земляних валів і почали зблизька обстрілювати місто.

На допомогу обложеним вирушив з Любліна на чолі 30-тисячного війська сам король Ян II Казимир. 3 серпня він підійшов до Зборова і, зупинившись на березі болотистої річки Стрипи, почав будувати переправи для дальшого походу.

Взнавши про це, Богдан Хмельницький одразу ж здійснив перегрупування своїх сил і, залишивши під Збаражем частину війська

на чолі з генеральним обозним Іваном Чорнятою, сам з головними силами, які становили 60 тисяч козаків і 100 тисяч татар, виступив назустріч королю. В ніч на 5 серпня 1649 року повстанці і татари підійшли до Зборова. А рано-вранці, коли польські війська, не відаючи про загрозу, розпочали переправу через річку Стрипу, Богдан Хмельницький вдарив по них із тилу і фронту. Зазнавши великих втрат, поляки змушені були нашвидку отаборитися і вести оборону. Бій точився дотемна. Вранці 6 серпня сутички відновилися, і повстанці проникли у ворожий табір, який охопила паніка. Розгром шляхетських військ був невідворотним, полон загрожував самому королю. Та в самий розпал бою хан Іслам-Гірей III, зрадивши козацьке військо і самого Богдана Хмельни-цького, почав сепаратні переговори з Казимиром, врятувавши тим самим його від повного розгрому. Хан заявив, що коли Хмельницький продовжуватиме бій, татари виступлять проти нього самого спільно з поляками.

Зрада Іслам-Гірея, який був зацікавлений у взаємному послабленні шляхетської Польщі і України тривалою боротьбою, змусила Богдана Хмельницького припинити бій і погодитись на переговори. Вони закінчилися підписанням 8 серпня 1649 року так званого Зборівського договору. Облогу Збаража було знято, воєнні дії припинено. Татари за зраду отримали від короля великий грошовий викуп і право грабувати на зворотному шляху українські міста і села. А що ж отримала від цього договору Україна, її народ, козацтво?

Головними умовами Зборівського договору були слідуючі: Запорозького Війська мало бути 40 тисяч; селяни, які не попадали до реєстру, мусили повернутися під владу шляхти; територіями розселення козаків мали стати Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства; оголошувалась амністія усім, хто брав участь у повстанні, в тому числі і шляхті; у місцевостях, де мали проживати реєстрові козаки, не повинно бути коронних польських військ; на всі посади у воєводствах Київському, Чернігівському та Брацлавському мали призначатися тільки православні, у цих же воєводствах заборонялося перебування єзуїтів і євреїв-орендаторів; питання про ліквідацію унії, а також інші мали бути вирішені на наступному сеймі. І, нарешті, Богдан Хмельницький зберігав за собою гетьманський чин, і йому на булаву віддавалося Чигиринське староство.

Таким чином, головного — своєї державності — Україна не отримала. А з-під панської влади вивільнялося всього 40 тисяч чоловік. Інші ж сотні тисяч, багато з яких брало участь у визвольній війні, разом із дружинами, дітьми мусили знову йти під владу панів, які поверталися у свої помістя, і відбувати панщину.

Нетривкість подібного договору і невідворотність майбутньої боротьби розумів і сам Хмельницький. Він, однак, вирішив використати виграний час, щоб уладнати справи в Україні. Багато міст отримали право самоврядування, інші користувалися Магдебурзьким правом. Взявши до уваги ці міста і містечка, села і хутори, Хмельницький здійснив відповідне воєнне влаштування козаків. Ще раніше він поділив їх на полки, сотні, курені, пов'язав відповідним правлінням. Вершиною, центральним правлінням була генеральна військова канцелярія, яка складалась з гетьмана, обозного (начальника артилерії і табірного лаштунку), осавула, писаря (державного секретаря) і хорунжого (головного прапороносця). Кожний полк мав свою канцелярію з полковим начальством — полковником, обозним, осавулом, писарем, суддею, хорунжим; сотня — сотенну канцелярію, яка складалася з сотника, писаря і хорунжого. Над куренями начальствували отамани. Всі вони входили до козацької старшини, котра обиралася вільними голосами і затверджувалася гетьманом.

Територія, яка відійшла по Зборівському договору до України, була поділена Хмельницьким на 16 полків: Брацлавський, Уманський, Кальницький, Чигиринський, Корсунський, Черкаський, Канівський, Київський, Білоцерківський — на правому березі і Кропивинський, Переяславський, Прилуцький, Миргородський, Полтавський, Ніжинський, Чернігівський – на лівому.

Почалося складання козацького реєстру. Непроста була ця справа. Як втиснути в сорокатисячний реєстр усіх тих, хто вже не міг бути панським підданим? Тоді вирішили розширити реєстр до 50 тисяч, а поза тим додатково сформувати двадцятитисячний резервний корпус козаків під началом Тимофія Хмельницького. Та й цим справа не вирішувалася. Народ ремствував: «Навіщо взагалі нам потрібен той реєстр?» Два роки боротися за свою волю, вже відчути її життєдайний подих, і ось тепер змиритися з паперовою угодою, що знову перетворювала людей на панських підвласних?!

Виконуючи умови договору, Хмельницький як міг стримував народні вияви гніву. Довелося навіть видати універсал, за яким наказувалося всім, хто не був записаний до козацького реєстру, підкоритися своїм панам під страхом смертної кари. А щоб не сприйняли те як пусту погрозу, він повелів стратити у Києві 20 козаків за вбивство шляхтича.

Свій універсал видає і король, у якому також загрожує жителям України, що «у випадку бунтів хлопів проти володаря коронне військо разом з запорозьким буде переслідувати бунтівників як чужоземного ворога».

Отака-то та завойована воля! Народ отримав сорокатисячне воїнство, яке замість того, щоб його захищати, мало виступати проти нього ж при найменшій спробі скинути з себе шляхетське ярмо.

Не полегшувало загальної справи й те, що в Україні почався голод. А тут ще скликаний у грудні 1650 року надзвичайний сейм, незважаючи на договір, знову оголошує посполите рушення. На сейм прибули козацькі посли, які мали викласти вимоги Хмельницького щодо виконання поляками Зборівського договору. Він вимагав повернення православним усіх захоплених уніатами церков, кафедр, земель тощо. Просив захисту козацтва від панів. «Інакше,— зазначав Хмельницький,— ми, рятуючи свої голови, змушені будемо, щоб відвернути зло, шукати собі приятелів».

Але ще до приїзду послів у Варшаву тут відверто говорили про майбутню війну з козаками. Вимоги ж Хмельницького були вислухані з шляхетським обуренням і відкинуті. Послів відправили ще до завершення сейму, після чого й було оголошене посполите рушення. Щоб відволікти татар від союзу з козаками, король надсилає у Крим «упоминки» з обіцянками нових багатих дарунків для мурз та допомоги, якщо вони піднімуться на Москву і Хмельницького.

Кримський хан був не проти повернути під владу мусульман захоплені Москвою Казанське та Астраханське ханства, до того ж його дедалі більше турбувало зростання козацької сили, яка за відповідних умов могла обернутися проти татар. Він прислухався до слів польського короля.

Розуміючи все це, Хмельницький прагне заручитися підтримкою Москви, але та, як і раніше, пильно слідкувала за ходом бо-

ротьби між Польщею і Україною, обмежившись однією лише похвалою щодо останньої. Це дратувало Хмельницького, якому щодня доводилося вирішувати найскладніші питання життя, боротьби. І під враженням цієї невизначеності він не раз погрожував московським послам: «Ви мені все про дуби та про пасіки толкуєте (це з приводу прикордонних сутичок – *В. З.*), а я піду і зламаю Москву і всю Московську державу, та й той, хто у вас на Москві сидить, від мене не відсидиться…».

Посли переказували ці вислови Хмельницького в Москву. Звідти відповідали: поки що утримуватись від рішучої підтримки.

Обставини, що склалися, змусили Хмельницького звернутися за покровительством до Туреччини, і султан виявив згоду взяти козацьку Україну під свою «протекцію». Він навіть наказав кримському хану «не звертати очей і вуха свої» на неї, а, навпаки, захищати козаків. Ще й готовий був, коли цього потребуватиме Хмельницький, надіслати йому на допомогу військо.

Влітку 1650 року козацький загін під проводом сина Хмельницького Тимофія вирушив у Молдову, де у той час княжив великий феодал Василь Лупу, прибічник Польщі. Чому саме у Молдову? А тому, що, по-перше, метою цього походу було одруження Тимофія на дочці Лупу Домні Розанді, а по-друге, Хмельницький прагнув відволікти увагу татар від Москви, задовольнивши їхні грабіжницькі потреби участю у молдавському поході.

Хмельницький посилає довірених людей навіть у Швецію, далекоглядно вважаючи, що майбутні стосунки відіграють свою роль на випадок зіткнення Швеції з Польщею.

19 лютого 1651 року цар Олексій Михайлович видав указ про скликання Земського собору, на якому повелів оголосити, що запорозький гетьман Богдан Хмельницький і козаки «б'ють чолом під государеву високу руку і підданство...». Проте цього разу собор ніяких конкретних рішень не прийняв.

А вже в першій половині лютого 1651 року почалися бої на прикордонні. Шляхетські війська на чолі з гетьманом Мартином Калиновським і брацлавським воєводою, кам'янецьким каштеляном Станіславом Лянцкоронським у ніч з 9 на 10 лютого вдерлися на Поділля і напали на місто Красне. Купка козаків, яка в цей час

була у місті, відбивалася до останнього. Тут загинули відважний сподвижник Хмельницького Данило Нечай, його брат і бойові побратими Кривенко і Гавротинський. Потім були загарбані Шаргород і Ямпіль.

28 лютого польські війська підійшли до Вінниці і почали її облогу. На чолі місцевого гарнізону стояв Іван Богун. Він зумів організувати опір ще до того, як надійшла підмога від Хмельницького. Польські війська були розгромлені і спішно відступили до Бара і далі — до Кам'янця-Подільського.

У зв'язку з цими подіями Хмельницький видає універсал, у якому сповіщає український народ про нову війну і закликає піднятися проти ляхів. Він готує армію, кличе на допомогу також польських, білоруських селян. Рішення Хмельницького воювати проти гнобителів православ'я освятив Константинопольський патріарх. А прибулий коринфський митрополит перепоясав козацького гетьмана мечем, освяченим на гробі Господньому, і разом з Хмельницьким відправився у похід.

Одержавши звістку про виступ Хмельницького, польський король видає наказ, який закликає до виступу ополченців, і з найманим військом вирушає з Любліна. Сам папа римський благословив поляків на війну, приславши королю освячений меч.

Отже, тепер війна велася під прапором двох ворожих релігій — православної і католицької. Це добре розуміли керівники сторін, укладаючи план майбутніх сутичок.

У червні 1651 року війська зійшлися під Берестечком, що розкинулося на річці Стир. На великій рівнині зосередилась 150-тисячна шляхетська армія, увесь цвіт польського війська: Вишневецький, Лянцкоронський, Чернецький, Конецпольський та ін. Німецькі найманці, ветерани Тридцятилітньої війни.

Приблизно така ж кількість сил була зібрана і у козаків з татарами. До Хмельницького під Берестечко прийшли донці. Тут також були свої герої: Богун, Джеджалій та ін. Козацько-селянське військо зосередилося на західному березі річки Пляшівка, вище села Солоного. Окремим табором стояло 30-тисячне військо кримського хана.

18 червня війська стали один проти одного. Сучасник писав: «Скільки можна було окинути оком, розкинулись незліченні ряди

трьох ворожих народів… Польське військо, зібране у такому величезному розмірі, у якому рідко збиралось, виблискувало надзвичайною пишністю і строкатістю… Протилежність їм являла простота козацько-татарського полчища, де маса холопів у бідних сермягах йшла у похід з дубинами замість зброї, а татари, окрім мурз і беїв, одягнуті були у полотняні чекмені і в баранячі шапки…».

З перших хвилин битва розгорнулася жорстока й безпощадна і тривала з перемінним успіхом. Козаки й селяни, які знали, що пощади у будь-якому випадку їм не буде, йшли на бій як на останній. У критичний момент битви кримський хан зняв свої війська і залишив поле бою. Богдан Хмельницький спробував вернути татар, але був по-зрадницькому затриманий ханом.

На чолі війська став Джеджалій, який намагався згрупувати селянсько-козацькі сили на дальшу боротьбу з насідаючими поляками. Однак довго тримати осаду не вистачило сил. Козацькі війська зазнали поразки. Все ж, завдяки вправному керівництву Івана Богуна, котрий змінив Джеджалія, основна частина військ була виведена з оточення і врятована.

Відступ тривав у надзвичайно тяжких умовах — через болота, під безперервними нападами поляків. «Весь день, поки не стемніло,— зазначив свідок з польського боку,— наші, просуваючись облогою, вершили криваве бойовисько, витаскуючи козаків з кущів і боліт, розстрілюючи і рубаючи голови...».

Але знайшлися винятково хоробрі, які й тут зуміли підтримати козацьку славу. Невеликий загін у 300 чоловік засів на одному з острівців і, ведучи відчайдушну боротьбу, сковував значні сили ворога. Незважаючи на обіцянку самого короля, який прийшов подивитися на боротьбу сміливців, дарувати їм життя, вони продовжували битися, поки не загинули всі до одного.

У своїй «Історії війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє, французький офіцер на польській службі, пише: «Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотяному озерці човна і, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього; витративши увесь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав усіх, хто хотів його схопити. Пробитий чотирнадцятьма кулями, він на пропозицію

короля здатися, за що той обіцяв йому життя, гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише вмерти «як справжній вояка».

Того року невдача переслідувала селянсько-козацьке військо не лише під Берестечком, а й у Литві, куди Хмельницький відправив двадцятитисячний загін козаків під начальством Небаби. Литовський гетьман Радзивілл, розгромивши Небабу, підійшов до Києва, взяв його і рушив далі. Таким чином, небезпека загрожувала Україні з обох боків. І це добре розумів Хмельницький. Тільки-но визволившись з татарського полону, він скликає козаків, селян, городян і зупиняє поляків під Білою Церквою. Після берестечківського розгрому та ганебного полону Богдан, як свідчить сучасник, «не змінився перед підлеглими ні в обличчі, ні в дусі». Коли йому стало відомо, що Потоцький спішить на з'єднання з Радзивіллом, що немало загрожувало б обороні вітчизни, то відправляє до нього депутацію з листом, у якому пропонує мир. Народ, пише Хмельницький, після стількох років війни бажає «дальшого миру». А наступ Потоцького і Радзивілла «приведе не до миру, а до ще більшого кровопролиття». «Ми, однак, думаємо, що в. м. наш милостивий пан, змилосердившись над християнством, щоб з обох сторін не лилася більше невинна кров, бажатиме святого миру, якого і ми дуже бажаємо, і в. м. пана просимо, щоб в. м. як перший в королівстві своєю мудрою радою зробив так, щоб вже був припинений кривавий потік, і клопотався перед й. к. м., п. н., щоб він зберіг надані нам вольності і виявив батьківське милосердя до підданих».

Цей заклик Хмельницького був зумовлений не лише бажанням припинити кровопролиття, а й тими важкими обставинами, у яких опинилася Україна — вщент розорена і спустошена. Що ж до Туреччини і Москви, то сподіватися допомоги від них була марна річ.

Між тим не у кращому становищі були і поляки, хоча й дійшли до Білої Церкви. Військо роз'їдали незгоди між керівниками, доходило до того, що гарячі шляхтичі хапалися за шаблі. Вояки страждали від голоду і хвороб, їх постійно турбували виступи місцевого населення в тилах, а допомогу дістати не було звідки. Все це і зумовило поляків піти на переговори і укласти 18 вересня 1651 року угоду, яка увійшла в історію під назвою Білоцерківська. Згідно з нею на Україні майже повністю відновлювалася польсько-шляхетська

влада, магнатам і шляхті поверталися маєтності. Козацький реєстр скорочувався з 40 до 20 тисяч чоловік, а виключені з реєстру козаки поверталися під владу польської шляхти.

Кабальна угода викликала хвилювання у козацькому таборі. Козаки визнавали лише Зборівський договір і, не бажаючи бути підлеглими, втікали у Московську державу, на слободи. З них згодом і виросли такі міста, як Харків, Суми, Лебедин, Ахтирка...

Ті ж, що лишалися, знову піднімалися на боротьбу. Весною 1652 року Україна вже палала у вогні.

У березні Хмельницький видає універсал, у якому, звертаючись до народу, пише: «Беручи до уваги, що ляхи, як і раніше, чинять нам обіди і вже не мало військових молодців закатували і погубили і при тому примушують працювати на себе не лише у будні, а й у свята, і важко тепер нам забути, що ми недавно були вільними, і звикати працювати на тих панів, над якими ми самі були панами, ми вважаємо, що настала зручна пора вирватися нам із неволі, тому що ляхи самі не знають, що роблять, а через свою надмірну наглість хочуть самі себе згубити, а нам живіт надірвати. Сповіщаємо, щоб усі, навіть кожний посполитий чоловік, були готові до війни і приготували життєві припаси... Але ніхто не сміє рушити без мого наказу, щоб не подати ляхам приводу до порушення миру з нашого боку, чого вони так бажають...».

У цей час польсько-шляхетський уряд, посилено готуючись до нападу на Україну і прагнучи не допустити її до воєнного союзу з Молдовою, наказав коронному гетьману М. Калиновському виступити проти козацьких полків, що йшли з Подніпров'я до Молдови. Польське військо нараховувало 30 тисяч чоловік, близько 12 тисяч кінноти, 8 тисяч жовнірів та 10 тисяч шляхти. Всі ці сили Калиновський розташував біля гори Батіг поблизу сучасного села Четвертинівка Тростянецького району Вінницької області. Табір розкинувся розлого і безсистемно, не всі війська ще зібрались. І Хмельницький, оцінивши це, здійснив швидкий маневр на оточення і розгромом ворога ще до підходу підкріплень. Бій почався ранком 22 травня 1652 року і закінчився надвечір другого дня повним розгромом поляків. Загинуло майже все їхнє військо та верхівка — сам Калиновський і його син. Безладною втечею врятувалося лише кілька

тисяч чоловік. Особливо відзначилася козацька кіннота під командуванням Івана Богуна. Саме Богун здійснив вдалий обхідний маневр і завдав удару з тилу.

Сучасники порівнювали цей успіх Богдана Хмельницького з відомою перемогою, яку отримав карфагенський полководець Ганнібал над римською армією під Каннами у 216 році.

В результаті битви під Батогом Правобережна Україна була повністю очищена від польських військ, умови Білоцерківського договору втратили своє значення. Наростала і ширилась нова могутня хвиля всенародної боротьби.

* * *

Після битви під Батогом на бік українського народу стала Молдова. Новий союз був закріплений шлюбом дочки молдавського господаря з сином Хмельницького Тимошем. Одначе це не вирішувало справи зміцнення козацьких сил. Правда, Польща втратила свого союзника, та і Росія, як думав Хмельницький, побачивши ослабленість Польської держави, не стане зволікати з виступом проти неї — це було б проти її інтересів. Що ж до Молдови, то їй скоро знадобилася допомога Хмельницького для захисту свого трону від ворогуючої партії молдаван, яка спиралася на волоського господаря і трансільванського князя Ракочі.

На початку серпня 1653 року у Молдову відправився Тиміш з двадцятитисячним загоном козаків. Однак похід цей виявився останнім для сина Хмельницького — він помер від рани під час осади Сучави. Смерть сина болюче вдарила по Богдану. Окрім того, що це була трагедія батька, вона поклала межу всім широким планам на майбутнє, що пов'язувалися з Тимошем.

Та справи, які нависли над ним, над Україною, не давали змоги віддаватися почуттям...

Нарешті надійшло давно очікуване повідомлення від російського царя. У своїй грамоті від 22 червня 1653 року Богдану Хмельницькому, гетьману Війська Запорозького, і всьому Війську Запорозькому він сповіщав, що знає про те, що, коли не будуть полагоджені стосунки між Росією і Україною, то Військо Запорозьке піде служити під «рукою турецького царя». «І ми, великий государ,—

говорилося далі у грамоті, — возревнував ... благою ревністю і жалкуючи по вас, щоб християнська віра у вас не пресіклася, а ще більше зміцнілася і великого пастиря Христа Бога нашого стадо умножилося, яко же глаголять: і буде одне стадо і один пастир,— зволили вас прийняти під нашу царської величі високу руку...».

Грамоту привіз посол Федір Амвросійович Лодиженський. Цар бажав, щоб Запорозьке Військо про це не знало і щоб Хмельницький прислав своїх послів для переговорів. Справа була невідкладна. Одразу ж було зібрано старшинську раду, і у Москву направили посольство у складі полковника Герасима Яцкевича і Павла Обримовича.

Підготували відповідь і турецькому султану, у якій відписали, що під його рукою «бути не хочуть».

У цей час до Москви із Варшави повернулося посольство у складі князів Репніна і Хитрово. Воно пред'явило польському уряду претензії в тому, що з вини Речі Посполитої в Україні «учало бути гноблення і гоніння велике», яке спричинилося до повстання. Польщі пропонувалося укласти мир з Україною на основі Зборівського договору. Король звинувачувався у порушенні російсько-польського мирного договору.

Хмельницький, який знав про це від своїх людей у Варшаві, сподівався, що тепер, коли, по суті, Росія розірвала стосунки з Польщею, остання вестиме себе по-іншому. Та польський король зумів згуртувати всі сили пануючого класу Речі Посполитої. Вже до червня 1653 року він закінчив воєнні приготування і на чолі величезної армії у 60 тисяч чоловік вирушив в Україну. Окрім того, на з'єднання з королем йшло оголошене сеймом посполите рушення. Проти нього виступило військо, кероване Богданом Хмельницьким і загони кримського хана Іслам-Гірея III.

Противники зустрілися неподалік Кам'янця-Подільського під селом Жванці, що на лівому березі Дністра, навпроти Хотина.

Була вже пізня осінь. Непідготовлені до холодів польські вояки, які прагнули швидкої перемоги, натомість терпіли холод і нестачу продовольства. Їм тепер були байдужі задуми Яна II Казимира. Військо поволі розбрідалося. Це дало змогу козакам і татарам зусибіч оточити поляків і здійснити облогу, яка тривала біля двох місяців.

У королівському таборі, відрізаному від зовнішнього світу, почався голод, спалахнули епідемії. Над польсько-шляхетським військом нависла загроза неминучої поразки. І знову, як це вже не раз було, пов-торилася стара історія: Іслам-Гірей III без відома Богдана Хмельницького віроломно укладає з Яном II Казимиром сепаратне перемир'я. Прагнучи своєї вигоди, хан пропонує полякам мир з умовою, що йому заплатять сто тисяч червінців, а потім платитимуть щорічно на основі Зборівського договору, ще й на додаток дадуть татарам право на зворотному шляху брати ясир (данину).

Щоб не дратувати козаків, Іслам-Гірей III запропонував полякам скасувати Білоцерківський договір 1651 року і відновити чинність Зборівського договору 1649 року, а щоб король швидше погодився, хан обіцяв йому «приборкати» у майбутньому козаків.

Якими дикунськими не видавалися королю вимоги хана, але йому у тих умовах не лишалося нічого, як погодитися. Вони лише домовилися, що татари упродовж сорока днів, доки поляки відходитимуть з-під Жванця, братимуть у полон одних лише українців і не чіпатимуть поляків.

Хмельницький, добре розуміючи, що зараз воювати йому на два фронти аж ніяк неможливо, змушений був погодитися і мовчати. І знову, як і раніше, останню надію він покладав на російського царя.

Шість років пильно слідкувала Москва за всім, що відбувалося в Україні, ухиляючись від втручання і очікуючи зручної для себе нагоди. За цей час Україна була доведена до краю. Народу вже набридла війна, що потребувала величезних жертв і напруги усіх сил, війна, якій не видно було кінця. Люди прагнули обробити поля, що вже стільки років лишалися незорані, прагнули спокою і миру. Звідки їм було чекати допомоги? Адже і татарський хан, і турецький султан, а тим більше польський король бачили в Україні лише добрий шматок поживи. Де вже їм було думати про дальшу долю українського народу. Росія — ось хто лишався єдиним союзником і по віросповіданню, і по історії, і по спільних ворогах. Хмельницький вірив у це, незважаючи на те, що вичікувальна політика царського уряду коштувала українському народові чималої крові. І коли йому повідомили, що 1 жовтня 1653 року цар скликав у Москві Земський

собор всіх чинів Московської держави, на якому було прийняте рішення «... гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з міста їх і з землями прийняти ...», а 23 жовтня російський уряд оголосив Польщі війну, він не міг не сприйняти ці вістки із задоволенням і полегшенням. Правда, насторожувало, що нічого не сказано про умови, за якими це мало бути здійснено, але сподівалися на майбутнє…

Після Земського собору цар послав в Україну до Богдана Хмельницького боярина Бутурліна, окольничого Алфер'єва і думного дяка Лопухіна, які мали прийняти Україну під високу цареву руку. Ця подія відбулася 8 (18) січня 1654 року у Переяславі, на загальній раді, куди Богдан Хмельницький запросив усіх полкових старшин і багато найзнатніших козаків. На раді, окрім козаків, були присутні й жителі навколишніх сіл і поселень.

У цей день, об одинадцятій ранку, після складних переговорів (Хмельницький прагнув надати події договірний статут, однак московські дипломати зуміли нав'язати їй характер царської милості) козацький гетьман вийшов на міську площу, заповнену народом, і проголосив:

«Панове полковники, осавули, все Військо Запорозьке і всі православні християни! Всім вам відомо, як Бог визволив з рук ворогів, які переслідували церкву Божу, озлоблюючи все християнство нашого східного православ'я, які прагнуть викоренити нас так, щоб і імені руського не згадувалось у землі нашій. Усім нам це вже стало невиносимо, і, очевидно, неможливо нам жити більше без царя. Тому ми зібрали сьогодні раду, відкриту всьому народові, щоб ви з нами обрали собі государя з чотирьох, якого хочете: перший цар — турецький, який багато разів закликав нас під свою владу через своїх послів; другий — хан кримський; третій — король польський, який і тепер може прийняти нас у свою милість, коли самі захочемо; четвертий — цар православний Великої Русі, цар східний, якого уже шість років ми безупинно умовляємо бути нашим царем і паном. Тут якого хочете, того і обирайте! Цар турецький — бусурман: усім вам відомо, яку брати наші, православні християни греки терплять біду від безбожних їх утисків. Кримський хан також бусурман: по нужді в дружбу його прийняв-

ши, нестерпні біди прийняли. Який полон, яке нещадне пролиття крові християнської від польських панів — нікому вам говорити не потрібно... А православний великий християнський государ, цар східний, є з нами єдиного благочестя... Окрім його царської руки ми не знайдемо благоспокійнішого пристанища. А хто з нами не згоден тепер, куди хоче — вольному дорога!».

Рада підтримала гетьмана і висловилася на користь московського царя. Російський уряд визначив військово-адміністративний устрій, що склався вУкраїні на чолі з гетьманом, якого мав затверджувати цар. Зберігалися станові права і привілеї української шляхти і козацької старшини. Кількість реєстрових козаків визначалася у 60 тисяч чоловік. Гетьман зберігав за собою право приймати чужоземних послів, однак воно обмежувалося: по-перше, гетьман мав негайно сповіщати про свої переговори царя, по-друге, послів, які прийшли з «противним государю ділом», мав затримувати і, по-третє, — з турецьким султаном і польським королем без царського на те указу він не міг зноситися зовсім. Затверджувалися й інші «права і вольності» українського народу, які були винесені на розгляд царя.

Не всіх задовольняли переяславські рішення. У числі таких були й особи вищого православного духовенства на чолі з Сільвестром Косовим. Духовенство, насамперед, боялося залежності від московського патріарха. Були незадоволені і представники інших станів. Не принесли присяги царю Іван Сірко, Іван Богун та ін.

Остаточний договір представники обох сторін уклали в Москві в березні 1654 року (так звані «Березневі статті»).

Не все задовольняло й Хмельницького, але він добре розумів, що для блага України саме такий договір зараз найпотрібніший.

У 1654 році Росія розпочала війну проти шляхетської Польщі. Тепер Речі Посполитій доводилося вести бойові дії на два фронти: з боку Смоленська на них наступали війська царя, у складі яких був і направлений Хмельницьким загін козаків під начальством наказного гетьмана Золотаренка, а в Україні їм протистояли головні козацькі сили під начальством самого Хмельницького. Разом з ним проти поляків в Україні виступали російські загони очолювані Бутурліним.

У 1655 році українсько-російське військо під командуванням

Богдана Хмельницького, воєвод Г.Ромодановського та В. Бутурліна визволило майже всю Східну Галичину.

Саме у цей час загострилися відносини з Швецією, що змусило Росію у 1656 році укласти з шляхетською Польщею Віленське перемир'я.

Весною того ж року Богдан Хмельницький тяжко захворів. Хвороба дедалі ускладнювалася, і 27 липня (6 серпня) 1657 року він помер. Поховали гетьмана в Іллінській церкві в Суботові.

В особі Богдана Хмельницького український народ дістав непересічного вождя, котрий як ніхто інший розумів його потреби. Саме на селянські маси, козацтво спирався він у боротьбі за визволення від поневолення, за утвердження Української держави.

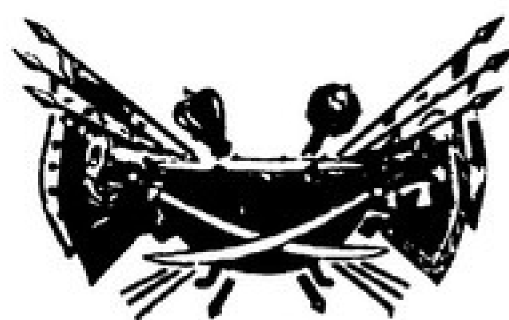

Наказні гетьмани

Серед гетьманів України були й такі, що мали тимчасовий статус — так звані наказні гетьмани. Як правило, вони призначалися, коли виникала необхідність очолити якийсь похід козацького війська, а основний гетьман лишався тим часом у своїй резиденції. В історії козаччини були випадки, коли наказний гетьман обирався чи призначався також козацькою старшиною. Це траплялося в разі смерті основного гетьмана — наказний гетьман до обрання нового виконував його обов'язки. Призначалися (чи обиралися) наказні гетьмани звичайно з козацької старшини, в основному з полковників. Призначення оформлялося універсалом, а іноді здійснювалося простим голосуванням старшин, як це було під час Берестецької битви з обранням Івана Богуна. З 20-х років XVIII століття, коли Україна підпала під владу Росії, наказні гетьмани наставлялися царськими указами.

Окрім наказних гетьманів були і наказні полковники, котрі призначалися гетьманським універсалом, або згодом царським указом на час відсутності постійного полковника. Найчастіше наказним полковником призначалася особа з полкової старшини або сотник. Всі ці посади — як наказного гетьмана, так і наказного старшини — були скасовані з ліквідацією гетьманщини на початку 80-х років XVIII століття.

Треба сказати, що до часу визвольної війни українського на-

роду під проводом Богдана Хмельницького посада наказного гетьмана майже не застосовувалася. Відомі лише кілька випадків, коли за рішенням короля та його адміністрації в Україні наказними гетьманами реєстрового козацтва було призначено Івана Заруцького, Петра Жуцького, Миколу Зацвіліховського та Івана Барабаша. Вже після визвольної війни наказними гетьманами Лівобережної України були призначені Яким Сомко (1660—1663 рр.) (його сестра Ганна була першою дружиною Богдана Хмельницького), Павло Полуботок (1722—1724 рр.), Яків Лизогуб (1733 р.) наказними гетьманами Правобережної України — Самійло Самусь (1692 р.), Остап Гоголь (1675-1679 рр.), Куницький (1683—1684 рр.), Гришко (1689—1690 рр.).

Богдану Хмельницькому потрібні були воєначальники, які могли самостійно виконувати гетьманські функції у той час, коли сам Хмельницький мусив залишатися у своїй резиденції у Чигирині або воювати на іншій ділянці фронту. Такими наказними гетьманами під час визвольної війни були Михайло Кричевський (1649 р.), Тиміш Хмельницький (1650—1653 рр,), Філон Джерджелій (1651 р.), Іван Богун (1651 р.), Степан Пободайло (1652 р.), Антон Голиненко (1654 р.), Іван Золотаренко (1654—1655 рр.), Антон Жданович (1657 р.) та ін. Про окремих з них йтиме мова у цьому нарисі.

З Михайлом (Станіславом) Кричевським у Богдана Хмельницького були особливі стосунки. Виходець з покатоличеної білоруської шляхетської родини, Кричевський з молодих років пішов у польське військо. Очевидно, служив він справно, бо вже через деякий час зайняв одну з військових посад в Україні, а у 1643 році став полковником чигиринського полку реєстрових козаків. Можливо, саме тоді і познайомилися сотник Чигиринського полку і його полковник. Знайомство це переросло в дружбу, яка закріпилася тим, що Кричевський став хрещеним батьком первістка Хмельницького— Тимофія. І коли в грудні 1647 року Хмельницького за вказівкою чигиринського старости Олександра Конецпольського було заарештовано і над ним нависла загроза смерті, то саме Кричевський, взявши його на поруки, визволив з в'язниці і сприяв уходу на Запоріжжя. Невідомий су-

часник писав, що за Богдана поручився «його милість пан Кричевський, полковник Війська Запорозького і приятель Хмельницького».

І ще факт. Коли наступного року Богдан Хмельницький, піднявши козацтво на повстання, підійшов з ним до Жовтих Вод, де відбулася перша переможна битва з польським військом, то Кричевський, який командував у Потоцького козацьким реєстровим полком, перекинувся до Хмельницького, зміцнивши його військо і ставши з цього часу і аж до смерті одним з найближчих сподвижників Богдана.

Він перейшов з католицтва у православ'я і став київським полковником, «правою рукою гетьмана».

Після значних воєнних успіхів, які увінчалися Триумфальним в'їздом Хмельницького у Київ, повстання, розпочате Запорозьким Військом, стало справою всього українського народу у його боротьбі за волю.

Влітку 1649 року в Україну посунули великі польські сили, водночас у напрямку Києва рухалися литовські магнати на чолі з гетьманом Янушем Радзивіллом.

Хмельницький завчасно підготувався до зустрічі польських військ і ще в березні, щоб зміцнити прикордоння, послав на лінію річок Случ і Марефа два полки чисельністю в 10 тисяч чоловік. У Зв'ягілі дислокувалися Лубенський і Чернігівський полки під командуванням Яцкевича і Небаби. Великий козацький загін став біля Чорторії. Селянські загони полковників Донця і Таборенка перебували у Барі. Загони Кривоносенка, сина Максима Кривоноса, зайняли Острополь, Старокостянтинів, Красилів. Далі до самого Бару стояли сотні кальницького полковника Івана Федоренка. Лінію повздовж Марефи захищали полки полковників Данила Нечая і Степи.

Щоб убезпечити Наддніпрянщину від литовської навали, Хмельницький послав на Полісся Михайла Кричевського, наділивши його повноваженнями наказного гетьмана і, таким чином, відкривши можливість діяти самостійно. До нього мали приєднатися із своїми козаками Степан Пободайло та Ілля Голота.

На початку липня 1649 року загін Голоти зустрівся з переважаючими силами ворога. Козацький ватажок сподівався протриматися до підходу військ Кричевського, однак у районі міста Загалля поблизу Прип'яті потрапив в оточення і 17 липня загинув майже з усім своїм загоном.

Після цього Радзивілл рушив далі, перетнувши шлях війську Кричевського, яке так і не встигло на допомогу Голоті. Зустріч відбулася поблизу Лоєва. Сучасник тих подій польський шляхтич Богуслав Машкевич записав у своєму щоденнику: «Липня 16. Вранці у п'ятницю виступили з-під Ізбинець до Лоєва; стрільці із стольником йшли водою на байдаках, побудувавши на них гуляй-городи для більш безпечного приступу до неприятельських берегів. Гетьман прибув з коронним військом зразу ж опівдні...». Битва почалася одразу і з перемінним успіхом тривала декілька днів. Нарешті 21 липня біля Лоєва відбувся вирішальний бій. Під час нього Кричевський, важко поранений, потрапив у полон і 24 липня 1649 року помер.

Російський посланець Г. Кунаков. який їздив з царською грамотою до польського короля у Варшаву, писав з цього приводу царю у грудні 1649 року: «Богдан Хмельницький до пакту (Зборівського договору— *В. З.*) будучи під Збаржем, послав на литовського гетьмана, на Януша Радзивілла полковника кума свого Кричевського, а з ним козаків і гультяйства 40000 чоловік. І Кричевський зійшовся з Янушем Радзивіллом у Речиці... І Кричевського на полі гетьман Януш Радзивілл побив на голову, і самого Кричевського взяли в гетьманський обоз пораненим, і в гетьманському обозі поранений помер».

Вістка ця немало засмутила Хмельницького. Тим більше, що загроза Києву не .зникла.

На початку 1651 року майже під самий Київ, до Чорнобиля, підійшли війська литовського підканцлера Леона Сапеги, а у Горностай-Полі з'явилися ратні люди шляхтича Обрамовича. Треба було негайно організувати оборону краю. Тоді і вирішив Хмельницький пустити в діло сина Тимоша. Хоча хлопцю минуло лише вісімнадцять, однак вмістилося в цих небагатьох роках чимало подій, та ще

й таких, які не кожному по плечу витримати. Разом з батьком він у грудні 1647 року прискакав на Січ, уникаючи переслідувань Конецпольського. Разом з ним підіймав повстання. Разом з ним брав участь у переговорах з кримським ханом Ісламом-Гіреєм III у лютому-березні 1648 року про спільну боротьбу проти шляхетської Польщі. Тоді батько змушений був залишити його у Бахчисараї заложником. За час перебування у хана Тиміш пізнав немало, потім це стало йому у пригоді.

1648 року, під час Пилявської битви, він повернувся в Україну. Із того часу бере участь у походах на Галичину, під Зборів, очолив-ши власний козацький загін. Відважний і хоробрий воїн Тиміш у 1648 році наставлений гетьманським сотником. 1650 року він бере участь у першому молдавському поході Богдана Хмельницького, внаслідок якого було розгромлено військо господаря Лупу і зайнято столицю Молдови Ясси. Лупу мусив укласти з Хмельницьким угоду, за якою зобов'язався розірвати союз з польсько-шляхетським урядом і стати союзником України, а для зміцнення союзу мав видати за Тимоша свою дочку Розанду.

Так що, споряджуючи сина проти литовського війська, Хмельницький вірив, що той справиться з дорученою справою. Тому й наставив його наказним гетьманом. Посада ця стала для Тимоша тим більше відповідальною, коли він залишився у Чигирині «на господарстві» під час Берестецької битви, і пізніше, коли було здійснено другий похід у Молдову. Необхідно було покінчити з лицемірством Лупу і примусити його виконувати союзницькі забов'язання, зокрема щодо шлюбу Тимоша з княжною Розандою. Хитрий господар дав згоду, але виконувати обіцяне не спішив.

Навесні 1652 року Хмельницький збирає двадцятитисячний загін козаків і відправляє на чолі з Тимошем у Молдову. Сам же вирушає на Брацлавщину, де зібралося чимале польське військо, щоб завадити йому виступити на допомогу Лупу. У травні того ж року біля гори Батіг відбулася битва, яка увійшла в історію під назвою Батозька. Шляхетські сили під командуванням М. Калиновського були повністю розгромлені, що забезпечило успішне здійснення по-

ходу Тимоша. А невдовзі відсвяткували його одруження з молдавською княжною. Відтоді наказний гетьман Тимофій Хмельницький на прохання Лупу майже постійно перебував у Молдові з десятитисячним загоном козаків, охороняючи її кордони. Тут і настигла його смерть. Це тралилося 5 вересня 1653 року. Павло Алепський у своїй «Подорожі антиохійського патріарха Макарія до Росії в половині XVII століття» писав, що у сутичках з ворогом «ніхто не мав сили протистояти йому (Тимошу— *В. З.*) через його велику хоробрість... Він то стріляв з лука правою рукою, то діяв ним лівою, потім колов мечем, стріляв з рушниці так, що обома руками кидав зброю війни з-під живота свого коня і вбивав ворогів. Ніхто не міг вцілити в нього з рушниці чи іншої зброї: таким він був чудовим вершником і, подібно блискавці, вертівся на спині коня…».

В одному з таких боїв Тиміш і отримав смертельне поранення.

Наступними наказними гетьманами були сподвижники Богдана Хмельницького — кропивнянський (ічнянський) полковник Філон Джеджалій і кальницький (вінницький) полковник Іван Богун. Як один, так і другий були визначними військовими діячами, героями Визвольної війни.

Філона Джеджалія козацьке військо обрало наказним гетьманом під Берестечком. Історія майже не зберегла про нього свідчень. Відомо лише, що походив він з татарського роду, що якимось чином опинився в Україні і немало прислужився козацтву. Був сотником реєстрового Переяславського полку. Певно, у цьому званні перебував і у реєстровому війську, яке під керівництвом Барабаша і Караїмовича виступило у квітні 1648 року на боці коронного гетьмана Миколи Потоцького і польського гетьмана Мартина Калиновського проти козацьких повстанців, очолюваних Богданом Хмельницьким.

Армія Хмельницького, підійшовши тоді до Жовтих Вод, готувалася до свого першого бою. Проти неї рухався загін польських жовнірів на чолі з сином Потоцького Стефаном і досвідченим ротмістром Яцьком Шемберком, а Дніпром на байдаках спускалися відряджені Потоцьким понад чотири тисячі реєстрових козаків під

командуванням генеральних осавулів Івана Барабаша і Ілляша Караїмовича. Були серед них і кум Богдана полковник Кричевський, і Філон Джеджалій, і його побратим Богдан Топига. Зійшовшись разом біля Жовтих Вод, польські жовніри і реєстровики наміряли-ся спільними зусиллями вдарити по козацьких повстанцях. Однак перехоплені у Кам'яному Затоні дозорцями Хмельницького на чолі з Гонтою реєстрові на заклик Філона Джеджалія перекинулись на бік повстанців, що відіграло неабияку роль у розгромі поляків під Жовтими Водами. Тоді ж відбулася козацька рада, яка скинула Барабаша і Караїмовича і обрала старшим Джеджалія. Барабаш і Караїмович спробували опиратися цьому, але їх тут же схопили і стратили.

До нас дійшов важливий документ — донесення коменданта фортеці Кодак Гродзинського Потоцькому (травень 1648 р.): «24 квітня біля Кам'яного Затону все запорозьке військо, яке йшло водою, збунтувалося і побило полковників і всю старшину. Це, безумовно, є вірна звістка. Вірте мені, милостивий пане, бо сьогодні о першій годині ночі прибігли до мене два моїх поранених мушкетери, яких я послав було туди з мортирою і гранатами... Вони обрали собі осавулом Дзянія Кривуню (Філона Джеджалія. — *В. З.*). Ті ж мушкетери розповіли мені також, що у них була рада про те, щоб переправити через Дніпро орду і хана і, виступивши разом, розгромити пана комісара і потім оволодіти Кодаком» (так воно і було вчинено. — *В. З.*).

Треба сказати, що з цього часу Джеджалій став одним з найближчих помічників Хмельницького. Прилуцький, а потім кропивнянський (ічнянський) полковник, учасник багатьох битв, видний козацький дипломат, він виконував важливі дипломатичні доручення Богдана, зокрема очолював українське посольство до Стамбула 1648 року, де було укладено союз з Туреччиною. Він же був одним з керівників козацького війська у Берестецькій битві, яка закінчилася поразкою козаків через зраду кримського хана. Це було здійснено у самий гострий момент битви, коли козакам конче необхідна була татарська підмога; замість цього хан зі всією ордою

вдався до втечі. Побачивши це, Хмельницький передав начальство над військом Джеджалію і кинувся за втікачами, щоб зупинити і повернути назад. Однак татари не лише не повернулися, а й увели з собою гетьмана. Козаки лишилися самі. Скориставшися з темряви, вони зімкнули ряди й відступили. Потім, так і не дочекавшись Хмельницького, окопали табір широким та глибоким ровом, обставили мушкетерськими пікетами в найслабіших і найбільш відкритих місцях. Керував всім цим Джеджалій. Його і наставили наказним гетьманом, оскільки не знали, що ж скоїлося з основним гетьманом Хмельницьким.

П'єр Шевальє, французький офіцер на службі у Польщі і очевидець цієї війни, писав у своїй книзі «Історія війни козаків проти Польщі»: «Оскільки Хмельницький був відсутній, козаки передали команду над своїм військом офіцерові на прізвище Джеджалій, якого всі боялися за жорстокість». Під його керівництвом козаки мужньо захищалися, завдаючи ворогові значних втрат. Однак, як пише той же Шевальє, «оскільки козаки шукали всіх можливих засобів порятунку, то вони написали до короля, прохаючи його ласки та висловлюючи своє велике прагнення до миру...».

Натомість король і польська шляхта вимагали видачі Хмельницького і козацької верхівки, ліквідації Зборівського договору. Та козаки не пішли на це. Вони вирішили переобрати Джеджалія. Через два дні новим наказним гетьманом було обрано Івана Богуна. Він був добре відомий своєю сміливістю і військовою майстерністю. Ще під час повстання Гуні і Острянина ходив з ними на Слобідську Україну, бував на Дону, беручи активну участь у діях донських козаків, серед яких також користувався великою повагою. Вважався одним з найвидатніших діячів епохи Богдана Хмельницького. З ним він починав повстання, з ним виступав у всіх битвах з поляками.

Влітку 1648 року Іван Богун очолював селянсько-повстанські загони на Брацлавщині. Нагнали тоді страху на шляхту. Були розгромлені польські залоги в Брацлаві і Вінниці. Особливо нищівної поразки полк Богуна завдав шляхетському війську в грудні 1648 року

поблизу села Карбівка на Вінничині. Місцева шляхта та урядовці, які грабіжницькими поборами довели населення до відчаю, кидали насиджені місця й тікали у Польщу.

Відзначився він і влітку 1649 року, командуючи селянсько-козацьким військом при облозі Збаража.

Після поразки під Старокостянтиновом і Меджибожем шляхетське військо відступило до Збаржа і, зосередившись у його замку, почало спішно будувати біля нього укріплений табір. 30 червня до Збаража підійшла козацька кіннота, серед якої був і полк Богуна, і одразу ж напала на польський табір. Ворог зазнав значних втрат, однак не був розгромлений і почав готуватися до подальших битв. На допомогу обложеним вирушив з-під Любліна сам польський король Ян II Казимир на чолі 30-тисячного війська. Це змусило Богдана Хмельницького активізувати дії козаків. У липні почався навальний штурм міцних фортечних укріплень. Під час цього наступу особливо відзначився Гадяцький полк під проводом полковника Кіндрата Бурляя, який завдав значних втрат найманій угорській піхоті. Відчутні удари наніс полякам і полк Богуна. Однак через пасивність татарського війська, яке виступило союзником козаків, полкам довелося відступати. Проте у подальші дні бій тривав з новою силою. Розуміючи, що пощади їм не буде, поляки билися до останнього. В одному з боїв упав поранений Бурляй — його ледве вдалося винести з поля бою. На допомогу побратиму кинувся зі своїм полком наказний полковник Нестор Морозенко (Станіслав Мрозовецький). Знову зав'язалася відчайдушна січа, яка закінчилася невдачею для козаків і важкою втратою— загибеллю Морозенка.

А наступного дня сталася біда. Сутички з поляками розпочалися з самого ранку. Богун кидався на своєму скакуні у саму гущавину бою, і його гостра шабля літала, як смертоносна блискавка. Однак шляхетська куля таки не оминула сміливця, він упав важко поранений. Та вже 5 серпня полк Богуна перетнув біля річки Стрипи шлях польському королю, котрий прямував на виручку обложеним у Збаражі військам. У боях під Зборовом були розгромлені основні сили Яна II Казимира.

Саме після цієї битви Іван Богун був вперше обраний наказним гетьманом і відправлений з полком для оборони Брацлавщини. Він свято виконував цей обов'язок. І коли в лютому 1651 року польські війська на чолі з гетьманом М. Калиновським і брацлавським воєводою, каменецьким каштеляном С. Лянцкоронським за наказом короля раптово вдерлися через прикордонну лінію на Брацлавщину і, захопивши Красне, Шаргород, Ямпіль, підійшли 28 лютого до Вінниці, то тут їх зустрів трьохтисячний козацький гарнізон на чолі з Іваном Богуном. Польська армія нараховувала понад дванадцять тисяч жовнірів, але згуртовані Богуном козаки, міщани і селяни дали гідну відсіч шляхетським загонам.

Калиновський розраховував оволодіти Вінницею раптовим ударом, направивши сюди свій авангард — кінноту під командуванням Лянцкоронського. Проти нього Богун виставив невеликий кінний загін захисників міста, добре їх перед цим проінструктувавши. Після короткої сутички козаки зробили вигляд, що панічно відступають через річку до своєї фортеці, але коли Лянцкоронський погнався за ними, вже сподіваючись на легку перемогу, то його кіннота потрапила у заздалегідь прорубані й замасковані ополонки. Коні почали тонути, затягуючи у крижану воду вершників. У цей момент по них вдарили з гармат і рушниць з фортеці, а потім на ворога пішла козацька кіннота на чолі з Богуном, яка й завершила розгром кількатисячного шляхетського загону. Сам Лянцкоронський ледве зумів вибратися з крижаної купелі і втекти з жалюгідними рештками війська.

Згодом, однак, підійшли основні польські сили. Почалася облога міста. Богун так організував оборону, що всі ворожі наступи закінчувалися невдачею і шляхетські загони зазнавали великих втрат.

Довідавшись про героїчну оборону Вінниці, Хмельницький спішно направив на допомогу Богуну полки уманського полковника Йосипа Глуха і полтавського — Мартина Пушкаря. Вістка про це викликала паніку у штабі ворога. Шляхетські війська почали спішно

відступати. Неподалік Вінниці, біля села Якушинці козаки Богуна наздогнали і розгромили їх.

Полководницький хист і особисту хоробрість виявив Іван Богун і в Берестецькій битві. Після того як козаки, скинувши Джеджалія, знову обрали його наказним гетьманом, він одразу ж заходився лаштувати оборону. П'єр Шевальє пише: «Козацькі ватажки бачили, що миру можна досягнути лише за їх рахунок, через те й протистояли цьому, використовуючи свою владу: побачивши, що Джеджалій, якого вони обирали на місце Хмельницького, схиляється до мирної розв'язки, вони скинули його і поставили Богуна. Останній, щоб проявити себе справжнім полководцем, дізнавшись, що брацлавський воєвода перейшов річку з кількома загонами для закриття проходу, яким козаки звичайно ходили за фуражем та яким можна було відступати, вийшов із значною кількістю старого козацького війська та двома гарматами, щоб відбити поляків та зміцнити оборону укріплень, збудованих козаками для захисту цього проходу». Він нашвидкуруч — з козацьких возів, сідел та іншого майна будує греблю, через яку в неймовірно важких умовах виводить козаків з оточення.

У травні 1652 року Хмельницький одержав блискучу перемогу під Батогом, знищивши цілу польську армію. У цій битві Богун командував усією кіннотою Хмельницького. Здійснивши вдалий обхідний маневр, він завдав раптового удару найманцям і польським гусарам з тилу, що й вирішило долю битви.

1653 року Богун бере участь у молдавському поході, у боях під Жванцем, наступного року захищає від польської навали Умань. У 1655 році очолюваний ним Вінницький полк відіграв вирішальну роль у перемозі під Охматовом.

Після Гадяцької угоди 1658 року Богун з запорожцями підняли повстання на Правобережній Україні і у битві під Лубнами розгромили військо І. Виговського.

У 1662 році Богун був заарештований польською владою і ув'язнений у фортеці Мальборг (Марієнборг). Польський король Ян II Казимир розраховував використати військовий талант Богуна в своїх

власних цілях. Коли ж цей задум провалився, Богуна звинуватили у таємних зносинах з росіянами і українськими лівобережними козаками і 17 лютого 1664 року розстріляли біля Новгород-Сіверського.

Серед наказних гетьманів України вирізнялась постать ніжинського полковника Івана Никифоровича Золотаренка — рідного брата третьої дружини Богдана Хмельницького Ганни та ніжинського полковника Василя Золотаренка. І хоча наказним гетьманом він був всього один рік – з 1654-го по 1655-й, – але встиг звершити важливі справи. У квітні 1654 року цар Олексій Михайлович повідомив Богдана Хмельницького, що «литовських (білоруських. — *В. З.*) міст християни бити чолом присилають... їх від неволі лядської визволити». А вже 18 травня цього ж року головні сили російських військ, при яких перебував цар, рушили по Смоленській дорозі і в середині липня облягли Смоленськ. Тоді і направив Хмельницький на допомогу росіянам у Білорусь 20 тисяч козаків Чернігівського, Ніжинського і Стародубського полків під загальним командуванням наказного гетьмана І. Золотаренка. Разом з ним у похід пішов і його брат Василь.

Визначаючи завдання військам Івана Золотаренка, російський уряд вважав, що вони мають діяти в північних районах України вверх по течії Дніпра і Сожа, перпендикулярно рухові російських сил, завдаючи флангового удару польсько-литовським військам. Здійснюючи цей план, козаки в середині 1654 року з Новгород-Сіверського рушили на Стародуб, а звідти на Гомель. Наприкінці червня вони приступили до осади цього міста, яке захищав добре озброєний двохтисячний гарнізон. Чотири рази штурмували міцні кріпосні мури, але всі приступи було відбито. Переконавшись, що з ходу взяти Гомель не вдасться, Золотаренко залишив частину війська під стінами міста, а решту переправив на інший бік Дніпра. До 15 липня козацькі загони зайняли Річницю, Жлобин, Стрешен, Рогачів, Пропойськ, Новий Бихів, а потім облягли Старий Бихів.

Штурми відбувалися один за одним, але місто стояло неприступним. Під час одного з таких невдалих штурмів загинув чернігівський полковник, наказний гетьман Степан Пободайло.

Після цього Іван Золотаренко вирушив з військами під Смоленськ, який ще перебував в облозі. Ознайомившись на місці з обстановкою, він одразу ж наказав будувати шанці і редути і відкрив по місту масовану стрільбу, яка майже безперервно тривала кілька тижнів. Водночас Золотаренко наказав насипати земляний вал, вищий за кріпосну стіну. Коли вал було насипано, на нього витягли гармати й знову відкрили вогонь. Невдовзі центр Смоленська з його магазинами, казармами й будинками перетворився на купу каміння й попелу. А коли 26 червня (саме цього дня прибув цар) ворог спробував вийти з фортеці, розміщені в засаді загони Золотаренка вдарили по лазутчиках зі страшною силою. «Поляки, відстрілявшись з своїх рушниць і пістолів, не встигли зарядити їх знову, — зазначається в «Історії Русів»,— і оборонялися одними шаблями, але проти списів з ними не встояли, а, змішавшись з натовпом, почали втікати з великими втратами у місто, та були оточені з усіх сторін, пробитися у місто не змогли і, кинувши зброю, просили згоди чи пардону, який їм і дарований, і вони, обеззброєні, відігнані до світанку за стан, а вранці підраховано цих полонених і представлено царю 2389 чоловік і у тому числі 33 начальника; вбитих підібрано і поховано поза шанцями 4623 чоловіка».

Це були великі втрати, які подіяли навіть на царя. І він оголосив свою волю: Смоленськ має бути взятий генеральним приступом. Тоді Золотаренко, зробивши підкоп, зірвав міську стіну і в пролом кинув війська. «Золотаренко,— пише М. Маркевич, — заборонив грабунки і розорення, тоді загриміла музика; військо громогласно оголосило мир і пощаду при мирному крику переможців. Поляки кинулись на коліна і здали зброю. Смоленськ був взятий». Це трапилося 13 вересня 1654 року. Відбулися урочистості, на яких були присутні брати Золотаренки з Юрієм Хмельницьким (він знаходився біля них увесь цей час і брав участь у боях). Цар нагородив козаків, їх старшину і гетьмана медалями, коштовними шаблями, кубками. 16 вересня козацьке військо було пожалуване царською грамотою, в якій зазначалося: «По природному нашому людинолюбству і великодушності до наших вірнопідданих, а особливо бачачи

малоросійський воєнний народ надзвичайно до нас старанним, який як і у взятті міста Смоленська не жалів свого живота, чому ми самі свідки, то ми в розсудливості такого подвигу, сподіваючись і на майбутнє від нього такої ж вірності з його наказним гетьманом Золотаренком, жалуєм віднині і на майбутні часи цей воєнний малоросійський народ, від вищої до нижчої старшини з їх нащадками, які були з нами у цьому поході Смоленському, честю і достоїнством наших російських дворян, і до цій нашій жалуваній грамоті ніхто не може з наших російських дворян, принаймні проти себе принижувати, як таких, які животом свого здоров'я і непорочною вірністю заслужили це у нашій вітчизні проти нашого неспокійного лживого неприятеля. А такою милостивою грамотою дозволили ми тішитись і веселитися і в заклад своєї заслуги при собі кожному мати».

Знявши облогу з Смоленська, Іван Золотаренко за наказом царя вирушив на Литву і Білорусь. Він переправився через Сож і знову осадив Гомель, у якому поляки перебили до цього козацький загін на чолі з сотником Афанасієм Зінченком, залишивши сильний гарнізон. Взяти його з ходу було неможливо, але Золотаренко вдався до хитрості: витяг на Спаську церкву неподалік міста мортири і пушки і почав обстрілювати центр Гомеля. Почалася пожежа, паніка. Захисники міста не витримали і здалися.

Далі рушили на Новий Бихів, а потім на Литву, відправивши царю понад три тисячі полонених та донесення про успіхи і представлення до нагороди Юрія Хмельницького.

На цей час поляки зібрали війська і під проводом Радзивілла готувалися до нового походу. Однак Золотаренко, випередивши їх, з'єднався з князем Хованським і біля річки Березини напав на польську армію. У жорстокому бою вдалося притиснути поляків до Березини і розгромити. Після цього Золотаренко і Хованський рушили до Вільно. Дорогою здобули до двохсот міст, і серед них Вітебск, Полоцьк, Мінськ, Рославль.

Підійшовши до Вільно, козацькі і російські війська розгромили передові загони захисників і увірвалися у місто. У тісних вуличках

їх закидали камінням, обливали окропом. Тоді Вільно було запалене з усіх боків і зруйноване. В «Історії Русів» з цього приводу зазна-чається, що «Вільна через озлобленість і непостійність громадян своїх зазнала такого удару, якого росіяни їй ніколи не готували і в думках не мали».

Після взяття Вільно Золотаренко за наказом царя повернув на Білорусь. Шлях його пролягав через нещодавно захоплений Старий Бихів. Дізнавшись про це, ксьондзи підмовили органіста Тимоша вбити гетьмана, для чого дали йому рушницю і вилиту зі священної католицької чаші кулю. Як свідчить «Історія Русів», «посулено йому за то награду царство небесне і виховання дітей у школах єзуїтських».

Задум було здійснено 7 жовтня 1655 року. Тіло гетьмана привезли на його батьківщину в Корсунь і у збудованій ним церкві перед небіжчиком почалася служба. Але коли приступили до останнього обряду, удар блискавки запалив церкву. Пожежа була такою раптовою і сильною, що мало кому вдалося вибратися на двір. Майже всі присутні стали здобиччю полум'я, як і тіло наказного гетьмана Івана Золотаренка, улюблен-ця Богдана Хмельницького і російського царя.

По смерті Івана Золотаренка плеяда наказних гетьманів не закінчилася. Але розповідь про це виходить за рамки нашої книги.

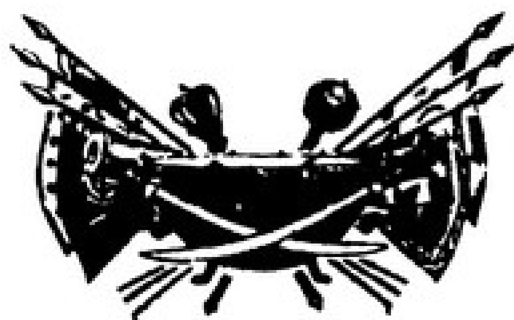

ХРОНОЛОГІЯ
ГЕТЬМАНІВ

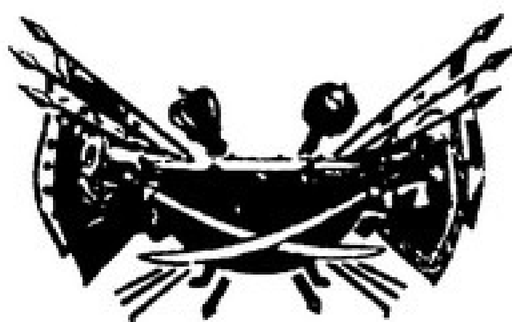

Враховуючи недостатнє висвітлення періоду гетьманщини у вітчизняній історіографії, ми вважали за необхідне подати у книзі перелік встановлених гетьманів з короткими біографічними даними. Водночас автор цілком свідомий того, що даний перелік не вичерпує проблеми і на істориків та публіцистів ще чекає велика дослідницька робота.

Слід зазначити, що до складання гетьманських хронологій вдавалося не одне покоління літописців та істориків. Ще Григорій Граб'янка та Самійло Величко у своїх літописах намагалися зобразити їх діяльність в історичній ретроспективі. Цінні відомості про гетьманів, їх побут наводить в «Історії про козаків запорозьких...» С. Мишецький (1740). А у 1777 р. видав «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770» історик і письменник В. Рубан. У книзі вміщено таблицю з 43 прізвищами гетьманів, починаючи від П. Лянцкоронського і кінчаючи К. Розумовським.

У 1786 р. опублікував «Літописне повіствування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі...» історик, етнограф О. Рігельман. Його праця мала значний вплив на подальші дослідження з історії українського козацтва. Ним також був складений список гетьманів.

Однак найбільш прискіпливо до цієї проблеми підійшов Жан-Бенуа Шерар – німецький і французький історик, котрий деякий час працював у посольстві Франції в Петербурзі. Захопившись російсь-

кою та українською історією, він написав ряд цікавих книг, у тому числі «Анали Малоросії, або історія запорозьких і українських козаків» (Париж, 1788). У додатку до праці вміщено прізвища 36 гетьманів, хоча деякі з них не обирались, а були лише наказними.

Реєстри козацьких гетьманів складали і додавали до своїх досліджень також відомі історики Д. Бантиш-Каменський, М. Максимович, М. Маркевич, В. Антонович, М. Грушевський, Н. Полонська-Василенко.

Хронології гетьманів подавалися і в різних літописах, хроніках. Ось лише деякі з них: «Летоизобразительное описание», яке свідчить, «кто именно, когда был козацьким гетьманом», складене в XVII ст.; «Хронологія високославных, ясновельможных гетьманов, прежде Хмельницкого бывших», підготовлена в 1657 р. невідомим монахом Гадяцького монастиря; «Имянная перепись Малороссийских гетманов, когда и кто и с которой стороны Днепра был. С кратким описанием их дел», складена Афанасієм Шафонським у 1786 р.; «Летописец, или описание краткое знатнейших действ й случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно, когда гетманом был козацким». В історіографії відомі також хронологічні списки гетьманів, один з яких було додано до літопису Розумовського, інший належав перу київського полковника (згодом канцлера) О. Безбородька, і «Хронологический список Гетманов Козацкого Малороссийского Народа», складений митрополитом Євгенієм і виданий як додаток до Київського Синопсиса в 1836 р.

Хронологія гетьманів України, вміщена у цій .книзі, ґрунтується на аналізі історичних документів та стародруків і відрізняється від попередніх хронік насамперед кількістю включених до неї осіб і повнотою наведених біографічних даних.

Втім, автор не вважає складену ним хронологію остаточною. Через брак документальних свідчень, які б дозволили висвітлити біографії ряду гетьманів, до хронології не введені *Михайло Ружинський (1585), Лук'ян Чорницький (1586), Войтих Чаловський (1590), Христофор Печковський (1596), Гнат Василевич (1596—1597), Іван Куцкович (1602—1603), Іван Косий (1603), Григорій Ізопович (1606Ч1610), Олевченко (1609), Тарас (1622),*

Богдан Конча (1622), Жора (1622), Максим Григорович (1624), Дорош Коцкевич (1625), Пурський (1625), Костянтин Вовк (1626), Грицьків (1628), Семен Перев'язка (1630), Гаврилович (1632), Карпо Півторакожуха (1638),Савалтович (1642), Гуцький (1650), Цюцюра (1660) та ін.

ВЕНЦЕСЛАВ СВІТОЛЬДОВИЧ (р. н. і см. невід.). Український гетьман (1401—1439). Походив з князів руських Світольдів. Був одним з перших гетьманів Литви і Польщі після унії. Як гетьман українських військ відомий з часів воєнних дій, які велися Литвою і Польщею проти Тевтонського ордена, що посягав на їх землі й у складі яких знаходилася Україна. На чолі тридцятисемитисячного українського війська, до якого за вказівкою польського короля Владислава II Ягайла приєдналося польське і литовське воїнство, брав участь у відомій Грюнвальдській битві 1410 р. Саме завдяки його рішучості війська Тевтонського ордену зазнали поразки. Як зазначалося в «Історії Русів», король Владислав «був дуже задоволений і вдячний за такі важливі послуги гетьмана Венцеслава і всього війська, нагородив їх різними почестями і подарунками». Після цієї битви Венцеслав Світольдович на чолі українського полку не раз обороняв Литву і Польщу, зокрема у 1439 р. від турок і угорців.

ПРЕДСЛАВ ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ (р. н. невід. — 1531). Козацький гетьман (1506—1512). Магнат. Хмельницький староста з 1520 р. Очолював походи козаків на Акерман (Білгород) (1516) і Очаків (1528), разом з Євстрафієм Дашкевичем успішно відбивав напади татар, доходив до Білгорода. Переконавшись у вигідності використання козацьких сил у боротьбі з турками і татарами, польський король Сигізмунд I на Петриківському сеймі 1518 р. надав козакам деякі вольності, призначив річну грошову платню і дозволив поселятися вище Дніпровських порогів. Лянцкоронський офіційно отримав від короля титул гетьмана.

ЄВСТАФІЙ (ОСТАФІЙ) ДАШКЕВИЧ (р. н. невід.— 1536). Козацький гетьман (1506—1536). Литовський воєвода. Чер-

каський і канівський староста (1514). На початку XVI ст. служив московському великому князю Івану III Васильовичу. Учасник повстання М. Глинського. Повернувшись в Україну, обороняв її від кримських татар, разом з якими згодом організовував походи на Чернігово-Сіверщину (1515) та Москву (1521). У 1533 р. подав пропозицію до польського сейму — збудувати на пониззі Дніпра ряд фортець для захисту України від ворогів. Є відомості, що вже за гетьманування Дашкевича козацтво почало формуватись у полкову систему. Сам Дашкевич не раз керував полком, який складався з 3–4-х сотень козаків. У 1512 р. під Вишневцем завдав поразки татарам. 1534 р. розбив їхню орду під Заславлем на Волині.

ВЕНЖИК (ВЕНЦЕСЛАВ) ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (р. н. і см. невід.). Козацький гетьман (1534). Успішно відбивав напади турків і татар, брав участь у поході 1534 р. разом із Є. Дашкевичем.

ДМИТРО ІВАНОВИЧ (БАЙДА) ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (р. н. невід.— 1563). Гетьман запорозьких козаків (1550—1563). Український магнат. Князь. У 50-ті рр. був черкаським і канівським старостою. Вів боротьбу проти татарсько-турецької агресії, очолював походи у Крим (1556—1557). Здобув Аслан-Кермен, Очаків. З 1558 до 1561 р. перебував на службі у Івана Грозного. Брав участь у феодальній війні у Валахії як один з претендентів на її княжий стіл. В одному з боїв був захоплений у полон і страчений у Стамбулі (1563). Десь у 1552 р. побудував на дніпровському острові Мала Хортиця замок для захисту від татар. З його ім'ям пов'язують утворення на цьому острові Запорозької Січі. Оспіваний в українській народній думі як легендарний козак-герой під ім'ям Байди.

БИРУЛЯ (р. н. і см. невід.). Гетьман запорозьких козаків (1567). 18 січня цього ж року виступив проти війська московського царя і потерпів поразку.

ЄВСТАФІЙ РУЖИНСЬКИЙ (р. н. невід. — не раніше 1581). Козацький гетьман (1565). Увійшов в історію як реформатор воєн-

ної організації козаків: заснував полкову систему. Полкь ділилися на сотні, що формувалися у містах і поселеннях. Були обрані полковники і сотники. На кожний полк укладався реєстр, до якого записували козаків переважно заможного стану.

ІВАН СВІРГОВСЬКИЙ (р. н. невід. —не раніше 1574). Козацький гетьман (1567—1574). Брав активну участь у визвольній боротьбі молдавського народу проти турецького іга. На чолі загону запорожців у 1400 чоловік захопив Сороки, а 24 квітня 1574 р. разом з молдавськими загонами розгромив біля с. Жилишті під Фокшанами велике турецьке військо. На початку травня цього ж року козаки оволоділи столицею Валахії Бухарестом і важливим стратегічним пунктом на Дунаї Браїловим, а потім і фортецею Бендери. Однак у вирішальній битві 14 червня 1574 р. біля м. Кілії на Дунаї через зраду боярської верхівки молдавсько-козацьке військо зазнало поразки. Важко поранений Іван Свірговський потрапив у турецький полон. За деякими даними був страчений у Стамбулі.

ТЕМРЮК ПЯТИГОРЕЦЬ (р. н. і см. невід.). Козацький гетьман (1572). У цьому році разом з коронним польським гетьманом Мілецьким під час війни з турками і волохами захопив у них під фортецею Хотином знамена і гармати.

БОГДАН РУЖИНСЬКИЙ (БОГДАНКО, ЯКІВ, РУЖНИЙ) (р. н. невід. — 1576). Гетьман низових козаків (1575—1576). У 1576 р. польський король Стефан Баторій дав Запорозькому Війську «конституцію і привілеї», за якими Богдан Ружинський вперше офіційно найменований Запорозьким гетьманом з пожалуванням йому гетьманських клейнодів, бунчука, булави і військової печатки з зображенням герба Війська Запорозького: козацький лицар з самопалом, на голові збита на бік смушева шапка, ріг при боці. Для гетьманської резиденції було обрано спочатку м-ко Трахтемирів, а з 1579 р.— Батурин. Тут розмістилося і військове правління. Козакам дозволялося селитися аж до Києва. Запорозьке Військо мало складатися з 20 тис. чоловік, які отримували платню по одному червінцю і кожуху. Були сформовані полки, наставлені полковники,

сотники, отамани, старшини, обозні, судді, писарі та ін. Б. Ружинський здійснив ряд походів проти турків і татар. Загинув під час штурму у 1576 р. татарської фортеці Аслан-Город.

ІВАН ПІДКОВА (р. н. невід. — 16.VI.1578). Козацький гетьман (1577—1578). На чолі загону запорожців у 1577 р. захопив Ясси і проголосив себе молдавським господарем. Керував боротьбою молдавського народу проти турецького іга. У 1578 р. під натиском турків змушений був відступити в Україну. По-зрадницькому схоплений у Немирові, страчений 16 червня цього ж року у Львові. За переказами, похований козаками у Канівському монастирі.

ЯКІВ ШАХ (р. н. і см. невід.). Гетьман запорозьких козаків (1577—1579). Побратим Івана Підкови. Разом з ним здійснював походи у Молдову (1577), захопив кілька турецьких поселень. Розгромив на Дніпрі охорону татарського посла, який повертався з Москви, чим накликав напади кримчаків на Україну у 1576—1577 рр. Був схоплений поляками і за вказівкою короля Стефана Баторія його судила козацька старшина і відправила у Канівський монастир, де і помер.

САМІЙЛО ЗБОРОВСЬКИЙ (р. н. невід. — 26.V. 1584). З польського магнатського роду. Гетьман запорозьких козаків (1584). Очолював їх у боротьбі проти Туреччини. Ходив походом у Молдову, який закінчився невдало. Звинувачений у державній зраді, за наказом польського короля Стефана Баторія страчений 26 травня 1584 р. у Варшаві.

ІВАН (ЯН) ОРИШЕВСЬКИЙ (р. н. невід. — 1605). Польський шляхтич. Гетьман реєстрових козаків (1579—1591). Один з їх організаторів. 1580 р. брав участь у війні з московським царем.

Герби гетьманів

Герб К. Косинського

Герб Г. Лободи

Герб П. Конашевича-Сагайдачного

Герб Дорошенків

Герб І. Сулими

Герб І. Брюховецького

Герб Д. Многогрішного

Герб М. Ханенка

Герб І. Самойловича

Герб І. Мазепи

Герб І. Скоропадського

Герб П. Полуботка

Герб Д. Апостолова

Герб К. Розумовського

Очолював козацькі походи під Стародуб і Почеп, у 1585 р. — у Крим. Надзвичайно важливим є те, що саме за його ініціативи та участі було складено список реєстрових козаків 1581 р., який і сьогодні є цінним джерелом вивчення етнічного складу раннього козацтва. Представляв Запорозьке Військо на сеймі 1587 р. У 1600 р. виступав посередником у переговорах між польським урядом і козацтвом. Уряд намагався використати гетьманування Оришевського проти самих же козаків з метою утримати їх від нападів на сусідні держави. Є дані, що помер він у Гайсині (Вінницька обл.), усунений королем від справ.

СЕМЕН (?) **ДЕМ'ЯН** (?) **СКАЛОЗУБ** (р. н. невід. — 1589). Козацький полковник. Гетьман запорозьких козаків (1588—1589). Очолював морські й сухопутні походи запорожців проти турків. В одній з морських битв у 1589 р. потрапив у полон, де помер від виснаження голодом. Саме у зв'язку з нападами козаків під проводом Скалозуба на турків і татар султан звернувся до Сигізмунда III з проханням припинити «козацьке свавілля». З цього часу обрані коза-ками гетьмани вважалися законними лише після затвердження їх польським королем.

КРИШТОФ КОСИНСЬКИЙ (р. н. невід. — 1593). Походив з української шляхти православної віри з Підляшшя. Гетьман запорозького козацтва (1591—1593). У ці ж роки очолив перше антифеодальне повстання проти Польщі, яке завдало їй відчутного удару і відкрило епоху збройної національно-визвольної боротьби українського народу. Повстання почалося виступом у грудні 1591 р. реєстрових козаків на чолі з гетьманом Косинським. Повстанці захопили Білу Церкву — резиденцію місцевого старости, князя Я. Острозького. Цей виступ дав поштовх до повстання у Київському, Брацлавському, Волинському, Подільському воєводствах.

Королівський уряд направив проти повстанців значні військові сили, у боях з якими вони спочатку отримували перемоги. Однак невдовзі під містечком П'яткою у травні 1593 р. двохтисячний загін козаків зазнав поразки. К. Косинський змушений був погодитися на переговори, під час яких його вбили.

БОГДАН МИКОШИНСЬКИЙ (р. н. і см. невід.). Гетьман Запорозького Війська (1586—1594). Очолював походи проти турок і татар. Прагнув налагодити дружні стосунки з Москвою і державами Європи, у зв'язку з чим у червні-липні 1594 р. приймав у Запоріжжі московського посла Василя Никифоровича, посла германського імператора Еріха Лясоту і посла папи римського дона Александро Комулео, який намагався схилити гетьмана до участі Запоріжжя в антитурецькій коаліції. На прохання імператора Рудольфа II здійснив похід на володіння Османської імперії.

СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО (р. н. невід.— 11.IV.1597). Виходець з родини ремісників у Гусятині. Керівник селянсько-козацького повстання проти польських та українських магнатів і шляхти (1594—1596). Гетьман українського козацтва (1596). У молоді роки перебував на Запоріжжі, брав участь у походах на турків і татар. Відзначався винятковою хоробрістю. Повернувшись із Січі, служив сотником надвірної хоругви в українського магната К. Острозького. У 1594 р. залишив службу і організував на Брацлавщині загін нереєстрових козаків для боротьби проти польських поневолювачів і турецько-татарської агресії. У жовтні цього ж року разом з Григорієм Лободою і Матвієм Шаулою очолив повстання козацької бідноти, селян і міщан на Правобережній Україні. Під його проводом повстанці завдали ряд поразок полякам і оволоділи Брацлавом, Баром, Вінницею. Їх підтримали селяни Білорусі. Проти них були кинуті значні військові сили Речі Посполитої, керовані коронним гетьманом С. Жолкевським. Після боїв під Білою Церквою і в урочищі Гострий Камінь повстанці переправилися через Дніпро і обладнали на р. Солониця поблизу Лубен табір. Його двотижневий штурм поляками успіху не мав. Однак верхівка реєстрового козацтва капітулювала і 7 липня 1596 р. видала Наливайка і важко пораненого Шаулу коронному гетьману, зважаючи на обіцяну ним їхню недоторканість. Хоча невдовзі більшість козаків була вирізана. Після страшних тортур Наливайка 11 квітня 1597 р. страчено у Варшаві.

ГРИГОРІЙ ЛОБОДА (р. н. невід. — 1596). Родом з Київщини. Належав до заможного реєстрового козацтва. Козацький геть-

ман (1593—1596). У 1594—1595 pp. брав участь у походах на Молдову як союзник германського імператора Рудольфа II проти турків і татар. Під час селянсько-козацького повстання підтримував Северина Наливайка, разом з яким здійснив похід у Білорусь і виступав проти поляків. Коли розпочалася облога жовнірами табору повстанців на р. Солониця, вступив у таємні переговори з коронним гетьманом С. Жолкевським. Звинувативши Лободу у зраді, козаки вбили його.

МАТВІЙ ШАУЛА (р. н. невід. — 1596). Виходець з київського дрібного боярства. Козацький гетьман (1596). Один з керівників повстання під проводом Наливайка, брав участь у всіх походах. Коли у березні 1596 р. повстанці скинули Лободу з гетьманства, на його місце обрали Шаулу. Під час Солонецького бою був важко поранений і виданий угодівською старшиною С. Жолкевському. Страчений у Варшаві разом з Наливайком.

ТИХОН БАЙБУЗА (р. н. і см. невід.). Належав до старої шляхетської родини. Володів угіддями у верхів'ях р. Псьол. Запорозький отаман. Гетьман реєстрових козаків (1598). У цьому ж році керував походом запорожців на Крим. Однак разом з поляками згодом виступав проти Січі і завдав запорожцям чималих втрат. Проте і останні під проводом кошового отамана Федора Полоуса нанесли реєстровцям значної шкоди. Після 1598 р. доля Байбузи не відома.

САМІЙЛО КІШКА (КОШКА, КУШКА) (р. н. невід. — 1602). Виходець з української шляхти, брацлавського роду Кошичів або Кошків. Гетьман реєстрового і запорозького козацтва (1599, 1602). Своїм лояльним ставленням до польського уряду прагнув повернути козакам утрачені привілеї. Учасник і організатор багатьох походів запорожців. Близько 25 років перебував у турецькому полоні. Організував повстання невільників, які разом з ним перебили яничар і повернулися в Україну. На чолі двох тисяч козаків у 1602 р. брав участь у складі польського війська у поході на Лівонію і загинув під Феліном. В українській народній думі оспівується

багаторічна турецька неволя Самійла Кішки і повстання невільників.

ГАВРИЛО КРУТНЕВИЧ (р. н. і см. невід). Козацький гетьман (1600—1603), обирався тричі. Очолював похід у Молдову 1601 р. Брав участь у Лівонській війні 1602 р.

ГРИГОРІЙ ТИСКИНЕВИЧ (р. н. і см. невід). Гетьман запорозького козацтва (1610). Один з найактивніших прихильників серед запорожців православної віри. Особливо підтримував Київське православне духовенство, яке не підкорилось уніатському митрополиту і не дозволяло взяти Київську соборну церкву Святої Софії уніатському наміснику Антонію Грековичу. 10 травня 1610 р. Тискиневич написав листа до Київського підвоєводи Холоневського, де висловлював палке прагнення відстоювати православну церкву до кінця свого життя.

ПЕТРО КОНОНОВИЧ КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ (1560 або ж 1570 — 20.IV. 1622). Народився в сім'ї українського православного шляхтича. Закінчив Острозьку академію. Гетьман України (1614—1616, 1620—1622). З початку XVII ст. — на Січі, брав участь у походах на Молдову і Лівонію. З його ім'ям пов'язане перетворення козацької ватаги на регулярне військо. Під проводом Сагайдачного відбулися походи козаків у Крим і Турцію, здобуто Очаків і Перекоп (1607), Сіноп і Кафу (1616), доходив до Константинополя. Ці походи звернули на козаків увагу Європи, зміцнили їх організацію. У 1618 р. Сагайдачний приєднався до антитурецької Ліги. Брав участь на чолі 20-тисячного запорозького війська у поході польського королевича Владислава на Москву (1618). Однак 1620 р. послав до царя посольство з проханням прийняти козаків на російську службу. Відіграв вирішальну роль у Хотинській битві 1621 р., під час якої кероване ним 40-тисячне козацьке військо разом з польською армією завдало відчутної поразки турецькому султану.

Сагайдачний намагався зміцнити становище козацтва, добитися його незалежності від шляхти, послабити національний і релі-

гійний гніт в Україні. За його участю в Україні у 1620 р. відновлено православну ієрархію (висвячено митрополита І. Борецького і трьох єпископів).

Значний вклад Сагайдачного у розвиток і зміцнення української культури. Він створив культурний центр у Києві. Разом з козацьким військом записався до Київського братства, забезпечивши таким чином його захист і підтримку. Помер у Києві 20 квітня 1622 р. від рани, отриманої під Хотином. Похований у Києво-Братському монастирі.

Перед смертю заповів все своє майно на освітні, благодійні і релігійні цілі, зокрема Київському братству і Львівській братській школі.

Український народ оспівав Сагайдачного в піснях і думах.

ЯЦКО НАРОДИЧ БОРОДАВКА (р. н. невід. —1621). Виходець з козацьких низів. Гетьман запорозького козацтва (кін. 1619). Обраний випищиками і нереєстровими козаками, які повстали проти заняття Січі жовнірами і реєстровцями та її ліквідації. Уклав угоди як з реєстровим козацтвом, так і з поляками про спільну боротьбу проти турків. Улітку 1621 р., у зв'язку з турецько-татарською агресією, виступив на чолі 40-тисячного козацького війська до Хотина, де вже стояла польська армія. Використавши невдоволення козаків ходом бойових дій, верхівка реєстровців позбавила Бородавку гетьманства і стратила його.

ОЛІФЕР ОСТАПОВИЧ ГОЛУБ (СТЕБЛЕВЕЦЬ) (р. н. невід. — 1628). Належав до заможної верхівки реєстрового козацтва, тісно пов'язаного з П. Сагайдачним. Козацький гетьман (1622—1623). Продовжував політику Сагайдачного щодо Польщі. За гетьманування Голуба організовано кілька морських походів проти Туреччини. У 1623 р. направив козацьке посольство у Варшаву на сейм з вимогами припинити утиски українського народу та підтримати привілеї козацтва. Однак, не змігши примирити королівський уряд з козаками, змушений був скласти булаву. Після цього, у 1625 р. брав участь у війні з поляками. Загинув 1628 р. у бою з татарами під час походу на Крим.

ВАСИЛЬ ЛУЦКЕВИЧ (р. н. і см. невід.). Походив з заможного козацтва. Козацький полковник. Гетьман Запорозького Війська (1620?). Після полишення гетьманства служив як полковник під проводом П. Сагайдачного. Разом з ним брав участь у Хотинській битві (1621).

КАЛЕНИК АНДРІЙОВИЧ (р. н. і см. невід). Гетьман запорозького козацтва (1624—1625, 1632?). Очолював козацький загін у Смоленській війні (1610). Виявив себе як оборонець православної церкви.

МАРКО ЖМАЙЛО (р. н. і см. невід.). Представник селянства і рядового козацтва. Гетьман запорозького козацтва (1625). У 1621 р. увійшов до складу козацького посольства у Варшаву. Організатор походів на Чорне море. Керівник селянсько-козацького повстання в Україні проти польсько-шляхетського панування (1625). На р. Цибульник під Криловом вивів козаків з польської облоги. Незважаючи на значні втрати, яких завдали ворогові повстанці під його проводом, вони змушені були відступити до Куруківського озера. Не зумівши розгромити й тут козаків, коронний гетьман С. Конецпольський почав переговори з старшиною, яка скинула Жмайла з гетьманства, обравши М. Дорошенка, і уклала з польським командуванням невигідну для повстанців Куруківську угоду (27 жовтня 1625). Далі доля М. Жмайла невідома.

МИХАЙЛО ДОРОШЕНКО (р. н. невід. — 1628). Належав до козацької верхівки. Гетьман реєстрового козацтва (1623—1628). З 1618 р. козацький полковник. Брав участь у поході Сагайдачного на Москву, в Хотинській битві, у селянсько-козацькому повстанні 1625 р., здійснював умови Куруківського договору (1625). За М. Дорошенка було реорганізовано реєстрове козацьке військо, створено шість полків: Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський і Черкаський. Водив запорожців у походи на Крим. Загинув при облозі Кафи.

ГРИГОРІЙ САВИЧ (ГРИЦЬКО) ЧОРНИЙ (р. н. невід. — 1630). Виходець з багатої козацької верхівки. Родом з Черкас. Отаман (1627). Гетьман реєстрового козацтва (1628—1630). Проводив в Україні лояльну політику щодо польського уряду. Брав участь у поході М. Дорошенка на Крим (1628). Унаслідок конфлікту між реєстровим козацтвом і запорожцями був засуджений січовим судом. Страчений козаками на початку повстання під проводом Т. Федоровича 28 березня 1630 р. у зв'язку з підозрою у зраді.

ІВАН МИХАЙЛОВИЧ СУЛИМА (р. н. невід. — 1635). Походив з дрібної чернігівської шляхти (с. Рогощі). Гетьман запорозьких козаків (1628—1629, 1630—1635). Служив у польських магнатів Жолкевських та Даниловичів. Пішов на Січ. Брав участь у походах на турків і татар. За активну боротьбу з турками нагороджений папою Павлом V золотою медаллю. У 1635 р., повернувшись з Дону, розгромив замок Кодак на Дніпрі. По-зрадницькому схоплений реєстровою старшиною і виданий полякам. Разом з іншими керівниками повстання відправлений до Варшави, де і був страчений.

ТАРАС ФЕДОРОВИЧ (ТРЯСИЛО) (р. н. і см. невід.). У 20-ті рр. XVII ст. корсунський полковник. Гетьман запорозьких козаків (1629—1630). Водив їх у Крим (1629). У березні 1630 р. очолив селянсько-козацьке повстання, яке охопило значну територію України. Після укладення Переяславської угоди, підписаної за вимогою старшини 8 червня 1630 р., з 10 тис. невдоволених запорожців відійшов на Січ. Взимку 1634—1635 рр. виступив на козацькій раді в Каневі з закликом піднятися на нове повстання проти Польщі, потім з однодумцями пішов на Дон. Востаннє згадується у документах 1636 р., коли приїздив до Москви з проханням про перехід частини запорожців на російську службу. Не бажаючи загострювати через це стосунки з Польщею, царський уряд відхилив цю пропозицію Федоровича. Далі його доля невідома.

ТИМОФІЙ МИХАЙЛОВИЧ (ТИМІШ) ОРЕНДАРЕНКО (р. н. і см. невід.). Гетьман реєстрового козацтва (1630—1631). Сформував і направив посольство до польського короля з метою

затвердження пунктів Переяславської угоди (1630). Однак козацькі вимоги були сеймом відхилені. За таке «свавільство» Орендаренка було усунено з гетьманства влітку 1631 р.

ІВАН КУЛАГА-ПЕТРАЖИЦЬКИЙ (р. н. невід. — 1632). Представник козацької реєстрової верхівки. Гетьман реєстрових козаків (1631—1632). І хоча домагався допуску козаків до виборів короля Владислава IV (1632), однак відзначився великою поступливістю. За наказом польського уряду намагався розгромити Запорозьку Січ. У зв'язку з намірами Владислава IV залучити козаків до походу проти російського війська на Смоленщину, які підтримував Кулага, на раді у Черняхівській балці 25 грудня 1632 р. його було усунено з гетьманства.

АНДРІЙ ДІДЕНКО (р. н. і см. невід.). Козацький гетьман (1632—1633). Обраний при підтримці митрополита Ісаї Копинського замість Кулаги-Петражицького, який був прихильником поляків.

ПАВЛО МИХНОВИЧ ПАВЛЮК (БУТ) (р. н. невід. — 1638). Гетьман запорозького козацтва (1637). Брав участь разом з І. Сулимою у зруйнуванні фортеці Кодак (1635). У 1637 р., ставши на чолі протипольського повстання, звернувся з універсалом до українського народу. Повстання розрослося і поширилося по всій Лівобережній Україні. Після битви під Кумейками і оточення під Боровицею, яке закінчилося капітуляцією повстанців, був виданий реєстровими козаками полякам і страчений у квітні 1638 р. у Варшаві.

ВАСИЛЬ ТОМИЛЕНКО (р. н. невід. — 1638). Виходець з козацької реєстрової верхівки. Гетьман реєстрового козацтва (1635—1637). Проводив угодівську політику щодо польського уряду, який і призначив його гетьманом (1635). Намагався утримати від участі у повстанні, керованому Павлюком, частину реєстрового козацтва. Однак, коли у травні 1637 р. Павлюк прийшов із Запоріжжя під Черкаси і звернувся до українського народу з відозвою про повстання, Томиленко не виступив проти, за що верхівка реєстру усунула його з гетьманства, обравши переяславського полковника Саву Кононовича. Після цього Томиленко приєднався до повсталих, разом з ними

вів переговори під Боровицею (1637), на яких Павлюка, його та інших учасників переговорів було схоплено і відправлено до Варшави, де вони були страчені.

САВА КОНОНОВИЧ (р. н. невід. — 1637). Виходець з козацької реєстрової верхівки. Гетьман реєстрових козаків (1637). Був схоплений за наказом П. Павлюка і за вироком козацької ради страчений як зрадник у серпні 1637 р.

ЯКІВ ОСТРЯНИН (ОСТРЯНИЦЯ) (р. н. невід. — 1641). Виходець з дрібних служилих людей у Литві. Боярин. Полковник реєстрових козаків (1633). Гетьман запорозького козацтва (1638). Після поразки П. Павлюка під Кумейками навесні 1638 р. очолив селянсько-козацьке повстання. З метою його розширення відправив на Київщину полковника К. Скидана із загоном, а сам пішов на Полтавщину. У червні 1638 р. був розбитий поляками під Жовнином. Втративши надію на успіх, Острянин з близькою йому старшиною і кількома сотнями козаків переправилися через р. Сулу і вийшли в Слобідську Україну, поселившись на Чугуївському городищі. Разом з козаками зміцнив Чугуївські укріплення (1639). У цей же час ходив на татар. Загинув 1641 р. у сутичці рядового козацтва із старшиною.

ДМИТРО ТИМОШОВИЧ ГУНЯ (р. н. і см. невід.). Козацький гетьман (1638). Один з керівників селянсько-козацьких повстань 30-х рр. XVII ст., зокрема, під проводом П. Павлюка (1637). Після його поразки, разом із К. Скиданом, прорвавши оточення, вийшов на Січ, де був обраний гетьманом. З весни 1638 р. підтримував повстання Якова Остряниці. Після поразки під Жовнином, відступив до гирла Сули, створивши тут неприступний табір. Це врятувало козаків від повного розгрому. Позбавлений допомоги, пробився через оточення і відступив у межі Росії, до донських козаків. Востаннє згадується як керівник їх походу разом з запорожцями проти Турції у 1640 р. На Дону, очевидно, і пробув Гуня до кінця свого життя.

БОГДАН (ЗІНОВІЙ) МИХАЙЛОВИЧ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (27.XII.1595—27.VII.1657). Виходець з дрібної української шляхти. Гетьман України (1648—1657). Організатор і керівник визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гноблення (1648—1654). Державний діяч. Полководець. Дипломат. Отримав освіту в єзуїтській колегії у Львові. Після повернення з навчання служив у кінній сотні свого батька Михайла Хмельницького, чигиринського сотника. Учасник польсько-турецької війни (1620— 1621). У жовтні 1620 р. у битві під Цецорою батько загинув, а сам Богдан потрапив у турецький полон, з якого був викуплений у 1622 р. Повернувшись в Україну, вступив у реєстрове козацьке військо. Брав участь у походах, селянсько-козацьких повстаннях 1630, 1632, 1637—1638 рр. У 1637 р. обіймав посаду писаря реєстрового війська, згодом чигиринського сотника. На запрошення французького уряду, разом з Іваном Сірком і козаками у 1646 р. воював на боці Франції проти іспанських Габсбургів.

З середини 40-х рр. розпочав підготовку повстання проти польсько-шляхетського панування в Україні. У 1647 р. на таємній раді висунув його план. Тоді ж був арештований, але одразу ж звільнився і подався разом з сином Тимофієм і загоном козаків на Запорозьку Січ, де за допомогою однодумців починає практичне здійснення повстання, тут же 18 квітня 1648 р. був обраний козацькою радою гетьманом запорожців.

22 квітня 1648 р. козацьке військо на чолі з Богданом Хмельницьким виступило в Україну, розпочавши цим воєнні дії проти Речі Посполитої. Повстанці здобули значні перемоги над поляками у Жовтоводівській битві (1648), під Корсунем (1648), Пилявцями (1648), у Зборівській битві (1649), під Батогом (1652) і Жванцем (1653).

У цей час розкрився величезний полководницький талант Хмельницького, його непересічні здібності дипломата і державного діяча. Як визначний політик він зумів, як ніхто до нього раніше, налагодити зносини з Туреччиною, Трансільванією, Росією, Польщею, Швецією, Кримом і Венецією, майстерно використовуючи при цьому суперечності між ними. За Хмельницького здійснено приєднання України до Росії на Переяславській Раді 1654 р.

Помер Богдан Хмельницький у Чигирині, тіло його було захоронено у збудованій ним Іллінській церкві у Суботові.

ІВАН ОСТАПОВИЧ ВИГОВСЬКИЙ (р. н. невід.— 26.Х.1664). Виходець з шляхетського роду. Гетьман України (1657—1659). Вчився у Києво-Могилянській академії. Служив у Польському війську. Займав адміністративну посаду у Луцькому старостві. У Жовтоводівській битві (1648) потрапив у татарський полон і був викуплений Хмельницьким. Залишився при ньому писарем, а згодом і генеральним військовим писарем. Очолював дипломатичну службу гетьмана, вів усі переговори з Польщею, Росією, Швецією, Кримом та іншими державами.

Після смерті Богдана Хмельницького і проголошення гетьманом його шістнадцятирічного сина Юрія, старшинська верхівка домоглася призначення Виговського опікуном з веденням усіх справ і з титулом — «на той час гетьман Іван Виговський», а згодом і проголошення гетьманом України (1657). Саме на верхівку козацької старшини Виговський опирався у проведенні своєї зовнішньої і внутрішньої політики. З одного боку, вона була спрямована на продовження традицій Богдана Хмельницького щодо самостійності України, а з другого — на пошуки нових орієнтирів, в основному — у напрямі Польщі, що й засвідчив так званий Гадяцький договір (16.IX. 1658). За ним Україна під назвою «Великого князівства Руського» нарівні з Польським королівством і Великим князівством Литовським входила до федеративної держави Речі Посполитої. Політика Виговського призвела до того, що він у жовтні 1659 р. зрікся гетьманства і втік у Польщу. Дістав від короля титул Київського воєводи і Барське староство.

Схоплений за наказом гетьмана Тетері і розстріляний як зрадник під Корсунем 26 жовтня 1664 р.

ЮРІЙБОГДАНОВИЧ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (ЮРАСЬ ХМЕЛЬНИЧЕНКО) (бл. 1641—1685). Молодший син Богдана Хмельницького. Гетьман України (1659—1663). Особиста нерішучість і слабовілля призвели до того, що він став маріонеткою в руках старшинських угруповань. За нього 27 жовтня 1659 р. був

підписаний з московським урядом Переяславський договір, а 17 жовтня 1660 р. укладений з шляхетською Польщею Слободищенський трактат, які призвели до громадянської війни в Україні і зумовили її поділ на Правобережну і Лівобережну. Скинутий з гетьманства старшинською радою (1663), постригся у монахи під ім'ям Гедеона. У 1664 р. польський уряд заарештував і ув'язнив Хмельницького у Марієнбурзькій фортеці. Звільнившись, жив у Уманському монастирі. Захоплений у полон татарами (1673), був вдруге проголошений гетьманом (1677—1681) вже як підданий турецького султана. Втретє проголошений гетьманом у 1685 р. Через півроку після цього страчений турками у Кам'янці-Подільському.

ПАВЛО ІВАНОВИЧ ТЕТЕРЯ (МОРЖКОВСЬКИЙ) (р. н. невід. — 1670 або ж 1671). Гетьман Правобережної .України (1663—1665). Походив з реєстрових козаків Переяслава. Належав до шляхетсько-старшинської верхівки. Вихованець Києво-Могилянської колегії. Член Львівського братства. До 1648 р. писар міського суду у Володимирі-Волинському. Переяславський полковий писар (1649). Переяславський полковник з 1653 р. Був членом посольства до Москви у березні 1654 р. для оформлення Переяславської угоди. 1657—1659 pp.— генеральний писар. Після смерті Б. Хмельницького підтримував І. Виговського і Ю. Хмельницького. Брав участь в укладанні Гадяцького договору (1658) і Слободищенського трактату (1660). Після зречення Ю. Хмельницького (1663) обраний гетьманом Правобережної України. Душитель народних повстань під проводом І. Поповича, Варениці (1663—1665). Зазнавши поразки, зрікся гетьманської булави, захопив скарб і втік до Польщі (1665). Тут прийняв католицтво і дістав звання стольника полоцького та старости брацлавського, ніжинського, чигиринського. Не одержавши підтримки польського уряду в своїх особистих справах, перейшов на бік Туреччини і поселився у Молдові (Яссі), а звідти подався до Адріанополя, де, очевидно, й помер наприкінці 1670 р., або ж на початку 1671 р.

ІВАН МАРТИНОВИЧ БРЮХОВЕЦЬКИЙ (р. н. невід.— 18.VI.1668). Гетьман Лівобережної України (1663—1668). Був

«старшим слугою» при дворі Богдана Хмельницького. Козак Чигиринської сотні (1650). З метою привернення запорозьких козаків на бік Ю. Хмельницького був направлений на Січ, де залишився і згодом обраний кошовим отаманом (1661—1663). В 1663 р. на «Чорній раді» під Ніжином обраний гетьманом Лівобережної України. Ним були підписані Московські статті (1665), які полишали Україну автономії. Проводив протурецьку політику. В 1668 р. проти Брюховецького та його прихильників спалахнуло повстання, під час якого він був убитий козаками у с. Будищах близько Опішні на Полтавщині.

СТЕПАН ОПАРА (р. н. невід. —- 1665). Гетьман Правобережної України (1665). Служив сотником медведівської сотні Чигиринського полку. Полковник. У ході повстання проти гетьмана П. Тетері за допомогою кримських татар захопив 11 червня 1665 р. Умань, а потім Чигирин і, залякавши жителів, проголосив себе гетьманом. Не маючи авторитету у козацтва і старшини, не зумівши опанувати ситуацією, через два місяці після обрання був вигнаний повсталим народом. Утік до Криму. Однак, втратив довіру у татар і переданий ханом П. Дорошенку, який, у свою чергу, передав його 28 вересня 1665 р. шляхетській Польщі. С. Опару було ув'язнено у Марієнбурзьку фортецю, там і страчено.

ПЕТРО ДОРОФІЙОВИЧ ДОРОШЕНКО (1627—19.XI.1698). Походив з козацько-старшинського роду. Онук гетьмана Михайла Дорошенка. Гетьман Правобережної України (1665—1676). Школу військового і дипломатичного мистецтва пройшов у Богдана Хмельницького, який призначив його полковником Прилуцького полку. За дорученням гетьмана їздив на переговори до Швеції (1657). Після смерті Б. Хмельницького підтримував І. Виговського, а згодом П. Тетерю. Ю. Хмельницький призначив Дорошенка чигиринським полковником (1658), а Тетерю — генеральним осавулом (1663). Учасник походів польського короля Яна II Казиміра на Лівобережну Україну. 1665 р. став полковником Черкаського полку. Того ж року проголошений гетьманом Правобережної України. Прагнучи створити незалежну Українську державу, яка б в етнографічних

межах включала Перемишль, Галич і Львів, обрав протурецьку орієнтацію, підписав договір про перехід України під протекторат султана. Після тривалої боротьби з російськими військами під командуванням Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича змушений був капітулювати (1676). Полишений гетьманства, деякий час жив у м. Сосниці (тепер Чернігівської обл.). На вимогу царського уряду переїхав до Москви. Був воєводою у Вятці (1679—1682). Згодом жив у дарованому царем с. Ярополче під Москвою, де й похований.

СТЕПАН ВДОВИЧЕНКО (р. н. і см. невід.). Гетьман запорозького козацтва (1669). Генеральний писар. Виступав проти гетьмана Петра Дорошенка і його брата Григорія. Потерпів поразку від Петра Суховія, який сам прагнув стати гетьманом.

ДЕМ'ЯН ГНАТОВИЧ МНОГОГРІШНИЙ (р. н. і см. невід.). Походив з посполитих м. Коропа. Козацьку службу почав за Б. Хмельницького. І хоча, як він зазначав сам, був чоловік «простий і неграмотний», завдяки природному розуму, твердій вдачі і принциповості добився становища чернігівського полковника (1663—1668). Гетьман Лівобережної України (1668— 1672). Учасник народновизвольної війни (1648—1654). Противник Андрусівського договору (1667), який поділив Україну між Москвою і Польщею, і тому брав участь у виступі І. Брюховецького проти Москви (1668). Бажаючи скінчити громадянську війну, яка точилася в Україні, уклав з царським урядом Глухівські статті (1669), у яких на його вимогу, здебільшого на основі статей Б. Хмельницького, визначалося політичне і правове становище Лівобережної України у складі Російської держави — зменшувалася кількість воєвод, їхні функції обмежувалися лише військовими справами тощо.

Своїми діями, спрямованими на зміцнення державної влади, самостійницькою політикою щодо козацької старшини, а також у зв'язку з обвинуваченням у підтримці П. Дорошенка, викликав невдоволення козацтва. 1672 р. був скинутий з гетьманства. Тоді ж Многогрішного було несподівано схоплено царським урядом і ув'язнено в іркутській тюрмі. Після звільнення (1688) перебував на

військовій службі у Забайкаллі. 1696 р. постригся у ченці одного з монастирів, де і помер.

ПЕТРО СУХОВІЙ (СУХОВІЄНКО, АШПАТ МУРЗА) (1645 — р. см. невід.). Походив з полтавських козаків. Писар запорозького війська. Кошовий отаман (1660—1667). Гетьман запорозького козацтва (1669—1674). У 1660 р. на чолі з восьмитисячним загоном запорожців разом з Ю. Хмельницьким виступив на допомогу московському воєводі Б. Шереметєву, однак той був розгромлений татарами. Взнавши про це, пішов на угорські землі і взявши чималу здобич, повернувся на Січ. Невдовзі разом з кошовим отаманом Іваном Сірком увірвався у Крим і спустошив його. Однак згодом помирився з ханом Адиль-Гіреєм і став іменувати себе гетьманом війська запорозького ханової величності, тому той і дав йому прізвище Ашпат Мурза. Уклав з Адиль-Гіреєм угоду про взаємодопомогу у визволенні Криму з-під турецького іга, а України від Польщі і Москви. Воював проти П. Дорошенка (1668). У боротьбі з гетьманом Дем'яном Многогрішним зазнав поразки. Після чого облишив свої домагання на гетьманство Михайлові Ханенку і разом з ним виступив проти П. Дорошенка, але й тут потерпів нищівну поразку і втік на Січ. Влітку 1681 р. знову з частиною козаків пішов в Україну під місто Корсунь, прагнучи стати гетьманом Правобережної України і піддатись під захист Туреччини. Розгромлений гетьманом Іваном Самойловичем, повернувся на Січ. Згодом подався до Криму. Подальша доля невідома.

МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ ХАНЕНКО (бл. 1620—1680). Син запорозького козака Степана — родоначальника роду Ханенків. Уманський полковник (1660—1669). Гетьман Правобережної України (1669—1674). Підтримував Ю. Хмельницького і П. Тетерю. Прихильник пропольської орієнтації. Підписав Острозький договір, за яким в Україні відновлювалося шляхетське панування. Після поразки П. Суховія у липні 1668 р. козаки трьох правобережних полків на раді в Умані проголосили Ханенка гетьманом. У війні проти П. Дорошенка зазнав поразки під Стебловом (1669). Згодом здався лівобережному гетьманові І. Самойловичу. Був наділений

маєтностями на Чернігівщині, однак від політичних справ не відходив. За звинуваченням у зносинах з Польщею 1677 р. ув'язнений. Невдовзі після звільнення помер.

ГЕОРГЕ ДУНА (р. н. невід.— 1685). Молдавський господар. Виходець з давнього молдавського роду. Гетьман Правобережної України (1681). Був поставлений турецьким урядом з титулом «воєводи і господаря земель Молдавських і земель Українських» після усунення Юрія Хмельницького. Столицею його мав бути Немирів. На цей час Поділля було вщент спустошене і Дуна планував заселяти його на засадах давніх козацьких привілеїв. Помер у Львові.

СТЕПАН КУНИЦЬКИЙ (р. н. невід. — 1684). Походив з шляхетсько-старшинського роду. Старшина у гетьмана П. Дорошенка (1672). У 1683 р. наставлений королем польським Собеським гетьманом Правобережної України. Під час походу Собеського проти турків з метою допомоги йому на чолі 8 тис. козаків здійснив напад на буджацьких татар. Спочатку добився успіхів, однак після перших невдач татари, отримавши підмогу, завдали козакам відчутної поразки і ті спішно відступили. Обурені цим козаки забили Куницького у 1684 р. у Могилеві над Дністром.

ІВАН САМІЙЛОВИЧ САМОЙЛОВИЧ (ПОПОВИЧ) (р. н. невід. — 1690). Виходець із сім'ї священика м-ка Ходоркова (тепер на Житомирщині). Гетьман України (1672—1687). Навчався у Києво-Могилянській колегії. У 60-ті рр. XVII ст. почав службу в козацькому війську сотенним писарем, згодом був сотником Красноколядинської сотні. У 1668— 1669 рр. – полковник Чернігівського полку. Генеральний суддя (1669—1672). На раді в Козачій Діброві обрано гетьманом Лівобережної України. Основна мета його політики — об'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Російської держави. У зв'язку з цим вів активну боротьбу з гетьманом Правобережної України П. Дорошенком, який спирався на Туреччину. Очолював походи проти татар і турок у 1677, 1678, 1687

рр. На старшинській раді у Переяславі (1674) проголошений гетьманом Правобережної України.

За гетьманування Самойловича значною мірою відроджується господарство на Лівобережній Україні, відновлюється торгівля з Західною Європою, Москвою, Доном, Кавказом. Відроджується культурне життя, що занепало в умовах Руїни, будуються церкви, монастирі тощо. Однак саме за Самойловича завершується приєднання української церкви до Московського патріархату.

Відзначався користолюбством і самовладністю. Самойлович першим сформував свій погляд на владу гетьмана як монархічну. Все це викликало проти нього опозицію старшинської верхівки на чолі з І. Мазепою. Нею був звинувачений у зрадницьких стосунках з Кримом. 1687 р. на Коломацькій раді за наказом Москви був позбавлений гетьманства, арештований і засланий до Сибіру, в Тобольськ, де незабаром і помер.

ІВАН СТЕПАНОВИЧ МАЗЕПА (бл. 20.III.1639—1709). Виходець з української шляхетської сім'ї Мазеп-Колединських з-під Білої Церкви. Гетьман України (1687—1708). Вчився у Києво-Могилянській колегії і в єзуїтській колегії у Полоцьку. В юнацькі роки служив при дворі польського короля Яна II Казиміра, куди був узятий як «покойовий» (1649—1652). Коштом короля направлений за кордон для завершення освіти. Тоді ж вивчив основи фортифікації, гарматну справу. Був у Голландії, Франції, Німеччині, Італії. Як королівський посол відвідував Запоріжжя, возив листи Яна II Казиміра до гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, клейноди до гетьмана П. Тетері. 1669 р. Мазепа стає на службу до гетьмана П. Дорошенка і дослужується з ротмістра «надвірної хоругви» до генерального осавула і писаря. У липні 1674 р. відправлений Дорошенком до Криму і Туреччини за допомогою, але схоплений запорожцями. Врятований І. Сірком і відісланий до І. Самойловича. Увійшов в довіру до гетьмана. Був направлений як його представник у Москву. Це дало Мазепі можливість налагодити тісні стосунки з верхівкою російського уряду. Повернувшись в Україну, бере участь у Чигиринських походах (1677—1678). 1682 р. призначений генеральним осавулом. 1687 р. за допомогою князя В. Голіцина обирається геть-

маном і укладає з Москвою так звані Коломацькі статті. Нагороджений царем орденами святого Апостола Андрія Первозваного і Білого Орла.

Основною програмою Мазепи була розбудова української державності на ґрунті козацько-гетьманського ладу і соборності українських земель. Заради здійснення цього брав участь у Кримському поході російської армії 1689 р., штурмував разом з нею Казикерман (1695), здійснював облогу і взяття Азова (1696), розгром повстання К. Булавіна на Дону та ін. На перших порах підтримував Петра І у Північній війні. Однак політика царя щодо знищення самостійності Української держави і скасування її козацького устрою, надмірне визискування ним народних мас з метою дальшого ведення війни, а також обурливі дії російських військ на території України (руйнація Батурина і Запорозької Січі) змусили Мазепу переглянути свою політику. Він укладає таємні угоди з шведським королем Карлом XII і польським — Станіславом Лещинським. Після Полтавської битви (1709), виступає па боці шведів.

Поразка Карла XII і його відступ на турецьку територію привели до вимушеної еміграції і І. Мазепу. Помер він у Варниці під Бендерами.

Якщо політичні, державницькі і воєнні зусилля І. Мазепи не принесли бажаних наслідків, то в галузі розбудови української культури, науки його вклад неоціненний. Це було своєрідне протистояння Мазепи царському наступу на Україну, яке він міг здійснювати відкрито. Це був його вклад у духовне збереження української нації, її історичної пам'яті, забезпечення можливостей дальшого розвитку.

Мазепа опікується Києво-Могилянською колегією, сприяючи перетворенню її у 1694 р. в Академію, вбачаючи в ній один з важливих факторів збереження національного духу і державної ідеї. З цією ж метою засновує Чернігівський колегіум (1700), дбає про розвиток української науки, зокрема історії та літератури. Підтримує творчість Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Іоанна Максимовича, Феофана Прокоповича та ін. Сприяє розвитку малярства, архітектури, про що свідчили збудовані при його меценатстві величні церковні пам'ятки в Києві, Чернігові, Переяславі тощо.

АНДРІЙ МОГИЛА (МИГУЛА, МОГИЛЕНКО) (р. н. невід. — 1689). Походив з козацького роду на Лівобережжі. Гетьман Правобережної України (1684—1689). З метою участі козаків у антитурецькій коаліції як гетьман вів переговори з папою Інокентієм XI, до якого 8 травня 1684 р. надіслав цікавого за своїм змістом листа. Вбитий козаками у 1689 р., які були невдоволені розподілом королівської платні.

ПИЛИП СТЕПАНОВИЧ ОРЛИК (1672—1742). Виходець із знатної чеської родини, яка емігрувала до Польщі. Батько Степан, загинув під Хотином (1673). Гетьман України в еміграції (1710—1742). Народився під Вільно у с. Косуті Ошмянського повіту. Замолоду мешкав в Україні. Вихованець Києво-Могилянської колегії, після закінчення якої став кафедральним писарем Київської митрополії. З 1700 р. служив у Генеральній військовій канцелярії. Генеральний військовий писар (1706—1708). Прибічник І. Мазепи. Після Полтавської битви відійшов разом з ним до Бендер, де 1710 р. був проголошений гетьманом і зразу ж визнаний шведським королем і турецьким султаном. За його участю у квітні 1710 р. складені «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська». Це була перша в Європі демократична конституція, 16 статей якої передбачали встановлення національного суверенітету і визначення кордонів Української держави, забезпечення демократичних прав людини, визнання непорушності складових чинників правового суспільства.

1711 р. Орлик уклав союз з Карлом XII і Кримом. У цьому ж році разом з татарами здійснив похід на Правобережну Україну, однак змушений був відступити перед військовими силами Петра І. Вирішальний бій відбувся над Прутом у липні 1711 р. Оточений татарами цар змушений був підписати Прутський договір, за яким зрікся посягань на Правобережну Україну.

З 1714 р. перебував у Швеції, Польщі, Англії, Ватикані, Франції, намагаючись заручитися їхньою підтримкою у поході проти царської Росії і підняти українську справу на міжнародний рівень. Однак ці заходи успіху не мали. Помер у Яссах. Відомий як письменник і поет, автор «Щоденника».

ПЕТРО ІВАНОВИЧ ІВАНЕНКО (ПЕТРИК) (р. н. і см. невід.). Гетьман так званої Ханської України (частина Південної України між Бугом і Дністром, яка належала до Кримського ханства у 1696—1712 рр. з перервами). Виходець з старшинської родини Полтавського полку. Старший канцелярист Генеральної військової канцелярії за гетьмана І. Мазепи (1691). Того ж року втік на Запоріжжя, де став військовим писарем. Набувши політичної ваги і будучи прихильником Союзу України з Кримом, уклав у 1692 р. у Казикермані від імені «князівства удільного Київського, Чернігівського та Війська Запорозького» угоду, що була спрямована проти Москви. Обраний на гетьмана при підтримці хана. Здійснював походи проти Москви і Мазепи (1692, 1693, 1694 і 1696), які закінчувалися поразкою Іваненка. Востаннє згадується у документах 1708 р.

ІВАН ІЛЛІЧ СКОРОПАДСЬКИЙ (1646 —14.VII.1722). Народився в Умані у козацькій старшинський сім'ї. Гетьман Лівобережної України (1708—1722). У 1674 р., після зруйнування турками Умані, переселився з братами на Лівобережжя і вступив на службу до гетьмана І. Самойловича — військовим канцеляристом. Виконував важливі дипломатичні місії до Москви, Криму, Польщі, на Запорозьку Січ.

Мазепа готував його на свого наступника. З 1700 р.— генеральний осавул. З 1706 р.— стародубський полковник. У листопаді 1708 р. за погодженням з Петром І на старшинській раді у Глухові обраний гетьманом. Однак цар ніколи не довіряв Скоропадському, приховував від нього плани і задуми. При ньому російський уряд увів своїх резидентів для контролю за діяльністю гетьмана і його правління (1709), а 16 травня 1722 р. створив Малоросійську колегію, якій були підпорядковані адміністративні і судові органи Лівобережної України. Ці дії уряду почали виразно набирати колоніального характеру. У цей же час політика І. Скоропадського була спрямована на захист прав України і її народу. Помер у 1722 р. Похований у Гамаліївському монастирі біля Глухова.

ПАВЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ ПОЛУБОТОК (бл. 1660 — 29.УІІ.1724). Гетьман Лівобережної України, обраний козацькою старшиною наказним (1722—1724). Вихованець Києво-Могилянської колегії. Чернігівський полковник (1706—1722). Продовжував політику І. Скоропадського, домагався відновлення гетьманства та ліквідації Малоросійської колегії. У зв'язку з цим писав Петру І листи-протести. Був викликаний до Петербурга і підступно ув'язнений до Петропавловської фортеці, де став першим в'язнем. Там і помер у 1724 р. За своє гетьманування розпочав важливі реформи: реорганізував судочинство, запровадив колегіальний суд, апеляції, боровся проти хабарництва.

З Полуботком пов'язаний історичний переказ, що начебто рятуючи від царя національні скарби, він у 1720 р. поклав у банк Ост-Індійської компанії 200 тис. крб. золотом, які мають бути повернуті Україні, коли вона стане насправді суверенною і незалежною.

Хоча П. Полуботок був обраний наказним гетьманом, однак це проходило на козацькій раді і справи, які він здійснював під час свого гетьманування, були настільки значимі для долі України, що є всі підстави подавати його в даній хронології.

ДАНИЛО ПАВЛОВИЧ АПОСТОЛ (14.XII.1654—29.I.1734). Походив із старшинського роду на Миргородщині. Останній виборний гетьман Лівобережної України (1727—1734). Миргородський полковник (1683—1727). Визначний воєначальник. Брав участь у багатьох походах проти турок і татар наприкінці XVII ст., першому Азовському поході (1693), Північній війні (битві під Єрествером — 1701). Відійшов від Мазепи і шведів і відзначився у Полтавській битві (1709). Учасник прусього і перського походів Петра І (1722). Після відновлення гетьманства Д. Апостола було обрано в Глухові гетьманом 1 жовтня 1727 р. На той час йому було понад 70 років. І хоча його влада була обмежена і перебувала під контролем царських урядовців, він боровся за автономні права України, ліквідацію Малоросійської колегії (1722). Намагався відстоювати права старшини, домігся відновлення виборного управління, військового скарбу і суду, заборонених Петром І. Похований у Сорочинцях.

Після Д. Апостола в Україні було встановлено тимчасовий уряд під назвою «Правління Гетьманського уряду».

КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ РОЗУМОВСЬКИЙ (29.III.1728—15.1.1803). Виходець з простих козаків. Народився в с. Лемешах (тепер на Чернігівщині) у сім'ї реєстрового козака Г. Розума козелецької сотні Київського полку. Гетьман України (1750—1764). Молодший брат Олексія Розумовського, фаворита імператриці Єлизавети Петрівни, який і взяв його до Петербурга. Пройшовши домашню підготовку, вчився в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга (1743—1745). Після чого повернувся в Росію і був призначений президентом Петербурзької Академії наук (1746). Коли 5 травня 1747 р. царський уряд за підтримкою Олексія Розумовського відновив в Україні гетьманщину, за вказівкою Єлизавети Петрівни гетьманом було обрано Кирила Розумовського (22 лютого 1750 р. у Глухові), права якого були поширені на Київ і Запоріжжя.

Своєю діяльністю він намагався сприяти перебудові гетьманщини на зразок Української держави європейського типу, дістати для неї право вести зовнішню політику, захищав фінансову самостійність. Особливе значення мала проведена ним судова реформа, за якою утворено станові суди — земські, підкоморські й гродські. Була також здійснена реформа козацького війська. Сприяючи розвитку науки, зокрема історичної, літератури і мистецтва, Розумовський планував відкрити в Батурині університет.

Однак новий уряд Катерини II посилив централізаторську політику щодо України. Управління нею знову передано Сенату, з-під влади гетьмана був виведений Київ, введено контроль за наданням гетьманом посад і маєтків.

У цей час К. Розумовський виступив з проектом, щоб гетьманство в Україні стало спадковим у роді Розумовських, але зустрів рішуче заперечення Катерини II. Після ліквідації нею 10 грудня 1764 р. гетьманства, був відправлений у відставку з наданням чину генерал-фельдмаршала. У 1794 р. оселився в Батурині, де і прожив до самої смерті.

ПАВЛО ПЕТРОВИЧ СКОРОПАДСЬКИЙ (3.V.1873 — 28.IV.1945). Виходець з українських дворян. Нащадок гетьмана І. Скоропадського. Гетьман України (1918). Закінчив Пажеський корпус (1893), служив у кінній гвардії. Як командир 5-ї сотні Читинського козацького полку брав участь у боях з японцями (1904) і отримав за хоробрість золоту зброю. Був царським флігель-ад'ютантом, командиром 20-го Фінляндського полку, лейбгвардії кінного полку (1911). Учасник І-ї Світової війни. Командував 1-ю гвардійською кавалерійською дивізією і армійським корпусом на Південно-Західному фронті. Генерал-лейтенант (1916).

У жовтні 1917 р. на Всеукраїнському козацькому з'їзді в Чигирині П. Скоропадського обрано Військовим отаманом Українського Вільного козацтва. Стає на чолі організованої ним Української Народної громади, до якої увійшли офіцери 1-го Українського корпусу, яким він командував до січня 1918 р. та представники Українського Вільного козацтва, а невдовзі і партія Українських хліборобів-демократів.

29 квітня 1918 р. на з'їзді цієї партії 6432 делегати від восьми губерній проголосили про створення Української держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським.

Зовнішня і внутрішня політика цієї держави, яка в історії отримала назву Гетьманщини, відзначалася конструктивною активністю, що позначилося на розбудові відносин з іншими країнами світу, культури і освіти, основ національної армії, організації виборів народних депутатів до Сейму України, якому б належала законодавча та найвища управлінська влада.

14 грудня 1918 р. в обстановці краху австро-німецької окупації України було проголошено відновлення Української Народної Республіки, встановлено режим Директорії. У цей же день Скоропадський виступив із своїм зреченням, у якому зазначалося: «Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якім він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади.

Павло Скоропадський

14 грудня 1918 року, місто Київ»

П. Скоропадський емігрував до Німеччини, де його стараннями в Берліні було засновано Український науковий інститут (1922). Виникла «Українська громада», що надавала українцям за кордоном всіляку допомогу. В період фашистської диктатури в Німеччині перебував під опікою гітлерівців. Помер у м. Меттені в Баварії.

* * *

Дорогий читачу! Хотілося б, щоб, перегорнувши останню сторінку цієї книги, ти зримо й гостро відчув минулий час і сповнився ним в ім'я потреб сьогодення і нашого майбутнього. Воістину невгасиме світло козацької лицарської слави! Воно живить почуттям гордості кожного українця, не дозволяє затьмарити свідомість блиском фальшивих, спотворених цінностей, дає змогу пишатися належністю до самобутньої, волелюбної нації та її героїчних синів — гетьманів України.

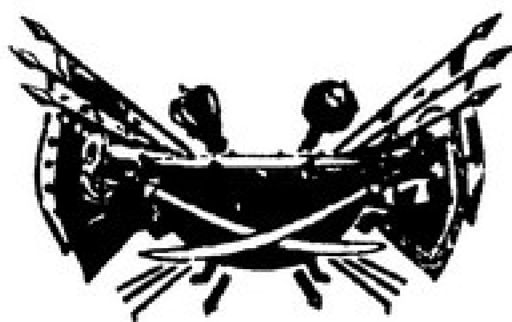

ЗМІСТ

Наукове видання

ЗАМЛИНСЬКИЙ Володимир

ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

Монографія

Підготував **Сергій Севрюк**
Вступна стаття – **Ірина Войцехівська, Сергій Севрюк**

Комп'ютерний макет — Олена Дем'яшкіна
Коректор — Ірина Ніколаєнко

Здано до складання 30.09.2008 р. Підписано до друку 31.10.2008 р.
Формат 60x84/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 16,7. Наклад 500 прим.
Зам. № 94.

Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20.

Гетьмани України